

Қурдош Қаҳрамонов

**Адабий танқид:
янги ланиш жараёнлари**

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2009

Масъул муҳаррир: академик **Бахтиёр НАЗАРОВ**

Тақризчилар:

Абдуғафур РАСУЛОВ, филология фанлари доктори, проф.,
Марғуба МИРҚОСИМОВА, педагогика фанлари
доктори, проф.

Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия қилинган. (2009 йил 30 апрель 11 рақамли баённома)

Мазкур монографияда истиқлол даври ўзбек адабий танқидчилигида юз берган методологик ўзгаришлар, биринчи галда танқид тафаккуридаги янгилашниш жараёнлари тадқиқ этилади. Бунда асосий эътибор бадиий асарни тадқиқ ва талқин этиш, баҳолашда шўро давридаги каби синфийлик ва партиявийлик ўрнига умумбашарий мезонлар кириб келаётганлиги, илмий холислик, объективлик, эстетик тамойилларга таяниш устивор йўналишга айланаётганлиги қатор таҳлиллар асосида тадқиқ этилади.

Китоб адабиётшунослар, тадқиқотчи ва адабиёт илми билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

ISBN-978-9943-06-222-2

№410-2946/2009

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2009 й.

К И Р И Ш

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг барча соҳаларда эркин ривожланиш рўй бера бошлади. Бу ҳол илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётида ҳам ўз ифодасини топди. Цензура исканжасидан ва сиёсатлашган мафкура тазйиқидан қутилган бадий тафаккур эркин ижод йўлига ўтиб, турли йўналишларда асарлар яратилмоқда.

Президент Ислом Каримовнинг Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси фаолияти самарадорлигини ошириш, миллий адабиётимизни янада ривожлантириш юзасидан билдирган фикр-мулоҳазалари замонавий ўзбек адабиётига давлат миқёсида кўрсатилаётган эътиборнинг яна бир исботи бўлди. «Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор» сарлавҳаси остида берилган бу теран фикр-мулоҳазаларида ўзбек адабиётининг халқ ва жамият маданиятидаги ўрнига, шахс камолоти ва замондошларимиз маънавий дунёсини бойитишдаги беқиёс ижтимоий, эстетик аҳамиятига алоҳида эътибор қаратади: «Шахсан мен шоир ва адибларни доимо жамиятнинг олдинги сафида юрадиган, ҳаётни кузатиб, одамларнинг юрагида, дунёқарashiда бўлаётган ўзгаришларни ҳаммадан аввал сезиб, уларни таъсирчан образлар, ёрқин бадий бўёқлар орқали ёритиб бера оладиган, эл-юрт учун куйиниб яшайдиган фидойи инсонлар, деб биламан»¹.

Зеро, президентимиз таъкидлаётган дунёқарашнинг ўзгариши ҳаётнинг барча соҳалари, шу жумладан, бадий адабиётдаги ўзгаришга ва, ўз навбатида, бадий адабиётдаги янгилиниш жараёни илмий тафаккурнинг ҳам янгича дунёқараш ва концепция билан бойишига хизмат қила бошлади.

¹ Каримов И. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор Т.: Ўзбекистон; 2009. Б.4.

Давлатимиз раҳбари ўз фикр-мулоҳазарида «адабий жараёнга, шоир ва адиблар фаолиятига баҳо беришда ўта нозиклик ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш керак»¹ лигини алоҳида таъкидлайди. Дарҳақиқат, бу кўрсатмалар бевосита танқид ва адабиётшунослик олдидаги долзарб вазифалар нечоғли масъулиятли эканини яна бир бор тасдиқлайди. Зеро, миллий адабиётимизда бўй кўрсатаётган жаҳон адабиётига хос янгиланишлар бу ҳодисаларга эски мезонларда ёндашиб бўлмаслигини, уларни таҳлил ва талқин этишда ҳақиқатдан ўта нозиклик ва эътиёткорлик лозимлигини кўрсатаётир.

Зеро, истиқлол туфайли шўро даврида ҳоким мафкура-нинг асосий тарғиботчи соҳаларидан бирига айланган адабий танқид ўзининг илмий концепциясини янгидан қуришга киришди. Натижада таназулга юз тутган марксча-ленинча методология ўрнига бадий асарни таҳлил ва талқин этишда ҳурфикрликка асосланган янгича методологик тамойиллар вужудга келмоқда. Бу методологик тамойилларга кўра, энди бадий асарга инсоннинг ижтимоий фаолиятини акс эттирувчи воситагина деб эмас, балки биринчи навбатда сирли-синоатли, фақат ўзигагина хос бўлган дунёқараш ва қалб эгаси — **индивидни** поэтик кашф қилувчи санъат ҳодисаси сифатида қарала бошланди. Шу тариқа, адабий танқид инсонни бадий кашф этиш ва тасвирлаш йўллари ҳамда усулларининг ўзига хосликларини ўрганувчи соҳа бўлиши лозимлиги чуқурроқ идрок этила бошланди ва бадий адабиётга, асосан, шу нуқтаи назардан ёндашиш тамойиллари кўзга ташланди.

Адабий танқид методологиясининг янгиланиш принциплари кенг тушунчадир. Унда янгиланаётган методологик асосларни тамойил сифатида англаш, адабий танқид тафаккуридаги янгиланиш жараёнлари ва омиллари ўрганиш, маданий меросни, хусусан, XX аср ўзбек адабиёти-ни қайта баҳолаш юзасидан адабий жараёнда кечган ва

¹ Каримов И. Адабиётга эътибор-маънавиятга, келажакка эътибор — Т.: Ўзбекистон 2009. Б. 7.

кечаётган изланишларни турли ёндашув ва усуллар асосида ўрганишни янгилашни принциплари сифатида талқин этиш, уларга миллий қадриятлар нуқтаи назаридан ёндашиш тамойилларини ўрганиш, айтиш чоғда, адабий жараёндаги хилма-хил поэтик изланишларни бадиийликнинг янги асос ва мезонлари асосида тадқиқ этиш асосий масалага айланди.

Адабий танқид методологиясига оид изланишлар бизда ўтган асрнинг 70-90-йиллар оралиғидан то мустақилликка эришгунимизгача у ёки бу тарзда давом этган эди. Бу даврда чоп этилган дарслик ва қўлланмаларда, алоҳида нашрларда методологиянинг муайян соҳа ва йўналишларига, жумладан дунёқараш ва метод масалаларига оид кузатишлар олиб борилган.¹ Бироқ бу кузатишларда қатор ибратли жиҳатлари бўлишига қарамасдан, асосий масалада марксча-ленинча фалсафанинг синфийлик ва партиявийлик принципларига асосланган бош масаласи — «материя бирламчи, онг иккиламчи»лигини тасдиқловчи сохта қарашларга таянилганлиги боис, кўп ўринларда давр мафкурасидан келиб чиқиб бирёқлама хулосаларга келинганлигини кузатиш мумкин.

Бу даврда методология масалаларига бағишланган алоҳида докторлик диссертациялари ҳам яратилди. Б.Назаровнинг «Ўзбек совет адабий танқидчилиги методологик принципларининг таркиб топиши ва тараққий этиши»² номли диссертацияси шу жиҳатдан характерлидир. Мазкур диссертацияда XIX асрнинг охиридан XX асрнинг 40-йилларигача

¹ Нурматов М. Танқид ва эстетика. - Т.: Адбаиёт ва санъат, 1976; Умиров Х. Таҳлил санъати. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1976; Назаров Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. - Т.: Фан, 1979; Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 томлик. - Т.: Фан, 1987. 1-2-томлар; Расулов А. Танқидчилик уфқлари. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1985; Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. - Т.: Ўқитувчи, 1990; Дўстқораев Б. Ўзбек совет адабий танқидчилиги тарихи. - Т., 1989.

² Назаров Б. Формирование и становление методологических принципов узбекской советской литературной критики: Дис. ... д-ра филол. наук. - Т., 1983.

бўлган давр танқидчилигидаги илмий-ижодий изланишлар фоявийлик, метод ва қаҳрамон муаммолари билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этилади.

Мазкур тадқиқотда ўзбек адабий танқидчилигининг таркиб топишига манба бўлган асосий омиллар, хусусан, вақт-ли матбуотнинг пайдо бўлиши, адабиётдаги жанрий изланишларнинг кенгайиши ва бошқа кўплаб манбалар ҳақида керакли маълумотлар берилган. Шуни таъкидлаш зарурки, олим профессионал ўзбек танқидчилигининг шаклланиш жараёнларини шу даврда чоп этилган кўплаб манбалар асосида илмий жиҳатдан асослаб беради. Айни чоғда, тадқиқотда социалистик реализм методи билан боғлиқ бўлган ва синфий кураш мотивлари билан суғорилган мақолаларни таҳлил қилишда, табиий равишда, марксча-ленинча методологияга таянади, уларнинг талқинида синфийлик ва партиявийлик мезонларидан келиб чиқади.

Истиқлол даврида ҳам адабий танқид методологиясининг муайян йўналишлари, хусусан, таҳлил ва талқин муаммосини тадқиқ этувчи диссертациялар яратилди¹ ва улар асосида монографиялар чоп этилди.² Бу тадқиқотларда ўзбек танқидчилик тарихи тадрижийлик асосида методологиянинг муҳим қисмларидан бири бўлган метод ва ёндашувлар масалалари янгиланган илмий тафаккур мезонлари билан тадқиқ этилди ва шу асосда адабий танқид методологиясининг илмий-назарий асослари ўрганилиши ва яратилишига замин ҳозирланди.

Бироқ мазкур изланишлар, ўз илмий мақсадларига кўра, методологиянинг муайян таркибий қисми бўлган таҳлил ва талқин усуллари ҳамда услубий изланишларига қаратилди. Истиқлол даври янгиланаётган адабий танқид методологияси

¹ Расулов А. Ҳозирги ўзбек танқидчилигида таҳлил ва талқин муаммоси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. — Т., 2002; Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. — Т., 2002.

² Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. — Т.: Фан, 2006; Каримов Б. Абдулла Қодирий. — Т.: Фан, 2006.

яхлит илмий тизим сифатида махсус ўрганилган эмас. Шу боисдан ҳам, истиқлол даври танқидчилигини янгича илмий тафаккур ва концепциялар билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ва амалий фаолиятининг асосий хусусиятларини аниқлаш кун тартибидаги асосий масалалардан бирига айланди.

Шунга кўра тадқиқот объектига киритилган адабий-танқидий материалларни адабиётшунослик фани йўналишлари нуқтаи назаридан тадқиқ этиш ва шу асосда истиқлол даври танқидчилиги методологиясининг шўро даври методологиясидан фарқ қилувчи концепция ва йўналишлари, принцип ва тамойилларини аниқлаш, уларни тадқиқ ва таҳлил этишга асосий эътибор қаратилди.

Китобга асосий манба қилиб истиқлол даврига оид монография ва тўпламлар, айниқса, ҳаракатдаги адабий жараёнда, матбуотда чоп этилган мақолалар олинди. Бироқ таъкидлаш зарурки, бу давр танқидчилигига оид материаллар жуда кўп ва мавзу кўлами ҳам ниҳоятда кенг бўлганлиги боис, тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб, энг аввало, методологик янгиланишга хизмат қиладиган манбаларга эътибор қаратилди. Жумладан, истиқлол даври танқидчилигидаги қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик, ойбекшунослик, қаҳҳоршунослик, шунингдек, Ғ.Фулом ва Ҳ.Олимжон, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов ва бошқа кўплаб ёзувчи ҳамда шоирлар ижодига оид ишлар таҳлилга тортилди. Адабий танқиднинг методологик такомилли сифатида модернизмга оид манбалар таҳлилга тортилди. Адабий танқиднинг мумтоз адабиёт муаммоларига доир кузатишлари ўзининг алоҳида специфик хусусиятларига эгаллиги боис, ҳамда материал ҳажмининг кўплигини ҳисобга олиб алоҳида тадқиқот материали сифатида қаралди ва тадқиқ объектига тортилмади.

Истиқлол ҳаёт ва ижодимизнинг барча соҳаларида бўлганидек адабий танқид тараққиётида ҳам сифат жиҳатдан янги даврни бошлаб берди. Етмиш йилдан зиёдроқ ҳукмбардорлик қилган марксча-ленинча дунёқараш ўрнига ҳурфикрликка асосланган янгича илмий тафаккур шакллана бошлади. Бу давр танқидчилигида бадиий адабиётга муносабат ва

ёндашувлар тубдан ўзгарди. Бадиий асарни таҳлил ва талқин этиш, баҳолашда тайёр қолип ва андазалардан воз кечилиб, умумбашарий мезонлардан келиб чиқиб ёндашиш асосий тамойилга айланди. Асар таҳлилида шўро давридагидек ижтимоий-мафкуравий ёндашув ўрнига бадиий-эстетик мезонлар етакчилик қила бошлади. Бадиийлик тамойиллари ва асослари ҳақидаги қарашлар ҳам такомиллашиб бормоқда. Бадиий асардаги инсон тасвирига ҳам муносабат тубдан янгиланди. Энди унга, мунаққидлар таъкидлашганидек, муайян ижтимоий соҳанинг вакили деб эмас, балки ўз қалби, орзу-умидлари, маънавий оламига эга бўлган индивид сифатида эътибор қаратилмоқда. Бу жараёнларнинг барчаси адабий танқид методологиясининг янгиланаётганлигидан далолатдир. Шу боис, тадқиқотнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, ишнинг илмий янгиллигини, энг аввало, янгиланаётган адабий танқид методологиясининг асосларини аниқлаш ва тамойилларини илмий тадқиқ этиш ташкил этади.

Маълумки, адабий танқид ўз табиатига кўра ҳозиржавоб фан бўлиб, адабий жараёнда кечаётган асосий тенденцияларни тезкорлик билан аниқлаб, унга ўз муносабатини билдириб, баҳолаб, ечимини кутаётган илмий муаммо ва ғоялар сифатида кун тартибига қўяди. Бу муаммоларнинг ечими эса, алоҳида-алоҳида фундаментал тадқиқотлар асосида амалга оширилади. Шу боис, истиқлол даври адабий танқид методологиясининг янгиланиш тамойилларидан бирини адабий жараёнда юз бераётган ўзгаришларга муносабат ташкил этади. Тадқиқотда шу каби ўзгаришларнинг етакчи хусусиятлари, омиллари, жараёнлари ҳақидаги кузатишлар илмий янгиллик сифатида қаралди ва ўрганилди. Ишда ушбу янгиланиш учун асос бўлган ички ва ташқи омилларга бирдек эътибор қаратилди.

Китобда адабий танқиднинг бадиийлик масалаларига бағишланган кузатишлари ҳам янгиланаётган методологик тамойил сифатида тадқиқ этилди. Бунда асосий эътибор бадиийликнинг асосида ётувчи сўз, образ, поэтик мазмун ва ғоя ҳамда эстетик идеал муаммолари бадиий асар талқини-

да инсон моҳиятини поэтик идрок этишда ҳаёт ва инсон, замон ва макон, тарих ва бугун каби фалсафий бутунлик билан қай даражада боғлаб акс этирилди, деган масалага эътибор қаратилди.

Монографияда XX аср ўзбек адабиётининг атоқли сўз санъаткорлари ижодига оид адабий-танқидий материаллар алоҳида бобда тадқиқ этилди. Бунда мазкур ижодкорлар ижодини талқин этишда шўро давридагидан фарқ қилувчи қандай тамойилларга асосланди, деган масала илмий янгилик сифатида ўрганилди.

Истиқдол даври танқидчилигидаги асосий йўналишлардан бирини адабий жараёндаги етакчи тенденциялар ҳақидаги кузатишлар ташкил этади. Шу маънода адабий танқиднинг таҳлил ва талқин муаммоларига оид изланишлари ҳам алоҳида бобни ташкил этади.

I B O B ЯНГИЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

Адабий танқид фан сифатида адабиётшунослик илмининг асосий йўналишлари доирасида фаолият юритади, бадиий асарни, адабий жараёни тадқиқ этади, муайян илмий хулосалар чиқаради. Шу жиҳати билан адабий танқид, бир томондан, адабиётшуносликнинг бошқа таркибий қисмлари (адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, фундаментал тадқиқот ва ҳоказолар) билан муштарак қонуниятларга амал қилса, бошқа томондан, ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Бу ўзига хослик, аввало, бадиий асарни тадқиқ этиш усули ва услубий индивидуаллик билан белгиланади. Айни ҳолат адабий танқид методологиясининг ўзига хос тамойилларга эга бўлишини тақозо этади.

Методология муаммоларига бағишланган турли дарслик ва қўлланмаларда, тадқиқотларда унинг икки жиҳати алоҳида фарқлаб кўрсатилади: а) метод ҳақидаги таълимот; б) назарий ва амалий фаолиятни ташкил этишнинг тамойил ва усуллари мажмуаси. Шунингдек, методологияга илмий изланиш назарияси ва амалиёти ҳақидаги таълимот сифатида ҳам урғу берилади.¹

Бинобарин, методология, мутлақлаштирилмаган ва идеаллаштирилмаган ҳолда, инсон тасавури ва тафаккури кашф этган барча илмий-ижодий кашфиётларни тадқиқ этишнинг турли хил восита ва усуллари мажмуидир. Демак, илм-фан, адабиёт ва санъатнинг барча турлари ва жанрларига мансуб асарлар муайян методологик тамойиллар асосида тадқиқ ва талқин этилади. Ҳар қандай соҳанинг методологик тамойилларини аниқ белгилаш мазкур соҳанинг методологик асосларини топиш демақдир.

¹ Қаранг: Фалсафа. қисқача изоҳли луғат. - Т.: Шарқ, 2004. - Б. 202-203; Шермухамедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. - Т., 2005. - Б. 213; Фалсафа асослари. - Т.: Ўзбекистон, 2005. - Б. 184.

Бироқ юқорида келтирилган таърифлар методологиянинг барча жиҳатларини тўлиқ қамраб олган, дейиш қийин. Методологияда асосий эътибор илмий билиш методларига қаратилади. Ваҳоланки, илмий билиш методлари, умумий ва хусусий тадқиқ усуллари нисбатан кам ўзгарувчан бўлиб, албатта, биринчи гада, унинг моҳияти, мазмун доираси ислоҳга муҳтож бўлади. Шунга кўра, илм-фандаги янгиланиш, энг аввало, илмий тафаккурдаги, демакки, дунёқарашдаги эврилишлар билан боғлиқ жараёндир.

Бинобарин, адабий танқид методологияси дейилганда фақат методлар ва уларнинг назарияси ҳақидаги таълимот назарда тутилмайди, балки илмий концепцияни янгилловчи, илмий ғоялар тизимини шакллантирувчи, муаммоларни белгиловчи, йўналишларни аниқловчи ва шу аснода фундаментал тадқиқотларга йўл очиб, назарий умумлашмалар қилишга замин ҳозирлайдиган ёндашувлар ва тамойиллар жараёни ҳам англашилади. Зеро, методология маълум қолипларга солинган, қотиб қолган назариялар йиғиндиси эмас, балки инсон тафаккури, дунёқарашдаги эврилишлар, янгиланишлар билан тўлдирилиб бориладиган амалий фаолиятдир. «Методология-дунёқараш ва фундаментал назарий концепциялар, энг умумий қонун ва категориялар, умумий ва хусусий илмий методлар каби компонентларни бирлаштирувчи интеграл ҳодисадир».¹ Бинобарин, энг аввало, инсон тасавури ва тафаккури, дунёқарашни янгиланмай туриб илм-фанда ҳам янгиланиш юз бериши мушкул. Бу ҳол, айниқса, ижтимоий фанлар, шу жумладан, адабий танқид учун ҳам характерлидир. Шунга кўра, аввало, ҳар бир соҳанинг, чунончи, адабий танқиднинг методологик асосларини аниқлаш, янгиланиш тамойилларини кўсатиш унинг назарий ва амалий фаолиятини ўрганишнинг муҳим босқичидир.

Адабий танқиднинг назарий ва амалий фаолиятига доир тадқиқотларда адабий танқид билан адабиёт назарияси ва

¹ Керимов Д.А. Философское основание политико-правовых исследований. — М.: Мсль, 1986. — С.33.

адабиёт тарихи орасига «хитой девори» қўйиб бўлмаслиги таъкидланади. Чунончи, бу масала америкалик адабиёт назарийчилари Р.Уэллек ва О.Уорреннинг «Адабиёт назарияси»¹ китобида батафсил шарҳланган.

Америкалик олимлар «адабиёт назарияси», «адабий танқид назарияси» ва «адабиёт тарихининг назарий аспекталари» терминларининг ўзаро боғлиқлиги ҳақида фикр юритиб, шундай ёзишади: «улар бир-бирига шу қадар боғлиқки, адабиёт назариясини адабий танқидсиз ва адабиёт тарихисиз, танқидни- тарих ва назариясиз, тарихни-назария ва танқидсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ўз-ўзидан аёнки, адабиёт назарияси фақат аниқ асарларни ўрганиш асосидагина мавжуд бўлиши мумкин. Адабиётга критериялар ва умумий ёндашувларни ишлаб чиқиш ёки in vacuo категорияларини ўрнатиш мумкин эмас. Бироқ, бошқа тарафдан, биз танқидни ҳам, адабиёт тарихини ҳам айрим умумий проблемаларнинг таҳлилисиз, материалларни таҳлил этишнинг қандайдир принциплар системасисиз, маълум умумлашмаларсиз тасаввур этолмаймиз. Биз бу ерда ҳал этилмайдиган муаммога дуч келмаймиз: ўқиётиб, биз доимо қандайдир ишлаб чиқилган принципларга асосланамиз, бу принциплар эса янги асарлар билан танишиб боришимизга қараб ўзгариб ва аниқлик касб этиб боради. Бу диалектик жараён, назария ва амалиётнинг ўзаро уйғунлашуви, бир-бирига таъсири».²

Олимлар таъкидлашаётган бадиий асарни таҳлил этишнинг умумий принциплари системаси методологиянинг асосий тамойиллари ҳисобланади. Шу боис, умумий ёндашув ва таҳлил методлари тадқиқ этилаётган асарга индивидуал ёндашишнинг йўналишлари вазифасини ўтайди. Шу маънода, адабий танқид методологиясининг ядроси ҳисобланган асосларнинг янгиланиш тамойилларини аниқлаш ва бадиий асарга ёндашиш ҳамда таҳлил методларини ойдинлаштириш муҳим саналади.

¹ Уэллек Р. и Уоррен О. Теория литературы. — М.: Прогресс, 1978.

² Ўша китоб. — Б.58.

Инсоният тарихидаги туб бурилишлар, ислоҳотлар, мавжуд тузумнинг янгисига ўз ўрнини бўшатиб бериши жараёнларида жамият **ўтиш даврини** бошдан кечиради. Ўтиш даври жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлардангина иборат бўлмай, айна чоғда маънавий ўзгаришлар, аввало, жамият аъзолари дунёқарашини, тафаккури ва руҳиятидаги янгиланишлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Сўнги асрларни, кўҳна тарих назарда тутилса, **буюк ўтиш даври**, дейиш мумкин. Чунончи, илм-фан ва техниканинг беқиёс ривожлангани, космик кемаларнинг ихтиро қилингани, компьютер кашф этилгани, иқтисодий соҳадаги улкан ютуқлар-барчаси кишилар дунёқарашини туб бурилиш ясади. Бироқ, шакланган дунёқараш тасаввур ва тафаккурнинг, онг ва туйғунинг юксак даражадаги уйғунлиги ҳосиласики, бунда улардан бирининг иккинчисидан устунлиги ёки камситилиши аксар ҳолларда таназулга ҳам олиб келади.

XX асрда ақл-тафаккурга беҳад юқори баҳо берилгани ўз-ўзидан ҳиссий оламнинг камситилишига олиб келди ва бу ҳол кишилар руҳий оламида баъзи бир эврилишларга сабаб бўлди. Табиат қонунларини менсимаслик ёки табиат устидан ҳукмрон бўлишига интилиш нафақат офир экологик ҳалокатларни, шунингдек, дин, адабиёт ва санъатга беписанд муносабатларни юзага келтирадики, бу эса маънавийтдаги инқирозларга йўл очди. Шу маънода айтиш жоизки, инсоният тарихидаги туб бурилишлар, ўтиш даври инсоннинг ўзини-ўзи тафтиш қилиш, тавба-тазарру, покланиш, айна чоғда, ҳаёт тарзини янгилашга интилиш давридир.

Маълумки, ҳар қандай соҳада янгиланиш содир бўлиши учун бир неча муҳим омиллар асос вазифасини ўтайди ва бу омилларсиз соҳада янги йўналишлар юзага келмайди. Адабий танқид тафаккурига хос янгиланиш, янгича таҳлил тамойилларининг пайдо бўла бошлаши ва шаклланишига хизмат қиладиган омиллар нималардан иборат, улар адабий жараёнга қачон ва қай тарзда таъсир кўрсатади, деган саволларга турли даврларда турлича изоҳлар берилган. Хусусан, собиқ шўро замонида чоп этилган танқид тарихига оид бир тадқиқотда шундай ёзилган:

«Бадиий ва танқидий фикрнинг ўсишида ҳал қилувчи роль ўйнайдиган уч факторни алоҳида қайд этиб кўрсатиш лозим. Булардан бири ишлаб чиқариш воситаларининг социалистик мулклиги заминида ишлаб чиқарувчи кучларнинг равнақи туфайли эришилган меҳнаткаш халқнинг моддий фаровонлиги-иқтисодий фактор; иккинчиси, кейинчалик ўз вазифасини умумхалқ социалистик давлатга топширган пролетар диктатураси-сиёсий фактор; ниҳоят, учинчиси жаҳонда энг илғор революцион дунёқараш — марксизм-ленинизм назарияси-идеологик фактор. Ана шу факторларсиз социалистик реализм адабиётининг мувафаққиятларини таъминлаш мумкин бўлмасди».¹

Кўчирмадан аён бўлиб турганидек, дабдабали ва гализ жумлаларда ифодаланган «уч фактор» — иқтисодий, сиёсий ва идеологик — мафкуравий омиллар танқид тафаккурининг шаклланишида асосий омиллар сифатида қайд этилган. Ҳаддан ташқари сиёсий тус берилган мазкур таърифда адабий танқиднинг на ўзига хос хусусиятлари, на танқид объектлари эътиборга олинган. Қайд этилган омиллар эса, аслида ижтимоий ўзгаришларга алоқадор бўлиб, бири иккинчисини тақозо этадиган ягона омилнинг муайян йўналишлари, холос.

Аслида, танқид тафаккурини янгилайдиган, янгича қарашлар, тенденциялар, йўналишлар, таҳлил принципларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этувчи омиллар бошқа ва уларни алоҳида-алоҳида кўрсатиш зарур. Бундай омиллар, бизнингча, иккита:

1. Ички омиллар.
2. Ташқи омиллар.

Ички омил деганда, энг аввало, янгича танқид тафаккурини юзага келтирадиган қонуниятлар назарда тутилади. Адабий танқид ҳозиржавоб соҳа сифатида, аввало, адабий жа-раёндаги илмий концепцияни янгилашда фаоллик кўрсатади.

Маълумки, «концепция» кенг қамровли тушунча. Эсте-

¹ Ўзбек адабий танқиди тарихи. 2 томлик. — Т.: Фан, 1987. 1 том. — Б. 41.

тик нуқтаи назардан, концепция бадий асар ҳақида юзага чиқаётган кўплаб янгича илмий қарашлар тизимидир. Бинобарин, илмий концепциянинг янгиланиши аслида методологик тамойилларнинг янгиланиши ҳам демакдир.

Адабий танқидда концепциянинг янгиланиши мунаққид дунёқарашидаги янгиланиш билан узвий боғлиқ жараёнدير. Дунёқараш янгиланмай туриб илм-фанда янгиланиш бўлиши мушкул. Бу, айниқса, ижтимоий фанларда яққол намоён бўлади. Шу боис, дунёқарашнинг янгиланиши ҳам ижтимоий, ҳам маънавий омилларга бирдек боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётда юз бераётган ўзгаришлар жамият маънавиятида акс этади. Айни чоғда, маънавий олам ҳам ижтимоий борлиқнинг шаклу шамоилини белгилловчи муҳим омиллардан саналади. Бу икки тушунчани бир-биридан айри ҳолда қараш масалани жўнлаштиришга олиб келади. Зеро, Президенти-миз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, **«Инсонга хос орзуинтилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламини бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.**

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади».¹

Дарҳақиқат, адабий танқид тафаккуридаги янгиланиш ва ўсиш ўзгаришларда ҳам, энг аввало, ички омил- мунаққид «мен»и, шахсияти, дунёқараши, интуицияси, тафаккур тарзи ва истеъдоди ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мунаққид «мен»ида, тафаккурида бошлаган янгиланиш жараёни бир меъёрда, силлиқ кечмайди. Ўтиш даврига хос мураккабликлар, зиддиятлар танқидчининг мақола ва тадқиқотларида муайян тарзда ўз ифодасини топа бошлайди. Бу хусусият турлича мазмун ва йўналишларда намоён бўлиши мумкин. Масалан,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008. — Б. 67.

яқин ўтмиш — шўролар даврида етмиш йилдан зиёдроқ вақт мобайнида яшаб фаолият юритган ижодкорларни, уларнинг турли савиядаги асарларини нуқул қоралаш, инкор этиш ёки ҳамма айбни ўша давр тузумига, комфирқа сиёсатига юк-лаб, асарларни таърифлаб, тавсифлаш тарзида ёхуд мунаққидларнинг танқидчилик эстетикасига зид тарзда бир-бирларига турли-туман айбларни тақаш ва ё муросасозлик, келишувчиликка бориш тарзида рўёбга чиқади. Бироқ шуни мамнуният билан эътироф этиш лозимки, бундай кескин фикр олишувлар замирида коммунистик мафкура қолипларидан қутила бошлаган ва ҳурфикрликка асосланган янги типдаги танқидий тафаккур юзага кела бошлади. Гоҳида муросасиз, гоҳида эса муросасозлик руҳида кечган жараён ўтган асрнинг 80-90-йилларида адабий танқидда концептуал ўзгаришлар рўёбга чиқишига, янги-янги илмий ғояларнинг пайдо бўла бошлашига, илмий муаммоларнинг кун тартибига қўйилишига замин ҳозирлади.

Танқидий тафаккурни янгилайдиган ташқи омиллар икки: адабий жараён ва ижтимоий ҳаётни қамраб олувчи қисмлардан ташкил топгандир.

Маълумки, ҳар бир бадиий асар аниқ шахс — ижодкор томонидан яратилади. Чинакам истеъдодлар томонидан яратилган бадиий етук асарлар поэтик тафаккурни у ёки бу жиҳатдан янгилайди, адабий ҳаётда янги тенденциялар, оқимлар ва йўналишларнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. Айни чоғда, ижтимоий тафаккур тараққиётига ҳам таъсир кўрсатади.

Жаҳон адабиётининг дурдона асарлари бўлмиш энг қадимги қаҳрамонлик эпослари, Ўрта аср Шарқу Фарб уйғониш даври адабиёти, ундан кейинги даврларда ва ниҳоят XX аср охиригача яратилган энг юксак намуналар адабий муҳитнинг ўзгариб туришига, ранг-баранг бадиий-эстетик оламнинг вужудга келишига, турли оқим ва йўналишларнинг пайдо бўлишига, сўз санъатининг ўлмас обидалари кашф этилишига, бир сўз билан айтганда, бадиий тафаккурнинг янгиланишига қўшилган беқиёс ҳиссадир.

Биргина Алишер Навоий даҳоси ўзбек мумтоз адабиё-

ти ва адабий тилининг яратилишига асос солганидан ташқари, Шарқ фалсафаси ва тасаввуф оламини нақадар бойитгани жаҳон аҳлига маълум. Улуғ шоир бадий тафаккурининг мумтоз адабиётимиз тараққиётидаги улкан аҳамиятини Бобур, Машраб, Увайсий, Нодира, Огаҳий сингари буюк адиблар ижодига таъсири мисолида ҳам яққол кузатиш мумкин.

Ёки XX аср ўзбек адабиётини олайлик. Асримиз бошларида пайдо бўлган жадид адабиёти намояндалари, биринчи галда, Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижодлари ўзбек реалистик адабиётининг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожига кучли таъсир кўрсатгани сир эмас. Шўролар даврида юз берган даҳшатли қатағонларга, зуғум-зўравонликларга, зиддиятли бўҳронларга қарамай, ўз адабий муҳитини яратишга интилган Ойбек, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов сингари ижодкорлар ижоди, албатта, айрим истиснолар борлигига қарамай, ўтган етмиш йил мобайнида бадий тафаккурни янгилаб, адабий муҳит об-ҳавосини белгилаб турганини эътироф этмоқ даркор.

Ижтимоий ҳаётдаги янгиланиш кенг тушунча бўлиб, бу жараён жамиятдаги барча ўзгаришларни қамраб олади, яъни иқтисодий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришлар ижтимоий ҳаёт тарзининг янгиланишини билдиради. Шу маънода, сўнгги ўн йилликлар инсоният тарихида буюк бурилишлар даври бўлди. 80-йиллардаги қайта қуриш ва ошкоралик эпкинни билан бошланган бу ўзгаришлар зўравонликка асосланган собиқ шўролар салтанатининг қулаши ва халқимизнинг асрий орзуси — истиқлол нашидаси билан якун топди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг барча соҳаларда жиддий ислоҳатлар амалга оширила бошлади. Иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, маданий-маърифий соҳалардаги ислоҳотлар жамият ҳаётидаги ўзгаришларни белгиловчи етакчи куч сифатида намоён бўлди.

Ижтимоий ҳаётда юз бераётган янгиланиш ва ўзгаришлар янгича тафаккур тарзининг меваларидир. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳозирги шароитда янгича тафаккур

тарзининг вужудга келишида **ШАХС**нинг роли жуда катта. Давлатимиз раҳбари, сиёсатчилар, файласуфлар, ижодкор ва олимлар жамиятда вужудга келаётган янги типдаги концепциянинг бевосита ижодкорларидир.

Ижтимоий ҳаётдаги ислоҳотлар илм-фан ва санъатда янгича концепциянинг юзага келишига омил бўлаётир. Замонавий тафаккур тарзига туртки берадиган илмий ва бадий изланишлар шаклланаётган янги типдаги методологиянинг асосий принципларини ҳам кўрсатиб бермоқда. Мана шу жараёнда адабий танқид концепциясининг янгиланиши, энг аввало, янгича танқид тафаккурининг пайдо бўлиши билан боғлиқ тарзда кечаётир. «Янгича танқид тафаккури» тушунчаси кенг қамровли бўлиб, мазкур соҳа, бир томондан, фалсафий, ижтимоий, мафкуравий, бадий-эстетик қонуниятлар билан алоқадор бўлса, бошқа тарафдан, адабиётшунослик илми концепциялари, талаб ва мезонлари асосида ўз фаолиятини янгилаш йўлидан боради. Албатта, «қайта қуриш ва ошкоралик», деб аталган нисбатан эркинроқ паллага келиб, яъни 80-йилларда адабий танқидий тафаккурда янгиланиш рўй бера бошлади, бироқ бу жараён ҳам силлиқ кечгани йўқ, мураккабликлар, зиддиятлар ўша йиллари эълон этилган тадқиқотларда у ёки бу тарзда ўз аксини топди. Бу ҳол, албатта, турлича шакл ва мазмунда намоён бўлди.

Жумладан, тарихчи М.Ваҳобовнинг «Тарих ҳақиқатига зид»¹ каби мақолаларда адабиётни вульгар-социологик нуқтаи назардан таҳлил қилиш, маданий меросга, тарихий шахсларга вульгар муносабатда бўлиш, ижодкорлар асрларидан гоёвий камчилик излаш ва сиёсий айбловлар эълон қилишдек 30-50 йилларга хос бўлган иллатлар қайта бўй кўрсатди. Чунончи, М.Ваҳобовнинг мақоласида П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романи ҳақида фикр юритилиб, ёзувчига ўтмишни, айниқса, Бобур сиймосини идеаллаштириш каби айблар қўйилди.

¹ Правда Востока. 1986. — 4 декабрь.

Шуниси қувонарлики, 80-йилларда юқоридагидек хуруж-лари билан шўро жаллодлари ўз мақсадларига эриша олмадилар. Зеро, энди давр ўзгара бошлаган, қўрқув исканжасидан қутилаётган янгича тафаккур тарзи юзага келаётган эди. Шу боис, сиёсий-мафкуравий тазйиқларга қарши илғор қарашга эга бўлган зиёлилар яқдиллик билан кураш олиб бордилар. Чунончи, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, Н.Худойберганов, У.Норматов, Б.Назаров, Н.Каримов ва бошқа фаол танқидчиларнинг матбуотда чоп этилган мақолаларида бундай салбий кўринишларга кескин зарба берилди.

80-йиллар сўнггида юзага кела бошлаган янгича тафаккур тарзи адабиётшунослик ва адабий танқиднинг асосий тадқиқ объектларини, мавзу йўналишларини, тадқиқ ва таҳлил мезонларини, тамойилларини белгилаб берди. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг бу ҳаракат изчил тус ола бошлади.

Адабий танқид методологик асосларининг янгиланиши деганда энг аввало фалсафий, бадий-эстетик, моддий-маънавий, илмий-назарий, психологик, ижтимоий-тарихий ва мафкуравий асослар назарда тутилади. Мазкур асосларнинг шўро давридагидан моҳият жиҳатдан янгиланиши — адабий танқид методологиясининг янгиланиш принципларидан бири сифатида характерлидир. Истиқлол даври адабий танқидчилигини янгиланиш тамойиллари асосида тушуниш, билиш ва англашга интилиш устувор концепцияга айлана борди. «Демак, танқидчилик ҳам, адабиётшунослик ҳам, туб моҳият эътибори билан дунёни, ҳаётни, инсонни англаш воситасидир»¹, деб ёзади бу ҳақда адабиётшунос олим Б.Назаров. Мана шу жуфтлик — одам ва олам, замон ва макон, ҳаёт ва ўлим, шакл ва мазмун тушунчаларини фалсафий, илмий, бадий-эстетик жиҳатдан англаш ҳамда таҳлил ва талқин этиш, баҳолаш танқид тараққиётининг асосий гаровидир.

Маълумки, адабий танқид методологиясининг фалсафий асосини билишнинг дунёқараш ва концепция билан боғлиқ бўлган умумий қонун ва категориялар, тамойил ва ёндашув-

¹ Назаров Б. Серқарра адабиётшунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007. — №5. — Б. 3.

лар, умумий илмий методлардан фойдаланиш жараёнлари ташкил этади. Аёнки, фалсафа фани табиат ва жамият, инсон, унинг моҳияти, тафаккури ва дунёқараши тараққиёти билан боғлиқ энг умумий қонуниятларни ўрганади. Шунга биноан онтология, социология, гносеология, мантиқ, эстетика ва этика каби фанлар фалсафий билимлар доирасини ташкил этади. Фалсафашуносларнинг эътирофича, яқин ўтмишда фалсафанинг барча муаммоларига партиявийлик ва синфийлик мезонларидан туриб ёндашиш бу фанни ўта сиёсатлаштиришга, умуминсоний қадрият ва ғоялар, хулоса ва методологик тамойилларнинг ҳаёт воқелигидан узоқлашишига сабаб бўлди.

«Марксча таълимотда фалсафанинг бош масаласи, баҳс мавзуси, муаммоси ҳам сохталаштирилди. Материя билан онг ўртасидаги муносабат фалсафанинг асосий масаласи сифатида таърифланди.

Бу эса фанинг баҳс мавзусига бир ёқлама ёндашишнинг кўриниши эди...

Материя бирламчи, онг иккиламчи, деган ғоя мутлоқлаштирилиб, жамият ҳаётига тадбиқ этилиши яна ҳам чалкаш хулосаларга олиб келди... Бу хулоса жамият ҳаёти ва тараққиётини марксча таҳлил этишнинг ягона, исбот талаб қилмайдиган методологик асоси деб кўрсатилди»⁹.

Шўро назарийчилари марксча-ленинча таълимотни фалсафа, эстетика, этика, психология ва адабиёт, санъат қаторида адабий танқиднинг ҳам назарий асоси сифатида олган эди. Бу таълимотга кўра, адабий танқид гарчи илмий-эстетик ҳодиса деб эътироф этилса-да, лекин коммунистик ғоявийлик унинг моҳиятини белгиловчи етакчи унсур сифатида талқин этиларди. Оқибатда коммунистик ғоявийлик синфий ва партиявий адабий тафаккурни бошқариб турувчи воситага айлантирилганди.

Синфийлик ва унинг олий кўриниши деб таърифланган партиявийлик ҳақидаги назариябозликлар адабиёт ва санъат равақигагина эмас, танқид ривожига ҳам жуда катта

¹ Фалсафа (ўқув қўлланма). — Т.: Шарқ, 1999. — Б. 36-37.

зарар етказди: танқиднинг мақсад ва вазифалари тамоман ўзгартириб юборилди, бу соҳа ғоявий курашнинг қуролига айлантирилди. Ҳатто эстетик ҳодисалар саналувчи умуминсоний тушунчалар: ижобийлик ёхуд салбийлик, гўзаллик ва фожиавийлик, маънавий баркамоллик каби кўплаб категориялар ҳам синфийлик мезонларига бўйсундирилди.

Зўравонлик ва буйруқбозликка асосланган талаблар бадий асарнинг тор қолипда, маълум бир кўрсатма доирасида яратилишига олиб келди, ижод эркинлиги бўғилди. Оқибатда адабиётда бир хиллик, схематизм авж олди. Синфийликка асосланган сохта гуманизм, сохта ахлоқ нормалари тасвир этила бошланди.

Адабий танқиднинг эса, бадий асарни баҳолашдаги имкониятлари чекланди. Танқид ғоявий курашда коммунистик партиянинг авангард кучларидан бири, деб эълон қилинди. Ҳуқмрон мафкура синфийлик ва партиявийликни адабий танқиднинг зарур шартларидан бирига айлантирди.

«Адабий-бадий танқиднинг синфийлиги, хусусий — бадий ижоднинг кўплаб (гарчи ҳаммасидан бўлмаса-да) турларидан фарқли ўлароқ, бевосита намоён бўлди. Ва, қоидага кўра-фаолиятининг табиатидан келиб чиқиб — мафкуравий англашилади. Синфий курашлар авжига чиққан даврларда танқиднинг партиявийлиги ёрқин намоён бўлади. Қолаверса, кучли, аниқ мақсадни кўзлаган танқид адабий-бадий ҳаётдаги партиявийликнинг байроқдоридир. Илғор танқид ҳаётда ижтимоий, маънавий, эстетик янгиликларнинг пайдо бўлишига кўмаклашади, улар учун курашади. У, одатда, ўзининг синфийлигини, партиявийлигини яширмайди»¹.

Мана шундай қарашлар асосида фаолият юритиш шўро даври ўзбек танқидчилиги учун ҳам хос эди. «Ҳамма ижтимоий фанлардек, адабий танқид тарихи ҳам (агар у ҳақиқий фан бўлишни истаса), марксизм-ленинизмнинг инсоният жамияти, унинг ривожланиши қонуниятлари

¹ Баранов В.И., Бочаров А.Г., Суровцев Ю.И. Литературно-художественная критика. - М.: Высшая школа, 1982. — С.12.

ҳақидаги, шу жумладан, жамият ҳаётида инсон онги ва унинг бадиий ижоди маҳсулотлари роли ҳақидаги таълимотга асосланиши керак»¹, деб ҳисоблаган танқидчилик адабиётимизнинг етмиш йилдан зиёдроқ даври тараққиётида салбий из қолдирди, қатағонларга бевосита ёки билвосита сабабчи бўлди.

Албатта, собиқ иттифоқ даврида танқидчилик адабий ҳаётга фақат зарар етказди, ижобий ҳодисалар мутлақо рўй бермади, деган фикрдан йироқмиз. Кўплаб истеъдодли танқидчилар ўша даврда ёзилган асарларни бадиий-эстетик мезонлар асосида баҳолашга уринишди, бадиий жиҳатдан бўш, саёз китобларга қарши курашишди. Бироқ ҳоким мафкура адабий танқиднинг эркин фаолият юритишига, тараққий этишига тўсқинлик қилди. Истеъдодли танқидчилар ўз истеъдодларини бадиий асарлар таҳлилига эмас, балки мафкуравий кураш майдонидаги олишувларга сарфлашга мажбур бўлдилар.

Натижада йиллар давомида нафақат ғоявий, айни чоғда, ҳукмрон мафкура принципларига бўйсунган, уни ўзида ифодаланган ва тарғиб қилган адабий танқид эстетикаси шаклланди. Табиийки, бу танқид ўзининг методологик асосларини ишлаб чиқди ва адабий жараёнга тадбиқ этди.

Шу боис, сўнгги давр ўзбек танқидчилигида методологик асосларнинг янгиланиши муҳим тамойиллардан бирига айланиб бормоқда. Хўш, бу жараён қандай амалга ошмоқда? Методологик асосларнинг янгиланиши нималарда ва қандай намоён бўлмоқда? Бадиий асар талқини ва ёндашувларда қандай сифат ўзгаришлари юз кўрсатмоқда? Масалага шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, кўплаб янгиланишларга гувоҳ бўламиз. Чунончи, бу давр танқидчилигида, худди фалсафадаги каби, бадиий асар талқинида ҳаёт бирламчи, адабиёт иккиламчи деган материалистик қарашдан воз кечилиб, энг аввало, одамни поэтик кашф қилиш, одам орқали оламни англашга интилиш тамойили

¹ Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 2 томлик. —Т.: Фан, 1987. 1 том. — Б.10.

устувор мавқега кўтарилди. Талқинда диалектик ҳурфикр-лилик, яъни турли-туман фалсафий билимлар асосида ёндашиш кучайиб бормоқда.

Жумландан, онтологик, гносеологик, экзистенциалистик қарашлар асосида ёндашиш асар талқинида ранг-барангликни таъминлашга хизмат қилмоқда. Бу каби янгиланишлар олимларимиз томонидан адабиёт илми ютуқлари сифатида тадқиқ этилмоқда. Фалсафада «онтология» борлиқ, одам ва олам тушунчаларини англатади ва фақат моддий борлиқни эмас, балки маънавий дунёнинг ҳам мангу барҳаётлигини ифодалайди. Маълумки, борлиқ моддий ва маънавий оламдан ташкил топган бўлиб, унинг «мангу барҳаёт»лиги, боқийлиги «йўқлик»нинг муқобили, зидди сифатида намоён бўлади. Улар ўртасидаги азалий ва мангу зидлик ҳамда боғлиқлик муносабатлари бу тушунчанинг абадийлиги гаровидир.

Хўш, «мангу барҳаёт»лик тушунчаси адабиёт ва адабий танқидда қандай талқинга эга? Адабиётда «мангу барҳаёт» асарлар борми? Бор бўлса, улар боқийлигининг сири нимада?

Адабиётшунос олим А.Расулов ушбу умумбашарий масалаларга муносабат билдирар экан, «Мангу асарлар, қадриятларнинг ички тузилиши, тартиботи ўрганилса, уларда зиддиятлар кураши, руҳий ҳолатлар аро «инкор» этиш ҳаракати мавжудлигини сезиш мумкин»лигига эътиборни жалб қилади. Шунга кўра, боқий асарларда «онтология қадрият, бадий бойликнинг «ҳаёти», «тириклиги», «узоқ умр кўриши» манбаларини ёритади. Бадий бойлик, қадрият «ҳаёти», «тириклиги» жонзодлар ҳаёти каби зиддиятлар курашига асосланган¹. А.Расулов бадий асар замиридаги зиддиятлар ҳақида фикр юритганда, унинг яшовчанлигини таъминловчи бешта хусусиятга батафсил тўхталади. Жумладан, етук бадий асар моддий неъмат сифатида маънавий ҳаётдаги ўзини намоён этиш орқали

¹ Расулов А. Танқид, Талқин, Баҳолаш. — Т.: Фан, 2006. — Б. 99.

мавқега эга бўлади ва шу асосда бадиий бўш асарларни инкор этади. Иккинчидан, бундай асар ақл ва қалб маҳсули, унинг замирида тирик инсонларга хос интилишлар, зиддиятлар, мураккабликлар ётади ва ушбу хусусиятлар унинг абадийлигини таъминлайди. Учинчидан эса, етук бадиий асарда ижодкор ижтимоий ҳаёт билан муносабатга киришади: ниманидир тасдиқлайди, ниманидир инкор қилади ва бу зиддиятли муносабат орқали ўзлигини намоён этади. Тўртинчидан, бадиий асар матни серқатлам бўлиб, унда идеал ва борлиқ ўртасидаги зиддият акс этади. Шу маънода олим: «Онтология-руҳий зиддиятлар, унинг миқёси даражасини кўрсатувчи руҳоний таълимот»¹, деганда ҳақ.

Адабий танқид эътибор қаратган яна бир долзарб масала — бу XX аср ўзбек адабиётини қайта баҳолаш масаласидир. Бу борада қисқа, лекин шиддатли кечган баҳс-мунозаралардан кейин адабий танқид етмиш йилдан зиёдроқ фаолиятида илк маротаба маданий меросимизга уни бир бутун миллий қадрият сифатида баҳолаш тамойили асосида ёндашмоқда.

XX аср ўзбек адабиёти салафлари, жумладан, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор ва Ҳ.Олимжондек атоқли ижодкорлар ҳаёти ва ижодини, умуман, улар мансуб бўлган давр адабиётини қайта холис баҳолаш ҳамда улар қолдирган бой адабий меросга қадриятлар сифатида ёндашув адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бирига айланиб бормоқда. Умуман олганда эса, кейинги йиллар адабиётшунослиги ва танқидчилигида, айниқса, XX аср ўзбек адабиётини бугунги янгиланаётган тафаккур, янгича илмий концепция ва методологик тамойиллар асосида қайта баҳолаш ва ундан бугунги кун учун зарур хулосалар чиқариш асосий тенденциялардан бири бўлиб қолмоқда.

Адабий танқиддаги яна бир муҳим муаммо адабий жа-раён билан узвий боғлиқ бўлиб, бу яратилаётган бадиий

¹ Расулов А. Танқид, Талқин, Баҳолаш. — Т.: Фан, 2006. — Б. 101.

адабиёт намуналарига муносабат масаласидир. Бадиий асарни янгича методологик тамойиллар асосида таҳлил ва талқин қилиш, биринчи галда, унга бадиий-эстетик ҳодиса сифатида ёндашув кун тартибидаги асосий масалалардан бирига айланмоқда. Бу адабий танқиднинг ҳам назарий, ҳам амалий фаолиятига алоқадор масалалардан биридир. Айни шу масалада ҳам баҳс-мунозаралар, жиддий изланишлар кечмоқда. Бадиий асарда инсон концепцияси, адабиётнинг эстетик ва ижтимоийлик тамойиллари хусусидаги баҳслар шулар жумласидандир. Бадиий асарга соф эстетик ҳодиса сифатида ёндашиб, ундаги ижтимоийликни инкор қилувчилар ҳам, аксинча, ижтимоийликни бутунлай инкор қилиб бўлмаслигини ёқловчилар ҳам ўз қарашларини асослашга уринмоқда. Бу борадаги мунозараларнинг ечими бевосита адабий танқиднинг амалий фаолияти билан боғлиқдир. Шу боис, адабий танқид фаолиятидаги иккинчи муҳим йўналишни амалиёт ташкил этади. Чоп этилаётган адабий-танқидий материаллар амалиёт натижаси бўлиб, улар асосида таҳлил йўналишлари, усуллари хусусида кузатишлар олиб бориш, муайян хулосалар чиқариш мумкин.

Адабий танқиднинг сўнгги давр фаолияти шундан далолат бермоқдаки, бугунги кунда бадиий асарга диалектик ёндашишдан ташқари, герменевтик ёндашув ҳам кучайиб бормоқда. Талқин деб тушуниладиган ушбу назарияни олмон диншуноси ва филологи Ф.Шлейермахер ишлаб чиққан бўлиб, унга кўра, матнга ҳам грамматик, ҳам услуб ва ҳам мазмун бирлиги, бутун билан қисмнинг айланма ҳаракати сифатида қараш етакчилик қилади¹.

«Герменевтика — интерпретация назарияси, моҳиятни тушуниш ҳақидаги таълимот, — деб ёзади Ю. Борев. — Гносеология (билиш назарияси) ва аксиология (қадриятлар назарияси) сингари, герменевтика кўламли фалсафий

¹ Бу ҳақда қаранг: Гуннер Скирбекк, Нилс Гилье. Фалсафа тарихи. — Т.: Шарқ, 2002. — Б. 446-447; Герменевтика. Фарб фалсафаси. — Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий нашриёти, Шарқ, 2004. — Б. 679-685.

системанинг ажралмас қисмини ташкил этади. Герменевтика — бу маънавий-руҳий фаолиятнинг шундай соҳасики, танқид фақат у орқали ўтиб ўзининг вазифаларини англаши мумкин»¹. Олим герменевтик метод орқали бадиий асар матнини интерпретация қилишнинг муҳим усулларини қуйидагича шарҳлайди: «1) Танқидчининг («мен») матни («бошқа») «учинчи» тараф орқали (масалан, маданий анъаналар, воқелик билан қиёслаш орқали) тушуниши. 2) «Кўникиш»-матннинг бадиий мантиқига уни теран ҳис этиш, ўздан ўтказиш орқали етиб бориш. 3) Бадиий матни идентификация шаклида (китобхон бадиий образларни ўзининг шахси ва ўзининг эстетик тажрибалари билан қиёслайди) англаб етиш»².

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги давр танқидчилигида герменевтиканинг муҳимлиги билиш назарияси унинг учун методологик аҳамиятга эгаллиги билан изоҳланади. Бироқ бундан келиб чиқиб, герменевтикани адабий танқиднинг ўзи билан бир нарса деб қараш ёки уларни қориштириб юбориш мумкин эмас. Чунки танқиднинг вазифаси фақат бадиий матни интерпретация қилишдан иборат эмас. Айни пайтда, бадиий асарни баҳолаш ҳам танқиднинг вазифасига киради.

Бугунги адабий-танқидий мақолаларда, тадқиқотларда матн билан ишлашда кўпроқ сўзга эътибор бериш, талқин қилиш, шарҳлаш етакчилик қила бошладики, бу ҳол герменевтика ўзбек танқидчилиги методологиясининг асосий йўналишларидан бирига айланиб бораётганлигидан далолат бермоқда.

Адабий танқид тараққиётининг ўтиш давридаги излаишларида синергетика ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Синергетика назариясининг асосини ташкил этувчи барқарорлик билан беқарорлик (хаос), мувозонат билан мувозанатсизлик, тартиб билан тартибсизлик, тизимлилик билан тизимсизлик ўртасидаги алоқадорлик қонуниятлари

¹ Борев Ю. Эстетика, Изд. 3. — М., 1981. — С. 349.

² Борев Ю. Ўша манба. С. 349.

адабий танқидда ҳам ўзига хос тарзда намоён бўлмоқда. Чунончи, сўнгги ўн-ўн беш йил ичида, сиртдан қараганда, таназзулга ишора этилаётгандек фикр уйғотадиган турли-туман баҳс-мунозаралар, тортишувлар, инкорлар (жумладан, «Адабиёт ўладими?» деган масаланинг қўйилиши, шўро даврида яратилган асарлар ҳақида бири бирини инкор этувчи чиқишлар, реализмга шубҳа билан қараш тамойиллари, модернизм ҳақидаги қарама-қарши фикрлар, шўро даври адабиёт назариясига оид қарашларнинг инкор этилиши ва ҳ.о.) замирида адабий танқид тараққиётида янгича концепция етилиб келаётганлиги, янгича методологик тамойиллар шаклланаётганлиги, бинобарин, мазкур соҳа янгича қонуниятлар асосида ривожлана бошлаганини илғаш қийин эмас.

Бундан ташқари, адабий танқидда бадиий асарга кўплаб фалсафий, бадиий-эстетик мезонлар асосида ёндашишнинг кучайиши, таҳлилнинг турли-туман усулларида унумли фойдаланишга интилиш илмий билишда методологик плюрализмга ўтилаётганлигидан нишонадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, юқорида тилга олинган ёндашув ва методларнинг барчаси фалсафий мазмунга эгадир. Бинобарин, адабий танқид методологиясининг муҳим жиҳатларидан бири унинг амалиётда фалсафанинг умумий қонун ва категорияларга, илмий билиш усулларига асосланишида намоён бўлади. Бироқ шуни унутмаслик зарурки, фалсафа гарчи кўплаб фанлар учун умумий методологик асос ҳисобланса-да, уларнинг ҳар бирида, жумладан, адабий танқидда ҳам фалсафа хусусийлашган, танқид спецификасига мослашган ҳолда зуҳур бўлади. Айтайлик, тарихга оид матн билан бадиий матн орасида жуда катта фарқ бор ва уларнинг талқини ҳам ўзгачадир. Бинобарин, герменевтик йўналиш адабий танқидда фақат ўзига хос тарзда, яъни бадиий ижод қонуниятларига мослашган ва бўйсунган ҳолда намоён бўлади. Бошқа фалсафий қонун ва категориялар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин.

Адабий танқиднинг методологик асосларидан яна бирини бадиий ижод қонуниятлари, биринчи гада, эстетик категория-

лар ташкил этади. Маълумки, илмий билиш ижод туфайли амалга оширилади. Муаммога ижодий ёндашилмаса фанда кашфиётлар яратиб бўлмайди. Методологияда ижод иккига: илмий ижод ва бадиий ижодга ажратилади¹. Илмий ижодда илмий тафаккур етакчилик қилади. Унинг ифода усули ҳам илмий тил орқали амалга оширилади. Аниқ фанларда, шунингдек, ижтимоий фанларнинг айрим соҳаларида, жумладан, адабиётшуносликнинг адабий танқиддан бошқа йўналишларида илмий фикр-мулоҳазаларни аниқ ва лўнда баён этишга интилиш, назарий умумлашмалар чиқариш мутахассисларга тушунарли бўлган илмий тил ва атамаларни қўллаш орқали амалга оширилади.

Бадиий ижодда ҳиссий билиш етакчилик қилади. Образлилик бадиий ижоднинг етакчи хусусиятидир. Ифода усулида эса, бадиий тил имкониятлари, турли бадиий тасвир воситалари, поэтик кўчимлар образлиликни таъминловчи асосий унсурлар саналади.

Адабий танқиднинг муҳим методологик асосларидан бири - ифода усули ва услубий ўзига хослиги унинг ҳам илмий ва ҳам бадиий ижодга бирдек дахлдорлигидадир. Бир сўз билан айтганда, адабий танқид илмий тафаккурнинг образли фикрлаш тарзи билан боғлиқ ифодаси. «Аслида танқид, ўз табиатига кўра, икки жиҳатнинг уйғунлигидир: ўзининг айрим вазифаларига, ўзига хос хусусиятлари ва воситаларига кўра у адабиётдир, бошқа жиҳатларига биноан-фандир. Танқидни адабиёт сифатида таърифлаб, унинг илмий («рационалистик») асосини инкор этиш оқибатида кўплаб жавобсиз саволлар пайдо бўлади»².

Ю.Боревнинг ўз қарашига далил сифатида келтирган А.С.Пушкиннинг «танқид-фан», В.Г.Белинскийнинг «танқид-ҳаракатдаги эстетика», деган тавсифлари яна бир бор танқид тафаккур воситаси сифатида бадиий эмас, балки илмий методдан фойдаланишини тасдиқлайди.

¹ Қаранг: Туленов Ж. Диалектика назарияси. — Т.: Ўқитувчи, 2001. — Б.180.

² Борев Ю. Эстетика. Изд. 3. — М.: Изд-во политической литературы, 1981. — С. 341-342.

Адабий танқид таҳлил жараёнида бадиий асар воситасида одам ва олам, ижтимоий борлиқ ва инсоний муносабатлар ҳақида ҳам мулоҳазалар юритади, уларнинг муайян қонуниятларини очишга ҳаракат қилади. Бу имконият адабий танқид услубининг меъёрий илмий қоидаларга бўйсунган тадқиқдан ташқари эркин мушоҳада тарзидаги таҳлил ва талқин шаклида ҳам намоён бўлишга олиб келади. Айни ҳолат адабий танқид тилининг ўзига хослигини таъминлайди ва ифода йўсинида илмий тил билан бирга бадиий тил ҳам бирдек иштирок этади. Бу эса, адабий танқидда бадиий ижоддаги каби жанрлар туркумининг пайдо бўлишига ва ёзувчи ёки шоир услуби сингари мунаққиднинг индивидуал услуби шаклланишига хизмат қилади.

Айни чоғда адабий танқиднинг тадқиқ объекти бадиий асардир. Бадиий асарнинг етакчи хусусияти юксак бадиийлик ва образлиликда намоён бўлади. Бинобарин, адабий танқид бадиий асар поэтикасини, аввало, бадиий-эстетик қонуниятлар, мезонлар асосида тадқиқ этади. Етакчи эстетик категориялар, жумладан, гўзаллик ва хунуклик, ижобийлик ва фожиавийлик, эзгулик ва ёвузлик туншунчалари адабий танқиднинг бадиий асарни баҳолашидаги асосий мезонларидир.

Шунга кўра адабий танқид методологиясининг янгилашниш тамойилларидан яна бири асарнинг бадиий-эстетик моҳиятини янгича илмий тафаккур асосида талқин этишида кўринади. Бу борада сўнгги давр адабиётшунослиги ва танқидчилигида анча-мунча изланишлар олиб борилмоқда. Филология фанлари доктори, проф. Б.И.Саримсоқовнинг «Бадиийлик асослари ва мезонлари» номли рисоласи шундай изланишлар маҳсулидир. Б.Саримсоқов фикрича, «Сўз воситасида образ яратиш бадиийликнинг моҳиятини белгилайди»¹. Олим кузатишлар жараёнида ўз қарашларини чуқурлаштириб, бадиий образ ва образлиликнинг эстетик моҳиятини очишга ҳаракат қилади.

¹ Саримсоқов И.Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. — Т., 2004. — Б.5.

«Бадиий образ табиатида кейинги даврлардаги ўзгаришлар, бойиш ва тўлишишлар бадиий образ-образлилик-бадиийлик ҳам тарихий ҳаракатдаги фалсафий-эстетик категория эканлигидан далолат беради»¹. Олимнинг бадиийлик ҳақидаги қарашларини бир нуқтага жамлаб умумлаштирсак, қуйидаги схема ҳосил бўлади: Сўз-бадиий образ-образлилик-бадиийлик-эстетик категория. Рисолада бадиийлик миқдорий эмас, сифатий ҳодиса эканлиги таъкидланади. «Шу боис ижодкорларга бир хилда мос келувчи бадиийликнинг умумий мезонларини белгилаб бўлмайди». Айни пайтда, олим бадиийликнинг умумий мезонларини нисбий характерда бўлса ҳам белгилаш зарур, деб ҳисоблайди, жаҳон адабиётшунослигида бу борада уринишлар борлигига эътиборни қаратади. Уларга суянган ҳолда бадиийлик мезонларини қуйидагича белгилайди: мазмун ва шакл бирлиги ва уларнинг уйғунлиги; тасвир ёки ифоданинг ҳаққонийлиги; тасвир ёки ифоданинг аниқлиги; бетакрорлик (оригиналик); эстетик баҳо; шартлилик миқёси ва даражаси; тил бадиияти. Рисоладаги асосий кузатиш ва хулосалар, асосан, реалистик асарлар талқинидан келиб чиққанини кўрамыз. Жумладан, бадиий мантиқ ҳақида фикрлар экан, қуйидаги шартлар илгари сурилади:

«Хулоса қилиб айтганда, бадиий мантиқ ижодкор идеали, ижодий хаёли, дунёқарашини билан қай даражада боғлиқ бўлмасин, образлар, воқеаларнинг бадиий талқинини, вазифасини белгилашда у ҳаётий мантиққа риоя қилиши лозим. Бадиий мантиқ хаёлан, ҳаттоки, тасаввурда ҳам ҳаётий мезонлар доирасидан ташқари чиқса, ўзининг ҳаётий қиёфасини, таъсирчанлигини маълум даражада йўқотади. Шунинг учун бадиий мантиқ ҳар доим, ҳар бир шаклда ҳам ҳаётий мантиқ билан муайян даражада шартланган ҳолда воқе бўлиши шарт»².

Д.Қуроноунинг Х.Усмонов билан ҳамкорликда ёзилган «Идеал ва бадиий яхлитлик» сарлавҳали мақоласидаги ба-

¹ Саримсоқов И.Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. — Т., 2004. — Б. 11.

² Ўша манба. — Б. 21.

дийлик мезонлари ҳақидаги кузатишлари ҳам Б.Саримсоқовнинг хулосаларига ҳамоҳанг.

Д.Қуронов ва Х.Усмонов бадий асарнинг моҳиятини, бадийлик мезонлари ва асосларини белгилашда «бадий асар — бадий коммуникация воситаси» ва «бадий асар — систем бутунлик», деган принципларга таяниб, уларни қуйидагича схемалаштиради: «реаллик-санъаткор-бадий асар-ўқувчи-реаллик».

Муаллифлар мазкур системадан келиб чиқиб, ижодкор ШАХС бутунлиги ва у интилган ИДЕАЛ ҳамда ундан келиб чиқадиган МАЪНОларни кашф этиш, уни китобхонга етказиш жараёнлари ҳақида фикр юритаркан, бадий асар асосида ижтимоий моҳият ётишини таъкидлашади ва унинг хусусиятларини қуйидагича белгилашади:

«Булар: биринчидан, бадий ижод-инсон фаолияти турларидан бири, конкрет фаолият турининг шакл ва усуллари эса инсон жамиятдан тайёр ҳолда ўзлаштиради; иккинчидан, ижод конкрет ижтимоий шароитда юзага келади ва амалга ошади; учинчидан, бадий ижоднинг асоси бўлмиш ИДЕАЛ ижтимоий характерга эга; тўртинчидан, ижоднинг маҳсули бўлмиш бадий асар фақат ижтимоий муносабатлар тизимидагина яшайди ва муайян қимматга эга бўлади»¹.

Бундай қарашларнинг мағзини реалистик дунёқараш ташкил этишини пайқаш қийин эмас. Бироқ, таъкидлаш жоизки, сўнгги давр танқидчилиги фақат шу мазмундаги концепция асосида шаклланиши мумкин эмас эди. Ижод жараёнида турфа хил қарашларнинг юзага келаётгани эса, танқид тараққиётининг асосий гаровидир. Шу боис, У.Ҳамдамовнинг ўзида тасаввуф фалсафасининг мағзини мужассамлаштирган «Инсониятнинг тарих давомида топган энг катта мантифи бу — Худога эътиқод!»², Ҳ.Каримовнинг экзистенциализм таълимоти қарашларидан келиб чиқиб, «...модернизмнинг объекти реал воқелик эмас,

¹ Қуронов Д. Адабиёт надур ёки Чўлпоннинг мангу саволи. — Т.: Zargalam, 2006. — Б.38.

² Ҳамдамов У. Янгилашиш эҳтиёжи. — Т.: Фан, 2007. — Б. 38.

субъект, ижодкорнинг тасаввуридаги воқеликнинг талқинидир»²⁴, деган хулосаларига ҳечам ажабланмаймиз. Зотан, сўнгги давр танқидчилигига хос хусусиятларга айланиб бораётган бундай қарашлар адабий танқиднинг талқин кўлами, баҳолаш доираси кенгайиб бораётганини кўрсатади. Зеро, муайян бадий асарлар ҳамда улардаги бадий-эстетик, ижтимоий-ғоявий концепциялар замирида белгиловчи фалсафий таълимот ётибди. Адабиёт илми олдидаги долзарб вазифалардан бири ҳам мавжуд турлитуман қарашларнинг энг характерлиларини синтезлаштириб, бадииятнинг умумий қонуниятлари ва эстетик тамойилларини белгилаш ва шу асосда адабий танқид методологиясининг ҳурфикр(плюралистик)ликка асосланган концепцияларини яратишдан иборатдир.

Адабий танқид методологиясининг плюралистик тамойилларга амал қилишида ижтимоий-тарихий давр тараққиётининг ҳам аҳамияти катта. Чунки танқид ижтимоий соҳа сифатида маълум бир давр билан узвий боғлангандир. Муайян ижтимоий-тарихий даврдаги ўзгаришлар, янгиланиш жараёнлари, шубҳасиз, адабий танқид фаолиятида ҳам ўз аксини топади. Мустақилликдан сўнг юзага келган янгича ижтимоий-тарихий жараён, энг аввало, иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар адабий танқидда янгича концепция ва тамойиллар пайдо бўлишининг асосий омиллардан ҳисобланади. Адабий танқид фаол ва ҳозиржавоб фан сифатида, жамиятда юз бераётган ижтимоий-тарихий жараённинг барча қирраларини ўз субстанциясида тўла акс эттиради ва ушбу жараённинг фаол иштирокчисига айланади. Бу хусусият адабий танқид методологиясининг муҳим жиҳатларидан бирига айланиб бормоқда.

Айни чоғда адабий танқид даврнинг етакчи ғоялари ва мафқураси билан муайян даражада муносабатда шаклланади. Аниқроғи, ўзининг янгиланаётган концепциялари билан

¹ Каримов Ҳ. Поэзия - ўз-ўзича воқелиқдир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2006. — 24 март.

ғоя ва мафкура ривожига таъсир этади. Бу адабий танқид методологиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. «Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» номли китобда мафкурага қуйидагича таъриф берилади:

«Мафкура-муайян ижтимоий гуруҳ ё қатламнинг миллат ёки давлатнинг эҳтиёжлари, мақсад ва интилишларини, ижтимоий-маънавий тамойилларини ифода этадиган ғоялар, уларни амалга ошириш усул ва воситалари тизимидир»¹.

Демак, мафкура муайян ғоялар тизими. Шунга кўра, у инсон дунёқарашининг инъикосидир. Инсоният тарихидан маълумки, эзгулик билан ёвузлик, гўзаллик билан хунуклик, озодлик билан босқинчилик, маърифат ва жаҳолат, одоб-ахлоқ ва ахлоқсизлик каби ғояларнинг муросасиз кураши дунёқарашнинг туб моҳиятини ташкил этиб келган. Ғоялар эса икки хилга: илғор, тараққийпарвар ва жаҳолатга элтувчи, қолоқ ғояларга бўлинади. Бири жамият тараққиётига, инсоният маънавий камолотига хизмат қилса, иккинчиси таназзул томон бошлайди. Адабиёт мана шу курашнинг маънавий-руҳоний, ижтимоий асосларини ўзида мужассамлаштириши, намоён этиши билан характерланади. Бинобарин, адабиёт ва санъатни мафкурадан алоҳида холи тарзда тасаввур этиб кўриш мумкин эмас. Бу масалада ҳозирги пайтда адабий танқидда жиддий баҳслар кечмоқда. Адабиётда мафкуранинг мавжудлигини инкор этувчилар ҳам, унинг зарурлигини таъкидловчилар ҳам ўз ҳукм-хулосаларини асослашга уринишаётир.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирги адабий танқиднинг мафкура билан муносабати ҳақида сўз юритганда, уни шўро даври мафкурасидан буткул фарқлаш зарур бўлади. Негаки, шўро даври мафкураси, асосан, якка ҳукмрон коммунистик партия сиёсатига хизмат қилган ва халқ манфаатларидан партия манфатларини устун қўйган мафкура эди. Қолаверса, бу мафкура адабий танқидни син-

¹ Миллий истиқдол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Янги аср авлоди, 2001. — Б. 31.

фийлик тамойиллари қолипига солиб, уни компартия мақсадлари йўлида курашувчи воситага айлантирган эди.

Агар шу нуқтаи назардан адабий танқиднинг кейинги ўн-ўн беш йилдаги фаолиятини кўздан кечирсак, унинг методологик тамойиллари, шўро давридагидан мутлақо фарқли тарзда, эркин мафкурага, эзгу ғояларни ўзида мужассам этган миллий мафкура тамойилларига муштараклигини кўрамиз.

Дарҳақиқат, миллий истиқлол мафкурасининг етакчи тамойиллари: Ўзбекистон халқларининг туб манфаатларини ўзида мужассам этгани; ўтмишни келажак билан боғловчи маънавий кўприк эканлиги; халқни эзгу, буюк мақсадлар йўлида бирлаштирувчи ва сафарбар этувчи кучлиги; халқ бунёдкорлигининг асосий ғоявий омили сифатида кишиларни яратувчилик фаолиятига сафарбар этиши ва уларни ғоявий жиҳатдан ҳимоя қилиши; ёш авлодни ватанпарварлик, умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялашда энг ишончли манба эканлиги ана шу муштаракликнинг моҳиятини белгилайди.

Миллий мафкуранинг асосий: Ватан равнақи; юрт тинчлиги; халқ фаровонлиги; комил инсон тарбияси; ижтимоий ҳамкорлик; миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик¹ сингари ғоялари билан истиқлол даври адабий танқидчилигининг етакчи тамойилларини қиёсласак, уларда муштарак жиҳатлар ниҳоятда кўплигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, бу давр танқидчилигида:

– миллий ўзликни англаш жараёни устивор концепцияга айланди; яъни XX аср ўзбек адабиётини, жумладан, миллий уйғониш даври адабиёти намояндалари — М.Бехбудий, А.Авлоний, А.Фитрат, А.Қодирий, А.Чўлпон сингари улуғ маърифатпарвар адиблар ижодини қайта баҳолаш ва шу аснода ўзликни англаш, миллий қадриятларни тиклаш ва улуғлаш концепцияси устувор бўлди;

– миллий менталитетга эътибор кучайди, миллий қадриятларни улуғлаш асносида умуминсоний ғояларни илгари суриш тамойилларига амал қилинди;

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Янги аср авлоди, 2001. — Б. 148-171.

- комил инсон концепцияси етакчи бўлди;
- диндаги инсонпарвар қадриятларни тиклаш жараёнлари эркинлашди ва ҳоказо.

Юқоридагилардан аён бўлаётирки, миллий мафкуранинг асосий тамойил ва ғоялари ўз-ўзидан пайдо бўлмаган, балки жамият маънавий тараққиётидаги етакчи кучларнинг, жумладан, адабиёт ва санъат, тарих, фалсафа, адабий танқид сингари кўплаб соҳаларнинг ижобий таъсирида юзага келган ва шу хусусияти билан ҳаётийлик касб этган. Демак, адабий танқид методологиясининг мафкурага муносабати ҳақида гап кетганда, тайёр андазаларга солинган ғоялар тизими эмас, балки миллий мафкура ғояларининг шаклланишига доимий равишда ўз ҳиссасини қўшиб борадиган жараён назарда тутилади.

Хўш, бу давр адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида ушбу муаммолар хусусида қандай баҳс юритилди? Мазкур соҳалар тадқиқ ва таҳлил тамойилларини, методологик хусусиятларини қай йўсинда янгилайди? Бадиий асарга қандай мезонлар асосида ёндашиш зарур? Бу каби саволларга жавоб топиш адабиётшунослик ва адабий танқид илми олдида долзарб масалага айланди. Адабий танқиднинг сўнгги ўн-ўн беш йиллик фаолиятини кўздан кечирганда энг муҳим илмий ғоялар сифатида, аввало, методология ва унинг принциплари янгиланиши билан боғлиқ вазифа долзарб муаммога айланганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Зеро, етмиш йилдан зиёдроқ вақт мобойнида илм-фанда ҳам ҳукмронлик қилган марксча-ленинча таълимот ва унинг методологик принциплари илмий билишнинг ягона, бирдан-бир тўғри йўли эмаслиги барчага кундай равшан бўлиб қолди. Шу боис, кейинги йилларда чоп этилган кўплаб мақола ва баҳс-мунозараларда янгича методологик принциплар хусусида фикр юритилди. Бу изланишлар адабий танқид муаммоларини Шарқ ва Ғарб фалсафаси ҳамда эстетикасидаги етакчи методологик тамойиллар билан изчил боғлаб талқину таҳлил қилиш бирдан бир тўғри йўл эканлигидан далолат бермоқда.

Шу жиҳатдан академик Б.Назаровнинг истиқлолдан бир

йил олдин «Ўқитувчилар газетаси»нинг кетма-кет бешта сонисида чоп этилган «Замон ва адабиёт»¹ сарлавҳали мақо-ласи муҳим аҳамиятга эга. Мақолада гарчи янги дарсликлар яратиш масаласи билан боғлиқ ҳолда бўлса-да, асосан, адабиётшунослик ва адабий танқидда юзага келган методологик муаммолар ва уларнинг ечими ҳақида фикр юритилади. Муаллиф адабиётшунослик илми олдида долзарб бўлиб турган учта муҳим масалага диққатни жалб қилади. Шулардан биринчиси, жамиятда рўй бераётган янгича ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар адабий жараён ва конкрет асарларга янгича илмий-назарий ва методологик ёндашувлардан ташқари, уларни саралаш ва қайта баҳолаш, янгича муносабат масаласи. Иккинчиси, шу пайтгача мавжуд бўлган илмий-назарий қарашларни ёки ижодкорларимиз яратган бадиий мукамал асарларни саралаб, ибратли жиҳатларини тарихийлик мезонлари асосида қайта баҳолаш масаласидир. Машҳур шоир, ёзувчиларимизнинг адабиётимизда катта рол ўйнаган, бироқ давр тақозоси туфайли камчиликлардан холи бўлмаган асарларини баҳолашда батамом инкор этувчи принциплар тўғри мезон бўлмайди. Бундай асарларнинг камчилиги ҳам, фазилати ҳам тарихан тўғри баҳоланиши, сабаблари очиқ-ойдин кўрсатилиши зарур. Учинчидан эса, «эскирган материаллардан, қарашлардан, нуқтаи назарлардан воз кечиш, уларни шунчаки сўзсиз итқитиб ташлаш; бўлажак янги дарсликларга уларни шунчаки киритмай қўя қолиш; инкор этиладиган қарашларни бошдан-оёқ қоралаш, чаплаш асносида эмас, балки улар нега эскирганини, нега дарслиқдан чиқариб ташланиши ва нима сабабдан улар танқид қилинаётганини, янгича қарашлар нима асосларга кўра илгари сурилаётганлигини чуқур ва етарлича тушунтириш эвазига олиб борилиши лозим»².

Олим ана шу учта принципиал масаладан келиб чиқиб, шўро

¹ Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқитувчилар газетаси, 1990. — 22, 26, 29 сентябрь; 3, 6 октябрь сонлари.

² Назаров Б. Ўша манба, 1990. — 22 сентябрь.

таълимотининг методологик асослари ва тамойиллари, уларнинг адабиёт ва адабий танқид тараққиётига етказган зарари моҳиятини таҳлил қилар экан, янгича тамойиллар қандай бўлиши керак, деган масалага ўз муносабатини билдиради.

Мана шундай муаммолардан биттаси адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлиги ҳақидаги таълимотдир. Олим шўро даврида адабиётнинг синфийлиги ва партиявийлиги қонуният даражасига кўтарилгани ва ҳар бир яратилган асардан шулар талаб этилганини жиддий хато сифатида таъкидлайди. Мунаққид фикрича, «Энди партиявийлик ва синфийлик эмас, балки, энг аввало, умуминсоний қадриятлар, умуминсоний мезонлар бадиий асар олдига қўйилувчи асосий талаблар деб ҳисобланмоқда»¹.

Мақолада эътибор қаратилган яна бир масала бадиий асарни сўз санъати сифатида ҳис қилиш ва баҳо бериш тамойилидир. Мунаққид фикрича, адабиётда сиёсатнинг ҳам, мафкуранинг ҳам муайян маънода ўрни бор. Шу билан бирга мунаққид таъкидлаганидек, «адабиёт дегани бу аслида сўз санъатидир, сеҳр санъатидир. Биз «Ўтган кунлар»дан партиявийликни қанчалик талаб қилмайлик, унда синфий кураш озлиги, саёзлиги учун асарни қанчалик танқид қилмайлик, ўқувчиларимиз ойдин кечаларда мижжа қоқмай романи ўқийверадилар, Отабек ва Кумуш ҳиссиётларининг ҳаяжонида тунни тонгга улайверадилар, бу бахтсиз муҳаббат тимсолида муҳаббатда бахтли бўлмоқ йўллари излайверадилар»². Олим шу мезон билан шўро даврида Э.Воҳидовнинг «Ўзбегим», А.Ориповнинг «Ўзбекистон» шеърлари ҳам Ватанга муҳаббат, душманга нафрат, социализмни улуғлаш, капитализмни қоралаш руҳида тарбиялайди, деб баҳолаб келинганини айтар экан, энди бадиий адабиётга баҳо берганда сўзнинг сеҳрини, гўзаллигини, бадиий асар қатига яширинган жозибасини ҳис қилиш, бир сўз билан айтганда, ҳақиқий бадиий кашфиётни излаш зарурлигини таъкидлайди.

¹ Назаров Б. Ўқитувчилар газетаси, 1990, — 22 сентябрь.

² Назаров. Ўша манба. — 1990, — 22 сентябрь.

Мунаққид фикрича, методологик мумаммолардан яна бири адабий муътелик, қарамликдан қутулиш, фикрий эркинлик масаласидир. Узоқ йиллар адабиётшунослик ва танқидчиликдагина эмас, ҳатто адабиёт дарсликлариди ҳам фикрий қарамлик, муътелик ҳукмронлик қилди. Бу қарамлик, муътелик, олим фикрича, кўпроқ халқлар дўстлиги, ҳамжиҳатлик, биродарлик ва бошқа умуминсоний тушунчалар билан пардаланиб келинди. Аслида эса, барча бадиий, илмий-эстетик изланишлар ҳоким мафкура ғояларига бўйсудирилди.

Мунаққид XX аср ўзбек адабиёти ҳақидаги дарслик ўзбек ижодкорлари Қодирий ёки Ҳамза билан эмас, балки, М.Горькийнинг монографик портрети билан очилганига эътиборни тортиб, бунинг сабабини изоҳлаб беради. Дарҳақиқат, шўро даврида ўзбек адабиёти кўп миллатли совет адабиётининг бир қисми ва бу адабиётнинг асосчиси М.Горький саналарди. Бундан ташқари у ўзбек ёзувчиларининг ҳам устози ҳисобланарди. Шу боис, ўзбек адабиётига оид дарсликнинг М.Горький ҳаёти ва ижоди билан очилиши табиий, деб тушуниларди. Б.Назаровнинг таъкидлашича, «Бундай тушунтиришлар қанчалик асосли, мантиққа яқин бўлиб кўринмасин, барибир, истаймизми-истамаймизми, у катта маънодаги муътелашувга иштиёқ, деб аталмиш сиёсий лаганбардорликнинг адабиётдаги, илмдаги, педагогика соҳасидаги кўриниши бўлиб келган эди. Чунки бирдан-бир тўғри гап шуки, қанчалик ўраб-чирмаб исботламайлик, М.Горький буюк рус ёзувчисидир»¹.

Мақолада илгари сурилган яна бир муҳим масала шўро даври адабиётига, унда яратилган ҳар бир асарга тарихан тўғри баҳо бериш масаласидир. Мунаққид фикрича «узоқ йиллар давомида шўро даври адабиётига бир ёқлама шаблонлар асосида ёндашиб келдик. Масалан, «Ўтган кунлар» романидаги Юсуфбек ҳожи ва Отабек тимсолида ўзбек халқининг феодализмга қарши норозилиги чуқур акс эттирил-

¹ Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқиувчилар газетаси, 1990, — 29 сентябрь.

маган, улар ўз синфий, туб манфаатларидан ташқарига чиқа олмаган, шу боис ҳам ёзувчи дунёқарашни чекланган деган баҳоларни бериб келдик»¹. Шу боис, бугунги қайта баҳолаш жараёнида бир хатодан қутилиб, иккинчига йўл қўймаслик керак. Ўз вақтида классик ҳисобланган асарларга ҳам умуминсоний қадриятлар мезони билан ёндашиш лозим. Уйғуннинг «Назир отанинг ғазабни», «Бригадир Карим», Ҳ.Олимжоннинг «Бахтлар водийси», «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» каби шеърларига баҳо берганда ҳам шу мезонларни асос қилиб олиш зарур. Масалан, Уйғуннинг юқоридаги шеърларини шунчаки дарсликлардан чиқариб ташлаш, тилга олмаслик билан иш битмайди. Аксинча, тарихийлик принципларидан келиб чиқиб, бу типдаги ғоялар акс этишининг объектив сабабларини ҳам чуқур таҳлиллар билан асослаб, кўрсатиб бериш зарур.

Мақолада айни пайтда жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб, кескин танқидий фикр ва инкорлар айтилаётган социалистик реализм методи ҳақида ҳам характерли қарашлар ўртага ташланади. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, социалистик реализм ҳақидаги қарашлар 90-йиллар танқидчилигида жиддий мунозарага айланган ва унда кўплаб олимлар иштирок этган эди. А.Отабой ва У.Норматов мунозаралари билан бошланиб, қарийб бир йил давом этган баҳс мазкур метод ҳақидаги танқид тафаккурининг янгилинишига катта таъсир ўтказганини таъкидлаш зарур. Айни чоғда социалистик реализм методини инкор қилиш, қоралаш ўз-ўзидан мазкур метод ҳукмронлиги даврида яратилган кўплаб бадиий адабиёт намуналарининг тақдирини ҳам хавотир остига олади, айтайлик, унинг гўзал намунаси деб баҳолаб келинган «Қултуғ қон» типидagi асарларга муносабатда қандай ёндашувлар зарур, деган ғоят муҳим масалани кун тартибига чиқарди. Ўша пайтда социалистик реализмнинг «ўлмас намуналари» борлигини исботлашга ҳаракат қилиб ёзилган мақолалар ҳам кўплаб чоп

¹ Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқиувчилар газетаси, 1990, — 3 октябрь.

этилаётган эди. Мана шундай мураккаб вазиятда социалистик реализм методининг узоқ йиллар давомида адабиётимизга кўрсатган мислсиз зарари ҳақидаги ҳақиқатни айтиш баробарида, ҳар қандай тазйиқ ва чекловларига қарамасдан, ўша даврда бадиий мукамал асарлар ҳам яратилганлигини асослаш, умуман, мазкур метод ҳақидаги тўғри методологик ёндашувга зарурат бор эди.

Мунаққид фикрича, социалистик реализмдан воз кечиш, унинг принциплари зўрма-зўракиликка асосланганини фош қилиш каби ҳаракатлар яхши, албатта, лекин бу масаланинг ниҳоятда нозик бир томони ҳам бор. Мадомики, бадиий асар талқинида социалистик реализм принципининг ўрнига умуминсоний қадриятлар мезони асос қилиб олинар экан, шу методда яратилган деб қаралаётган асарларга муносабатни белгилаш ғоят муҳим аҳамиятга эга. Зотан, умуминсоний мезонлар ва бадиийлик тамойиллари шўро даврида яратилган ва социалистик реализм намунаси деб эътироф этилган кўплаб асарларга, жумладан, «Навоий», «Мирзо Улуғбек» каби асарларга ҳам ёки бу методдан ташқарида деб ҳисобланган Қодирий, Чўлпон асарларига баҳо берганда ҳам бирдек назарда тутилмоғи керак, деб ҳисоблайди мақола муаллифи. «Демак, социалистик реализм методи дейилганда, унинг мажбурийликдан ташқари бўлган принциплари қатламида умуминсоний мезонларга асос бўлган фазилатлар ҳам мавжуд эканини унутмаслик керак бўлади»¹.

Юқоридаги кузатишлардан аён бўлаётирки, мунаққид илгари сураётган қарашлар методологик муаммолар бўлиб, адабиёт илмида юзага кела бошлаган янгича концепция ва тамойилларнинг етакчи кўринишларидир. Мақолада белги-ланган тамойилларнинг илмий жиҳатдан асосланганлиги истиқлол даври танқидчилиги тараққиётида ўз исботини топди. Истиқлол даврида чоп этилган кўплаб мақолаларда мазкур қарашларнинг давом эттиргани, янада чуқурлашти-

¹ Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқитувчилар газетаси, 1990, — 6 октябрь.

рилгани ва ривожлантирилгани мазкур методологик ёндашув тўғри белгиланганлигидан далолат беради.

Жумладан, адабиётшунос олим Т.Мирзаев адабиётшунослик илми олдида турган асосий вазифалар ЎзФА Тил ва адабиёт институтида амалга оширилаётган илмий ишлар ҳақидаги суҳбатида асосий эътиборни янги мезонлар қандай бўлиши лозимлигига қаратади. «Янги мезонлар қандай бўлмағи керак?» сарлавҳаси билан чоп этилган ушбу суҳбатда ҳозирда «адабиётшуносликда соф назарий ва методологик муаммоларга катта эътибор берилаётганлиги, адабиёт тарихини бўлакламай, унга яхлит адабий-тарихий жараён сифатида баҳо бериш тамойили кучаётгани, санъаткорлар ижодини таҳлил ва ташвиқ қилишда холислик ва ҳақиқат мезонларининг биринчи ўринларга чиқаётганлиги, адабиёт ва ижтимоий ҳаёт масалаларини ўрганишга, миллий заминга эътибор ошганлиги»¹ қувонарли ҳол сифатида эътироф этилади.

Олим адабиёт илмида юзага келаётган ҳурфикрликни, фикрий муътеликдан халос бўлиб борилаётганлигини манмуният билан қайд этар экан, бошқа бир хавфдан ҳам огоҳлантиради: «Фикр эркинлиги оғзига келганини айтиш, майда-чуйда шахсий манфаатларни кўзлаб, бир-бирини таҳқирлаш, миллат ва юрт ташвишлари бир ёнда қолиб, маълум гуруҳ фаразларини ёқлаш дегани эмас. Фикр эркинлиги, энг аввало, айтиладиган ҳар бир сўз, ҳар бир фикр учун масъулият ва жавобгарликдир»². Олим фикрича, сўнгги даврларда адабий танқид бундай камчиликлардан қутилиб, чинакам ҳурфикрликка эришмоқда.

Дарҳақиқат, ҳақиқий адабиёт ҳеч қачон бирон-бир синф ёки партиянинг манфаатларига эмас, балки, миллат ва Ватан равнақи, умуминсоний қадриятларга хизмат қилган. Шу боис «... адабиётни адабиёт қиладиган ва унинг таъсир кучи, умрбоқийлигини таъминлайдиган фазилат ва хусусиятлар

¹ Мирзаев Т. Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 3 март.

² Ўша манба.

нималардан иборат бўлса, шуларнинг кўпчилиги адабиётни тадқиқ ва таҳлил этиш учун асосий мезондир. Шунинг учун адабиётшуносларимиз кейинги йилларда миллийлик, халқчилик, умуминсонийлик, бадиийлик, образлилик ва маҳорат сингари масалаларга эътиборни кучайтирдилар»¹.

Т.Мирзаев адабиётнинг мафкура билан алоқадорлиги ҳаётий асосга эга эканлигини таъкидлайди. Муаллиф фикрича, «Мафкура, биринчи навбатда, ўзлигини англаган халқнинг фикрий шахсияти ҳисобланади. Мафкура-миллий эътиқод бирлиги, халқдаги виждоний муштарақлик демак»² «... Шунинг учун ҳам миллий тараққиёт мафкурасини адабиётга зуғум ўтгазган сиёсатбозликдан фарқлаш зарур. Ўзбекистоннинг миллий тараққиёт мафкураси ўзининг теран тарихий илдиларига, бугунги истиқлолимиз вазифалари билан йўғрилган ҳаётбахш ғояларига, келажакка йўналтирилган аниқ мақсадига эга. Шу маънода бугунги миллий адабиётимиз чуқур мафкуравий ҳамдир».³

Агар диққат қилинса, Б.Назаровнинг истиқлолдан аввалроқ илгари сураётган қарашлари билан Т.Мирзаевнинг истиқлолдан кейин айтаётган методологик масалаларга доир қарашларда муштарақ жиҳатлари кўп. Ушбу муаммоларнинг адабий танқид фаолиятида асосий мавзулар сифатида намоён бўлиши эса масаланинг ҳақиқатдан долзарблигидан далолат беради. Жумладан, У.Норматовнинг «Ҳақиқат тақозоси»⁴ мақоласида ҳам методологик янгиланишлар жараёнидаги зиддиятли ҳолатлар ҳақида фикр юритилади. Муаллиф шўро даврида «адабиёт тарихига, абадий ҳодисаларга, асарларга ягона, мажбурий марксча-ленинча йўл-йўриқлар билан ёндашиш»да синфийлик ва партиявийлик мезонлари устунлик қилганини таъкидлар экан, энди янгиланаётган танқид та-

¹ Мирзаев Т. Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1996, — 3 март.

² Ўша манба.

³ Ўша манба.

⁴ Норматов У. Ҳақиқат тақозоси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, — 17 февраль.

факкури қандай мезонларга таяниши зарур, деган масалага эътиборни қаратади. Муаллиф бунда жаҳон адабий тафаккури билан уйғун тарзда «ҳаққонийлик, гуманизм, теран маънодорлик, юксак бадийлик-эстетик таъсирчанлик, ўқувчини ҳайратга соладиган мўъжизавийлик..»¹ каби хусусиятлар асосий мазон ва зифасини ўтайди, дейди. Албатта, мунаққид тилга олаётган ушбу мазонлар шўро даври танқидчилигида ҳам тилга олинар, муайян даражада талаб этилар эди. Фақат ҳоким мафкуранинг синфийлик ва партиявийлик қолиплари билан ўралган ҳолда талаб этиларди. Бинобарин, уларнинг ҳақиқий мезонга айланиши учун, аввало, уларни синфийлик ва партиявийлик зуғумидан халос этиш зарур эди. Шу боис, адабиётнинг мафкуравийлиги, сиёсат билан муносабати масаласи методологиядаги энг зиддиятли, баҳсталаб масалаларидан бирига айланди. У.Норматов ушбу баҳсли масалада тўғри методологик ёндашув лозим, деб ҳисоблайди. Бугунги кунда адабиётга ҳаёт кўзгуси ва дарслиги деб эмас, балки санъат ҳодисаси сифатида ўрганишга эътибор кучаётганини таъкидлар экан, ижодкорнинг ҳар бир сўзидан социал маъно, замонга, сиёсатга ишора қидиравериш қанчалик нотўғри бўлган бўлса, айтиш чоғда, уни фақат «соф санъат» ҳодисаси сифатида замон ва макондан, сиёсату мафкурадан холи ҳолда ўрганиш ҳам кутилган самарани бермаслигини айтади. Ҳамма гап ушбу масалаларга қандай ёндашиш ва уларни қандай талқин этишдадир.

Муस्ताқилликнинг дастлабки пайтларидаёқ адабиёт аввал қандай эди-ю, энди янги типдаги адабиёт қандай бўлиши лозим, деган масала кун тартибининг асосий муамосига айланди. Бунда асосий эътибор адабиётнинг ижтимоийлиги, мафкура билан муносабати, оммавийлиги ва тарбиявийлиги, бадий-эстетик тамойиллари масаласига қаратилди. Жумладан, Қ.Йўлдошевнинг «Ёниқ сўз»² китобида жамланган кўпгина мақолаларнинг асосий мавзусини юқорида қайд этилган масалалар ташкил этади.

¹ Норматов У. Ҳақиқат тақозоси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995, — 17 февраль.

² Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2007.

Қ.Йўлдошев XX аср ўзбек адабиётининг етакчи хусусиятларини, ижтимоийлашувининг моҳиятини, сабаб ва оқибатларини теран талқинлар асосида кўрсатиб беради. Унинг фикрича, мумтоз адабиёт хос одамларга аталиб, уларни қаҳрамон сифатида тасвирлаган бўлса, кейинги давр адабиёти ўз «эстетик аршидан тирикчилик заминига тушиб» ижтимоий ҳаётни ва турмуш ташвишларига кўмилган оддий одамларни, уларнинг кундалик ўй-хаёлларини тасвирлай бошлаган адабиётга айлана борган¹. Шунга кўра, адабиётнинг вазифаси ҳам ўзгара бошлаган. Яъни адабиёт ўзининг соф санъатлигидан чекиниб, ижтимоий муаммоларни кўтариб чиқадиган, ташвиқот қиладиган ижтимоий-эстетик ҳодисага айланган. Шу боис, унда халқчиллик кучайди, тили жонли халқ тилига яқинлашди, жанр имкониятлари кенгайди. Олимнинг хулосаларига кўра, бу ўзгаришлар бошданок ижтимоийлашган Ғарб адабиёти таъсирида юзага келди ва айниқса, шўро даври адабиётида авж нуқтага кўтарилди. Оқибатда адабиёт нафақат ижтимоий мазмун касб этди, айти чоғда, ҳоким мафкура ғояларига хизмат қилиб, ҳукм-хулосалар чиқариб, қарорлар қабул қилувчи давлат ишига айлантирилди. Адабиётда инсоннинг ўзи эмас, унинг фооалияти тасвири етакчилик қила бошлади.

Қозоқбой Йўлдошев мақолаларида бадиий адабиётнинг эстетик жиҳатига, яъни унинг «соф санъат» эканлигига урғу қаратади. Айти чоғда, адабиётнинг оммавий бўлиши лозимлигини инкор қиладди. Диди юксақ, савияси ўта юқори кишилар-хос одамларга мўлжаллаб ёзилган асарларнигина чинакам санъат намуналари, деб ҳисоблайди. Шу нуқтаи назардан, олим бадиий асарнинг мафкуравийлигини ҳам инкор этади. Мустақилликдан кейинги янги адабиётни аслига — «соф санъат»лигига қайтаётган адабиёт сифатида кўради ва унинг ўнта асосий хусусиятини шарҳлайди.

Адабиётшунос Дилмурод Қуроноов эса, бу каби қарашларга муносабат билдираркан, айти муаммоларни узил-ке-

¹ Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Б. 30.

сил ечимга эга, аниқ-тиниқ ҳукм-хулосалар чиқаришнинг имкони бўлмаган тушунчалар сирасига киритади. У Чўлпоннинг «Адабиёт надур» деган мангу саволини ўртага қўяркан, мазкур саволга турли даврларда турлича жавоблар берилганлигини, бироқ бугунги кунда ҳам ушбу савол кун тартибидаги асосий масала бўлиб қолаётганлигини таъкидлайди ва уларга ўз муносабатини Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри», Ойбекнинг «Наъматак» асарлари таҳлили орқали билдиради. Олим адабиётнинг ўзига хос табиатини ижод жараёни билан боғлаб талқин этишга ҳаракат қилиб, ижодкорнинг билишга эҳтиёжини ижодга олиб борувчи йўл сифатида таъкидлайди ва бу эҳтиёж билишга қаратилганлиги боис ҳам ижтимоийликка дахлдор, деган хулосага келади. Асарнинг яратилиши, яъни генетик жиҳатига кўра ижтимоий ҳодиса, деб баҳолаган мунаққид фикрича, бадий асарда ижтимоийлик билан шахсийлик қоришиқ ҳолда келади, фақат уларнинг даражаси, нисбати турли асарларда турлича намоён бўлади. «Инсоннинг кўнглидаги туйғулар, изтироб-у қувончлар келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий эмас-ми?». ¹ Мунаққид адабиётдаги юзаки, яланғоч талқин этилган ижтимоийликка қарши, бироқ айна пайтда бадий асарлардаги том маънодаги ижтимоийликни инкор этувчиларнинг фикрига ҳам қўшилмайди.

Д.Қуронов адабиёт оммавий бўлиши керакми ёки у хос кишиларга мўлжалланган бўлиши керакми, деган масалада шундай фикрни илгари суради: «Бир қарашда бу баҳс ниҳоясиздек, уни ҳал қилиб бўлмайдигандек кўриниши мумкин. Бироқ, унутмаслик керакки, муаммонинг ечими баҳс бир томонга ҳал бўлганидагина топилади дейишлик хато, кўп ҳолларда баҳснинг ечими мурсада бўлади. Зикр этилган баҳснинг ечими ҳам, бизнингча, мурсададир». ²

Айна хулоса олимнинг масалага тўғри ёндашаётганидан далолат беради. Зеро, чинакам бадий асарни хос кишилар-

¹ Қуронов Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. — Т.: Zarqalam, 2006. — Б. 21.

² Ўша манба, Б. 24

гина ўқиши керак, қабилида ёндашиш адабиётнинг вазифасини бирёқлама талқин этишга йўл очади. Зотан, Д.Қуроноф таъкидлаганидек, китобхонларнинг дидлари ҳар хил ва улар ўз дидлари, савияларига мос асарларни танлаб мутоала қилдилар. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, Д.Қуроноф бадий асарнинг эстетик қиммати билан ундаги ижтимоий талқинни бирдек кўраркан, уларнинг нисбати насрда кўпроқ, назмда камроқ бўлади, деган фикрни билдирадики, бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки бадий асар, энг аввало, эстетик ҳодиса. Шу боис, китобхонни ундаги ижтимоий ҳодисалар тасвири ва талқинигина эмас, энг аввало, бадий-эстетик моҳияти қизиқтиради. Бундан ташқари, инсонга табиатан ижтимоий ҳодиса, деб қараш ҳам бирёқлама. Ваҳоланки, инсон нафақат ижтимоий, балки биологик ҳодиса ҳамдир. Агар одам биологик жиҳатдан мукамал бўлмаса, бошқача айтганда, ақдан ва руҳан соғлом бўлмаса, у том маънодаги ижтимоий ҳодисага айлана олмайди.

Бинобарин, биз юқорида келтирган икки олимнинг бири-бирига зид қарашларини бугунги кунда адабиётни тушунишдаги икки хил тамойил, деб оладиган бўлсак, уларнинг бирини асосли, иккинчисини асоссиз, деб ҳукм чиқаришдан тийилиш лозим бўлади. Негаки, гап илмий-назарий қарашларни шакллантириш ҳақида кетаркан, ҳар иккала қарашдаги энг характерли жиҳатлар уйғунлаштирилиб, муайян хулосалар чиқарилса, бу методологик жиҳатдан мақбул йўл бўлади.

Ўтган аср саксонинчи йилларининг иккинчи ярмида ижтимоий ҳаётда юз бера бошлаган ўзгаришлар, айниқса, мустақилликка эришганимиздан сўнг адабий танқиднинг методологик тамойилларидан бири-концепцияни янгилаш долзарб муаммога айланди. Жумладан, Наим Каримов «Қайта қуриш ва адабий танқид» сарлавҳали мақоласида концепциянинг янгилиниши, яъни янгича «танқидий-эстетик тафаккурнинг шаклланиши» узоқ давом этадиган жараён эканлиги таъкидланади. Чунки «адабий танқиддаги қайта қуриш деганда мавжуд нуқсонларни бартарф этиш, танқидчиликда саёзликка, субъективлик ва ғаразгўйликка, хушомадгўйлик

ва мадҳиябозликка, ёзувчининг ғоявий-бадий ниятини тушунмаслик ёки нотўғри талқин қилишга қарши кескин кураш олиб боришни англатади».¹

Дарҳақиқат, бу муаммолар қисқа вақтда осонгина ҳал бўладиган масалалар эмас. Зеро, шўро даври сиёсатининг оқибатлари сифатида бу иллатлар узоқ вақт мобайнида пайдо бўлган эди. Н.Каримов тўғри таъкидлаганидек, концептуал янгиланишни, энг аввало, адабий танқидга бўлган салбий муносабатни ўзгартиришдан бошлаш керак. Чунки, мақолада қайд этилганидек, ўша пайтда кўплаб ижодкорларнинг адабий танқидга муносабати яхши эмас эди. Бунга эса, тасодифий авторларнинг мақола ва тақризларида юқорида қайд этилган иллатларнинг намоён бўлиши, баъзан вульгар социологик кўринишларнинг учраши сабаб бўларди. Н.Каримов М.Ваҳобовнинг «Тарих ҳақиқатига зид» мақоласидаги ғаразгўйлик ва сиёсий калтабинлик, «ғоявий ҳушёрлик» иллатларни фош қиларкан, эътиборни мазкур иллатларнинг сабабларига жалб этади. Ваҳобовчилик иллатлари фақат бугуннинг маҳсули эмас, балки 40-50-йилларга (аслида 20-йилларнинг охири 30-йилларнинг бошига — Қ.Қ.) бориб тақалишини айтади. Шунингдек, бундай мақолаларнинг юзага келиши шунчаки тасодиф эмаслигини куюниб ёзади: «Аслида ёзувчиларимизда адабий танқидга нисбатан салбий муносабат ана шундай фактлар таъсирида шакланган. Ёзувчиларимизнинг дилини қон, тилини гунг қилган кишилар ҳам — ўшалар. Шунинг учун ҳам адабиётимиз ва маданиятимизга нисбатан кўнгилида тарикча ҳам ҳурмат бўлмаган, ғоявийлик, синфийлик ва партиявийлик ҳақидаги шиорлар билан ниқобланган Ваҳобовга ўхшаган кишилардан адабиётни ва ижодкорларни ҳимоя қилишимиз керак».²

Н.Каримов мақоласида, умумий мулоҳазаларга таяниб,

¹ Каримов Н. Қайта қуриш ва адабий танқид // Адабиёт ва санъат — Т.: 1988. — Б. 5.

² Ўша манба — Б. 9.

танқид концепциясини янгилаш ҳақида фикр юритган бўлса, Асқарали Шарапов «Танқидий мушоҳада юритиш ва холислик» сарлавҳали мақоласида конкрет таҳдил орқали танқидчиликдаги баъзи нуқсонлар: танқид этикасига риоя қилмаслик, холислик ва объективликнинг етишмаслиги, «мен биламан, сен билмайсан» қабилидаги беписандлик иллатларини Очил Тоғаев билан Умарали Норматовнинг А.Ориповнинг «Аёл» шеъри устидаги баҳслари, шунингдек, А.Холлиевнинг Аҳмад Аъзам, Б.Акрамовнинг О.Шарафиддинов қарашларига муносабатлари мисолида кўрсатиб ўтади. Шу билан бирга, танқидда ҳиссий таҳдил билан рационал таҳлилнинг уйғунлигига эришиш самарали натижалар бериши мумкинлигини «Аёл» шеъри таҳлили орқали кўрсатишга ҳаракат қилади.¹

80-йилларнинг охири 90-йиллар танқидчилигини кўздан кечирганда концепцияни янгилаш зарурлиги ҳақида кўплаб мулоҳаза ва таклифлар, фикрлар, кузатишу мушоҳадалар баён этилганини кўриш мумкин. Бу мушоҳадаю мулоҳазалар ғоят ранг-баранг бўлиб, баъзан бир-бирини тўлдирса, баъзан инкор этади. Шунга қарамай, уларни ўзаро боғлаб турадиган бир муштарак хусусият бор эди. У ҳам бўлса, тоталитар тузум зўравонлиги асосига қурилган сохта тамойиллардан қутилиш, уларнинг ўрнига бадиият қонуниятларини ўзида мужассамлаштирган, эркин фикр юритишга имкон яратадиган принципларни тадбиқ этиш истагидир.

Адабий танқид концепциясининг янгиланиши кўплаб ғоят муҳим масалаларнинг ҳал этилиши билан характерлидир. Жумладан, шўро даврида ҳукм сурган концепциянинг асл моҳиятини англаб олиш, унинг асосий жиҳатларини тўғри тафтиш қилиш, қолаверса, адабиётнинг, бадиий асар концепциясининг янгиланиши зарурлиги, адабий танқиднинг эски методологиядан фарқли янги методологик асосини яратиш ва ҳокоза. Бу муаммолар 90-йиллардаёқ метод ва ме-

¹ Бу ҳақда қаранг: Шаропов А. Танқидий мушоҳада юритиш ва холислик. // Адабиёт ва санъат — Т.: 1988. — Б. 88-89.

тодология масалаларига бағишланган аксарият мақолаларда ўз ифодасини топа бошлади. Жумладан, адабиётшунос олим ва ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад «Концепцияни янгилаш учун...» мақоласида бу ишни аввало «...ҳаётни бадий идрок этиш борасидаги шаклланган қадриятларимизни очиқ-ойдин тафтиш қилишдан, ёзувчилармиз концепцияларини ўрганишдан бошлаш керак»¹, деган талабдан келиб чиқиб, Қодирийнинг «Ўткан кунлар», «Обид кетмон», Ойбекнинг «Қутлуғ қон» асарлардаги етакчи концепцияларни аниқлашга ҳаракат қилди.

Танқидчи таҳлиллар асосида «Ўткан кунлар» романининг бош концепциясини инсоний муносабатлар тасвири ташкил этади, деган хулосани беради. «Обид кетмон» романида эса, кўпроқ ижтимоий муносабатларни тасвирлаш етакчилик қилишини таъкидлайди. «Ижтимоий ҳаёт тарихи, сиёсий қарашлар зиддияти ҳақида гап борганда синфий тушунчалар, синфий қадриятлар ҳал қилувчи омил ҳисобланади»². Х.Дўстмуҳаммаднинг фикрича, шўро даври адабиётининг концепциясини, асосан, ижтимоий муносабатлар тасвири орқали юзага келадиган синфийлик ва партиявийликка таянган гоё ва мафкура ташкил этади. Танқидчининг бу фикрларига қўшилган ҳолда, унинг «Қутлуғ қон» романи қисқа таҳлилидан чиқарган барча хулосаларига (хусусан, оқ-қора рангларнинг беҳад қуюқлаштириб тасвирлангани ҳақидаги) тўла қўшилиш қийин. Гарчи роман социалистик реализм методининг намунаси, унда воқелик, конфликт синфийлик ва партиявийлик нуқтаи назаридан ёритилган бўлса-да, ёзувчи аксарият ўринларда ҳаёт ҳақиқати ва характер мантиғига риоя қилганини таъкидлаш зарур. Танқидчининг келган хулосаларидан аён бўлаётирки, ижтимоий муносабатлар тасвирига асосланган синфий ва партиявий мафкурага таянилган эски концепциядан воз кечиш зарур ва унинг ўрнига инсоний му-

¹ Дўстмуҳаммад Х. Концепцияни янгилаш учун... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, — 16 февраль.

² Ўша манба.

носабатларга асосланган концепция бўйича ижод қилиш лозим. Шундагина қаҳрамонларни жамиятда тутган мавқеларига, яъни бой ёки камбағаллигига, ишчи ёки чўпонлигига қараб эмас, балки уларнинг ички оламига, руҳий-маънавий дунёсига, феъл-атвориغا асосланиб таърифлаш, тавсифлаш мумкин бўлади. Бундай асарларни таҳлил қилган танқид ҳам ўз концепциясини асар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда янгилаб боради. Танқидчининг ушбу хулосаси муҳимлигини таъкидлаш жоиз, албатта.

Хўш, Х.Дўстмуҳаммад назарда тутган шўро даври адабиёти, хусусан, ўша даврда ижод қилган ёзувчиларнинг концепцияларини қай тарзда тафтиш қилган, баҳолаган маъқул? Уларнинг қайси жиҳатларидан воз кечиб, қайси жиҳатларини адабий жараёнга хизмат қилдириш лозим? Айни шу саволлар 90-йиллар бошидаги танқидчилик олдида долзарб бўлиб турганди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида уюштирилган «Тавбадан тозаришгача...»¹ сарлавҳали давра суҳбатига юқоридаги сингари саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинган. Давра суҳбатига иштирок этган адиб ва олимлар О. Ёқубов, М. Қўшжонов, Шукрулло ва Тоҳир Малик шахсга сиғиниш даври иллатларининг ҳаётга ва адабиётга етказган салбий оқибатлари, А.Қодирий, Чўпон, Фитрат, У.Носир каби улуғ истеъдод соҳибларини ҳам мустабид тузум аямаганини айтишган, уларнинг ҳаёти ва ижодига оид барча маълумотларни, материалларни ўрганиш ва халққа рўй-рост етказиш зарурлигини таъкидлашган. Шунингдек суҳбатда иштирок этган Б.Қосимов ва У.Қўчқор эътиборни тоталитар тузумни юзага келтирган омилларнинг туб моҳиятини очиб ташлаш лозимлигига қаратишган.

Дарвоқе, давра суҳбатининг «Тавбадан тозаришгача...» деб номланганида ҳам ўзига хос рамзий маъно бор. Зеро, етмиш йил давомида кўплаб беғуноҳ инсонларнинг, биринчи галда, ижодкор, зиёли, олим ва давлат арбобларининг қата-

¹ «Тавбадан тозаришгача...» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, — 13 март.

фонга дучор бўлишида воситачилик қилиб, билиб-билмай мустабид тузум тегирмонига сув қўйганлар ҳам бўлдики, эндиликда улар ўша гуноҳлар учун тавба-тазарру қилишлари лозим, деган фикр давра суҳбатида дадил айтилди. «Энг улуғ иш-ўтмиш хатоларидан буткул воз кечишимиз, шунинг бараварида тавба-тазарру қилиш ҳали ўз юксак мақомида адо этилганича йўқ. Ҳолбуки, тозаришнинг, пок-ланишнинг муборак йўли тавбадан бошланади. Албатта, у фоят машаққатли, лекин келажак ҳаётни — тоза ҳаётни усиз тасаввур қилиб бўлмади»¹ (И.Фафуров). Мустақиллик арафасида айтила бошланган бундай фикрлар янгича дунёқараш, янгича концепциянинг илк куртаклари эди. Бу куртаклар мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ ғунчалаб, адабиёт ва санъат, адабий танқиддаги янгиланаётган концепциянинг етакчи тамойилларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, юқорида кузатилагандек, ёзувчи ва шоирлар, адабиётшуносу танқидчиларнинг илғор қисми мустақилликкача бўлган даврдаёқ янги типдаги адабиётнинг ўзига хос шакл-шамойили ҳақида фикр юрита бошлаган экан, бу ҳол уларнинг янги даврга ҳам руҳий-психологик жиҳатдан, ҳам ақлий-амалий томондан маълум тайёргарлик босқичини ўтаганини билдиради. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг дастлабки пайтларидаёқ «Истиқлол адабиёти қандай бўлиши керак?», «Янги адабиётнинг асосий мезонлари нимадан иборат?», «У кимни ва нимани тадқиқ этади, кимга ва нимага хизмат қилади, қай йўллардан юриб, қай манзиллар сари боради?» қабалидаги кўплаб саволлар кун тартибига қўйилди.

Истиқлолнинг илк йилларида (1993) Президент И.Каримовнинг бир гуруҳ ижодкорлар билан учрашуви бўлди. Учрашувда биринчи марта истиқлол даври ўзбек адабиётининг методологик асосини демократик тамойилларга асосланган, умуминсоний ва миллий қадриятларни ўзида мужассамлаштирган мустақиллик мафқураси ташкил этиши лозимлиги

¹ Тавбадан тозаришгача ...// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990. — 13 март.

айтилди. Яратилажак мафкура қандай бўлиши лозим, деган масала ҳам қизгин муҳокама этилди. Мазкур масала юзасидан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг мустақиллигимизнинг икки йиллиги арафасида ташкил этган «Истиқлол ва адабиёт»¹ мавзусидаги давра суҳбатида характерли фикрлар ўртага ташланди.

Суҳбатда иштирок этган О.Ёқубов, А.Орипов, О.Шарафиддинов, Т.Малик, Т.Қаҳҳор ва Х.Дўсмухаммад яратилажак мафкуранинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр-мулоҳазаларини баён этишди. Мустақиллик мафкураси синфийлик ва партиявийликдан холи, халқимизнинг азалий орзулари, турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари билан чамбарчас боғланган миллий мафкура бўлиши лозимлиги таъкидланди. Жумладан, О.Ёқубов мустақиллик даври ижодкорининг асосий вазифаларидан бири «миллатимиз учун, она юртимиз учун, фарзандларимиз бахт-саодати учун бутун иқтидорини бағишладан иборат бўлмоғи керак»², деб ҳисобласа, А.Орипов «мафкура» сўзининг замирида маълум фикр ётишини ва адабиётдаги мафкурани ифодаладиган мазкур фикр соғлом бўлиши лозимлигини таъкидлади. О.Шарафиддинов ва Т.Малик адабиётнинг вазифаси ҳақида сўз юритиб, адабиёт мустақилликни мустаҳкамлаш, мустақиллик мафкурасини яратиш йўлида миллат онгини тарбиялаши, унинг маънавий дунёсини янгилаш йўлида хизмат қилиши зарур, деган фикрни ўртага ташлашди. Т.Қаҳҳор аслида адабиётдаги мафкура миллий замин билан боғлиқлигини, энг қадимги ёзма ёдгорликларда ҳам миллат ва давлат, ватан тушунчалари зикр этилгани ҳақида гапириб, «Бугунги адабиёт ўша эски тамал тошлар устида турар экан, демакки, бугунги миллий мафкура ҳам боболаримиз қурган давлатлардаги мафкура тажрибаларига таянмоғи табиийдир»³, деган хулосага келади.

Дарҳақиқат, адабиётдагина эмас, балки жамиятнинг

¹ Истиқлол ва адабиёт // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, — 6 август.

² Ўша манба.

³ Ўша манба.

барча жабҳаларида ҳам, хусусан, давлатчиликни барпо этишда ҳам мафкура муҳим роль ўйнашини кейинги ўн йиллик тарих исботлади. Ш.Холмирзаев ўзининг «Адабиёт ўладими?» мақоласида мафкура борасида илгари сурган фикрларидан воз кечиб, «Тафаккур» журналининг 1999 йил 1-2-сонларида эълон қилинган «Жамиятнинг мақсади, яъни мафкура бобида ўйлар»¹ номли эссесида миллий мафкуранинг яратилаётганлигини ва у умуминсоний қадриятларни ҳам ўзида мужассамлаштира олганини ифтихор билан эътироф этади.

Хуллас, юқоридаги кузатишлардан шундай тўхтамга келиш мумкин: истиқлол даври танқидчилиги ўзининг методологик асосларини синфийлик ва партиявийликка асосланган шўро даври танқидчилигидан тубдан фарқ қилувчи принциплар асосида янгилай бошлади. Бу янгиланиш, энг аввало, танқидчи дунёқараш ва илмий концепциясидаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди. Бу давр танқидчилигида методологияга фақат илмий билиш методлари ёки методлар назарияси ҳақидаги таълимот деб эмас, балки, энг аввало, адабий жараёнда кечаётган етакчи тенденцияларни тезкорлик билан талқин этиб, илмий муаммо сифатида адабиёт илми олдига қўядиган ва шу тариқа илмий йўналишларни тўғри ечим сари йўналтирадиган яхлит тизим, деб билиш етакчилик қилмоқда. Бу жараёнда диалектик ёндашувдан ташқари гносеологик, онтологик, синергетик ёндашувлар ҳам амал қила бошлаганлигини кузатиш мумкин. Бадиий асарни тайёр назарий қолиплар воситада эмас, балки матннинг моҳиятидан келиб чиқиб талқин этиш устивор йўналишга айланиб бормоқда. Бу хил янгиланиш жараёнида нафақат ташқи омиллар, балки, энг аввало, ички омилмунаққид «мен»и ҳал қилувчи аҳамият касб этишига эътибор қаратилаётир.

¹ Холмирзаев Ш. Жамиятнинг мақсади, яъни мафкура бобида ўйлар // Тафаккур. 1999. — №1-2.

И Б О Б

ҚАЙТА БАҲОЛАШДАГИ АСОСИЙ МЕЗОН ВА ТАМОЙИЛЛАР

Адабий танқид методологиясининг янгилашиш тамойилларидан бири танқидчиликда ХХ аср ўзбек адабиёти ва унинг намояндалари ижодининг қайта баҳоланганида кузатилади. Юқорида таъкидланганидек, ўтган асрнинг 80-йиллар якунига келиб, ижтимоий ҳаётда юз бера бошлаган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар адабий танқид тафаккурида ҳам янгилашишларга туртки берди. Бу даврда, айниқса, мустақилликнинг дастлабки йилларида адабий танқид сезиларли даражада фаоллашди, мавзу доираси кенгайди, бошқа жанрлар, жумладан, тарих, фалсафа ва эстетика билан алоқаси изчил ва мунтазамлик касб этди. Бунинг асосий сабаби, бу даврга келиб ўтмишни, тарихни, миллий маданий меросни ўрганиш ва қайта баҳолашга қизиқишнинг ғоятда кучайганлиги билан изоҳланади.

Адабий танқиднинг бу борадаги изланишларида қуйидаги йўналишлар яққол кўза ташланади: биринчидан, адабий танқид фаолиятида миллий уйғониш адабиёти ва унинг етакчи намояндалари ижодини қайта, холис ва ҳар томонлама ўрганишга қизиқишнинг кучайиши; иккинчидан эса, шўро даврида яшаб ижод қилган ва бу давр адабиёти ривожига катта ҳисса қўшган адиблар ижодини янгича принциплар асосида қайта баҳолаш.

Дарҳақиқат, айти шу даврдан тарихчилар, файласуфлар, адабиётшунос ва нафосатшунослар тарихимизга, маданий меросимизга доир қарашларни янгилашга, янгича концепция ва тафаккур тарзи билан ёндашишга киришдилар. Бу ҳаракат, айниқса, чор мустамлакасидан кейинги, хусусан, XIX аср охири ва ХХ аср бошларидаги миллий уйғониш даврига қизиқишнинг кучайганида яққол кўрилади. Чунончи, жаҳидчилик ҳаракати билан боғлиқ воқеалар, жаҳидларнинг октябрь тўнтаришигача кўрсатган фаол-

лияти ва тўнтаришдан кейинги қисмати масаласи илм аҳлининг алоҳида эътиборида бўлди.

Таъкидлаш жоизки, бу йилларда, яъни XIX аср сўнггидан XX асрнинг 30-йилларининг охиригача бўлган давр фақат ўзбек адабиётшуносларининг эмас, айтиб чоғда, хорижлик адабиётшунослар, жумладан, америкалик, олмониялик, туркиялик олимларнинг ҳам диққат марказида бўлган эди.

Истиқлол арафасида ўз концепциясини ва тадқиқ усуллари янгилаётган танқид тафаккури бу пайтга келиб эътиборини бир қатор долзарб муоммоларга қаратмаслиги мумкин эмас эди. Чунки XX аср бошларидаги маърифатпарвар зиёлиларнинг миллий уйғониш ва истиқлол борасидаги орзу-интилишларига 80-йиллар зиёлиларининг саъй-ҳаракатлари уйғун эди. Зеро, ўзбек адабиётида ўтган асрнинг 70-80-йилларида яратилган энг яхши асарларни кузатганда уларда социалистик реализм қолипларини ёриб чиқишга кучли интилишни, турли хил усуллар, образ ва тимсоллар орқали давр фожиасини, тоталитар тузумдан норозилик кайфиятини, ўзликни англашга кучли иштиёқни кўриш мумкин. Шу боис, янгиланаётган танқид тафаккури 80-йиллар охирига келиб бутун диққат эътиборини аср бошидаги адабий ҳодисаларга қаратгани табиий жараён дир. Айтиб чоғда, истиқлолнинг бошқа бир сабаби ҳам бор.

Маълумки, ўтган аср бошидаги миллий уйғониш ҳаракати намояндалари ва уларнинг фаолияти, асарлари шўро даврида синфийлик ва партиявийлик тамойиллари асосида муттасил сиёсий айбловлар билан қораланиб келинди. Айтиб чоғда, илғор миллатпарвар зиёлилар, таниқли ёзувчи ва шоирлар, адабиётшунос ва мунаққидларда ўша даврда яшаб ижод этган адибларнинг ижодларига қизиқиш сусаймаган эди. Чунончи, улар Чўлпон ва Фитратларнинг таъқиқланган асарларини имкон топиб ўқишган, фикр юритишган. Озгина имкон туғилган 60-70-йиллардаги каби «илиқ эпкин» паллаларида улар ижодини юзага чиқариш имкониятини излашган. Бу ҳол ўтган аср 80-йилларининг охирига келиб, айтиб чоғда, истиқлол даврида аср бошидаги жаҳид адабиёти

муаммолари адабий танқиднинг етакчи йўналишларидан бирига айлангани қонуний жараён эканини билдиради.

Умуман, адабий танқиднинг ушбу соҳани ёритишга доир фаолиятини кузатганда бир-бирига ўзаро боғлиқ бўлган бир неча йўналишда изланишлар олиб борганлиги аён бўлади. Бу йўналишлар орасида, айниқса, ижодкор биографияси ва ижодий лабораториясига оид кузатишлар муҳим тамойиллардан бири сифатида кўзга ташланади. Уларда мунаққидлар миллий уйғониш даври адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодига оид манбаларни, маълумотларни топиб, уларни тарихий воқеа ва фактлар асосида тадқиқ этиш, шарҳлаш усули етакчилик қилади. Адабий танқиднинг бу йўналишдаги фаолиятида унинг тарих билан ҳамкорлиги, айниқса, муҳим аҳамият касб этган.

Ушбу кузатишлар воситасида танқидчилар ижодкор жадинлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш асносида, умуман, жадинчилик ҳаракати, унинг концепцияси ҳақида ҳам тарихий фактлар асосида қимматли маълумотлар бердилар. Натижада бу давр адабий ҳаётининг ҳаққоний тарихий лавҳасини яратишга эришилди, ватанимиз тарихининг аср бошидаги саҳифалари холис шарҳ ва изоҳлар билан тўлдирилди. Гарчи қисқа муддатни ўз ичига олган бўлса-да, умумбашарий мезон ва концепцияга асосланган адабий танқид фаолиятининг ушбу босқичи беқиёс илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Чунки, биринчидан, бу босқичда аср бошидаги адабий муҳит ҳақида объектив маълумот берилган ва шу асосда адабиётимизнинг янги тарихи яратилишига асос солинган бўлса, иккинчидан, шўро тузумининг қатағонга таянган сиёсатининг қурбонига айланган ва узоқ йиллар мабойнида ноҳақ айбловлар билан айбланиб келинган ижодкорларимизнинг ҳақиқий орзу-истаклари ижобат бўлди-уларнинг ижодий мероси халққа қайтарилди.

Бу ҳол истиқлол даври ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқид тафаккурида миллий уйғониш(жадид) адабиётига муносабатда туб янгича ёндашув ва тамойиллар юзга чиқаётганидан далолат беради. Бу нималарда кўринади? Биринчидан, истиқлол шарофати туфайли миллий уй-

ғониш(жадид) адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижодига олдиндан тайёр қолиплар асосида эмас, балки миллий мафкура, Ватан ва халқ, миллат манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашилди. Иккинчидан, илгари тилга олиш хавфли ҳисобланган жадид адиблари асарлари, умуман, уларнинг ҳар бирининг ижод намуналари комплекс ўрганила бошланди. Учинчидан, энг муҳими, XX аср бошидаги жадидчилик ҳаракатига илк бор тўғри методологик ёндашув юзага келди.

Маълумки, собиқ шўро даврида жадидчилик фақат буржуа ҳаракати сифатида тилга олинар, маърифатпарвар адиблар ижоди қисмат ўрганилган, уларнинг айрим асарлари ва фаолиятлари нотўғри талқин этилганди. Ваҳоланки, миллий уйғониш(жадид) адабиётини ўрганишда бу даврда яратилган асарларни уларнинг муаллифлари дунёқарашини, миллатпарварлигини, мислсиз жасоратга йўғрилган ҳаёти ва фаолиятидан айрича тадқиқ этиб бўлмасди. Истиқлол даври адабий танқиди фаолиятида мана шу муҳим жиҳатларнинг уйғунлаштирилган талқинига киришилди ва бу ўзининг фундаментал натижаларини берди.

Шу жиҳатдан адабиётшунос олим Бегали Қосимовнинг «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик»¹ номли кўламли, теран ва ҳар жиҳатдан илмий асосланган йирик тадқиқоти характерлидир. Айтиш жоизки, олимнинг шўро даври илмий фаолиятининг асосий йўналишларидан бири шу давр билан боғлангани ва бунинг ҳосиласи сифатида «Излай-излай топганим...» номли китобининг яратилганлиги ҳам мазкур тадқиқотнинг илмий аҳамиятини янада оширади.

Муаллиф китобда жадидчилик ҳаракатини ва бу ҳаракатнинг йирик намояндалари ҳаёти, ижоди ва фаолиятини яхлит қамраб олган. «Жадид» истилоҳи маъносидан тортиб, токи унинг моҳияти, ўрганилиш тарихи, Туркистонда жадидчиликнинг тамал тошининг қўйилиш тарихи, жадид матбуоти, жадидларнинг миллий ғоя ва мафкураси, жадид

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т.: Маънавият, 2002.

адабиёти сингари бир қанча долзарб мавзуларни ёритиш-ни мақсад қилган ва провардида унга эришган. Шунинг-дек, китобда Исмоилбек Гаспринский, Сиддиқий-Ажзий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода, Мискин, Хислат, Тавалло сингари жади́дчиликнинг ўн олти нафар кўзга кўринган намояндалари ҳақида алоҳида-алоҳида ил-мий мақолалар берилган.

Энг муҳим жиҳати, мазкур тадқиқотда жади́дчилик ҳара-катининг шаклланиши, тарихи, манбалари, ижтимоий-сиё-сий, маданий-адабий ҳаракатчилик билан алоқадор жиҳат-лари батафсил, умумлаштирилган ҳолда ўрганилган.

«Жади́дчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамол-лари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчи-лик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момағулдурак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот ма-саласи кун тартибига қўйилани ҳақида бонг урди. Чақмоқ-дек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди»¹, деб ёзади бу ҳақда Б.Қосимов.

Жади́дчилик ҳаракати ва жади́д адабиёти намуналарини тадқиқ этаркан, олим ҳаққонийлик ва холислик принцип-ларига асосланади. Ҳар бир сана, воқеа, асар, шахс ва унинг фаолиятини аниқ факт ҳамда далиллар билан асослаб ёри-тишга ҳаракат қилади. Чунончи, тадқиқотнинг «Адабиёт-миллат ойнаси» номли бобида «жамиятни тарбиялашдаги адабиётнинг буюк ролини жади́дларимиз яхши англаган-лар»² ини, «Хилма-хил фактлар, қиёслар, мантиқий умум-лашмалар орқали озод ва мустақил Туркистон ғоясини ил-гари сурган»³ ликларини жуда кўплаб турли жанрларда би-тилган асарлар таҳлили орқали очиб беради. Туркистон жа-ди́дчилигининг етакчи хусусиятларидан («Маърифатга мақ-сад эмас, восита деб қараш», «Эркисизликни, мустамлака

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т.: Маънавият, 2002. — Б. 4.

² Қосимов Б. Ўша манба. — Б. 123.

³ Қосимов Б. Ўша манба. — Б. 131.

идора усулини англаш, унинг сабабларини ва қутулиш йўллари-
рини излаш»), бу ҳаракат, жамиятнинг ғоясига хос энг му-
ҳим жиҳатлар тадқиқотда батафсил, илмий асосда, асарлар
таҳлили орқали очиб берилган.

Жадидчиликнинг кўзга кўринган намояндалари фаоли-
яти ва ижодига бағишланган туркум илмий тадқиқотлари
Б.Қосимов китобининг мағизини ташкил этади, десак му-
болаға бўлмайди. Муалиф бу ўзига хос адабий портретлар-
да бир қатор маърифатпарвар, миллатпарвар арбоб ва адиб-
ларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир аксарият факт ва сана-
ларни улар яратган асарлар таҳлиliga уйғунлаштириб, жа-
дидчилар ҳаракатига хос Жасорат, Маърифат ва Фидойи-
ликни-Миллий уйғониш ҳаракатининг етакчи тамойилла-
рини далиллаб кўрсатади.

Маэкур тадқиқотнинг яна бир муҳим жиҳати шундаки,
олим ўзигача ушбу мавзуда ёзилган ишларга ўзининг прин-
ципларидан келиб чиқиб ёндашади. Бу принципларда ис-
тиқлол даври адабий тафаккурининг етакчи тамойиллари
бўй кўрсатган. Яъни Б.Қосимов улкан ва ниҳоятда зидди-
ятли кечган XX аср бошидаги ижтимоий-сиёсий, маданий-
адабий ҳаракатчиликни миллий истиқлол мафкураси ғояла-
ри асосида тадқиқ ва талқин этадики, бу тамойил айна пай-
тда ўзининг таҳлил принципларини шакллантираётган ўзбек
адабий танқидчилиги фаолиятида жиддий янгиланишларга
туртки берди.

Бу жиҳатдан олимнинг Абдурауф Фитрат ҳаёти ва ижо-
дига бағишланган тадқиқоти этиборга молик. Тарихий давр,
аниқ сана ва воқеалар, бадий асарлар ғояси муфассал тад-
қиқ этилган, бу адабий портрет тарихий-адабий, биографик
методда яратилган. Муаллиф мутафаккир адиб ва давлат
арбоби Фитратнинг ҳаётини ижоди, конкрет асарлари, улар
чоп этилган вақт, ўша вақтда рўй берган воқеалар фониди
кузатади. Адибнинг «Раҳбари нажот», «Оила», «Бегижон»,
«Або Муслим» каби асарлари мавзунини ёритиш орқали, улар-
нинг ёзилишига туртки бўлган ижтимоий-сиёсий воқеаларни
назардан қочирмайди. Тадқиқотда Фитратнинг кўламли иж-
тимоий фаолияти, у билан боғлиқ сиёсий воқеалар уйғун

тарзда талқин этилади. Айниқса, «Хуррият» газетасида эълон қилинган «Юрт қайғуси» асарини Б.Қосимов янгича нуқтаи назардан талқин этади: «Адибни изтиробга солган нарса, - деб ёзади Б.Қосимов, - «Улуғ турон»нинг забун ҳоли. Шоир унинг дунёни «урҳо»лари билан титратган йўлбарс юракли болалари»ни қўмсайди. Темур руҳига сифинади. Унинг сағанаси пойида туриб «эзилган тани», «қисилган виждони», «куйган қони», «ўртанган жони» учун даво излайди»¹.

«Абдурауф Фитрат» адабий портретида муаллиф адибнинг адабий фаолиятига янгича нуқтаи назардан туриб ёндашади. Хусусан, унинг «Абулфайзхон» драмаси, «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи» асарларига кенгроқ тўхталиб, уларда илгари сурилган ғояларнинг мазмун-моҳиятини батафсил шарҳлайди. Айни пайтда, Фитратнинг шеърлари, жумладан, «Миррих юлдузига», «Шарқ» шеърлари таҳлилида биз атоқли адиб ижодининг поэтикаси фоятда ранг-баранг ва сермазмунлигига гувоҳ бўламиз.

Мазкур адабий портрет миллий уйғониш даврининг ўта мураккаб сиёсий жараёнлари, ижтимоий, маданий ҳаётидаги тенгсиз тўқнашувлар, ўша давр адабий ҳаётидаги янгиликка ташналик, ўзгаришларга юз бурган ўзбек жамиятидаги прогрессив кучларнинг аччиқ қисмати ҳақида батафсил маълумот беради.

Умуман, Б.Қосимовнинг «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик» номли фундаментал тадқиқоти истиқлол даври ўзбек танқидчилигида адабиёт тарихига ёндашувнинг мутлақо янгича принциплари, танқиднинг миллий манфаатларга асосланган тамойиллари шакллана бошлаганидан далолат беради.

Айниқса, бу йилларда танқидчиликнинг диққат марказида Қодирий, Фитрат ва Чўлпон ижодлари тургани табиий ҳол эди. Миллий уйғониш даврининг етакчи намоёндалари бўлган бу улуғ адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган кўплаб адабий-танқидий мақолалар пировард натижада ўзбек ада-

¹ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. — Т.: Маънавият, 2002. — Б. 367-368.

биётшунослигида қодирийшунослик, чўлпоншунослик, фитратшунослик каби янги йўналишларнинг тўла шаклланишига олиб келди. Зеро, бу уч аллома XX аср ўзбек адабиётини ҳам мазмун ва ҳам шакл жиҳатдан бойитган, прозада Қодирий, драматургияда Фитрат, шеърятда эса Чўлпон XX аср ўзбек реалистик адабиётига асос солган ижодкорлардир.

Сўнгги давр танқидчилигида бу ижодкорлар фаолиятига кенг ва чуқур ёндашилгани масаланинг моҳияти методологик жиҳатдан тўғри белгиланганидан далолат беради. Чунки Қодирий, Фитрат ва Чўлпон ижоди 70 йил давомида шўро ҳокимияти томонидан таъқиб ва тазйиққа олиб келинган, ҳукмрон комфирқа мафкурачилари тарафидан турли айбларга гирифтор этилган, баҳс-мунозараларнинг доимий мавзусига айлантирилган эди. Масаланинг яна бир жиҳати эса шундаки, бу ижодкорларнинг асарлари ўз замондошларининг ижоди намуналаридан бадий жиҳатдан анча юксак даражада бўлиб, XX аср ўзбек адабиётини том маънода янгилаган эди. Уларнинг ижоди шўро даври назариётчи ва мафкурачиларининг энг кўп таъқибига учрагани боиси ҳам шундан. Зеро, 1956 йилдаёқ ёзувчи сифатида номи оқланган, асарларини кенг китобхонлар оммаси ўқиш имкониятига эга бўлган Қодирий ижоди ҳатто мустақилликкача ўзининг тўла ҳақли, холис баҳосини олмади. Метод ва дунёқараш муоммаси билан боғлиқ баҳс-мунозаралар қуюни муттасил Қодирий ижодиёти тепасида айланди.

Адабиётшунос олим Матёқуб Қўшжонов адиб ижодини ўрганиш тарихини олти босқичга ажратди ва ҳар бир босқичнинг ўзига хос жиҳатлари, ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилиб берди. Унинг талқинига кўра, олти босқичнинг бештаси шўро даврига оид бўлиб, мазкур босқичларда ёзувчи ижодини ўрганишда кўплаб чекланишлар бўлган. Жумладан, XX аср бошларидан 20-йилларнинг иккинчи ярмигача бўлган биринчи босқичда Қодирий ижоди бўйича деярли алоҳида мақолалар чоп этилмаган бўлса-да, «Ўтган кунлар» романи катта қизиқиш билан қабул қилинган, асарнинг яхлит боблари ёд олинган. Иккинчи босқичда, яъни 20-йилларнинг охирига келиб фақат Қодирий ижоди эмас,

балки Фитрат, Чўлпон асарлари ҳам сиёсий айбловлар билан қоралана бошлаган. Михаил Швердин, Сотти Ҳусайн ва Ойбекнинг адибга айблар қўйиб ёзилган мақолалари шу иккинчи босқичда эълон қилинган. М.Қўшжонов учинчи босқичга Абдулла Қодирий номини тиклаш йўлидаги саъй-ҳаракатларни киритган. У комфирқанинг XX сёзидан кейин ёзувчи номини оқлашда муҳим роль ўйнаган икки шахснинг жасоратини алоҳида таъкидлайди: «...Улардан бири ўша пайтлари республикамизда олий лавозимларни эгаллаб турган Н.Муҳитдинов, иккинчиси йирик адабиётшунос олим И.Султоновдир. Н.Муҳитдинов бу савоб ишга сиёсий жиҳатдан замин тайёрлади ва йўл очди. И.Султонов эса, А.Қодирий бизга ёт адиб эмаслигини илмий равишда исботлаб берди».¹ Шунга қарамай, ҳали Қодирий асарларини эмин-эркин таҳлил қилишга имкон йўқ эди, чунки «Қодирийнинг оқлангани билан у мансуб бўлган ғоявий оқим-жадидизм қора тахтага тортиб қўйилган эди. Шу сабабдан Қодирий ҳақида гапирмоқчи бўлганлар жадидизмни икки марта сўкиб, адиб ҳақида бирор фикр билдириши мумкин эди, холос»².

Ўтган асрнинг 60-йилларидан 80-йиллар бошигача бўлган даврни М.Қўшжонов тўртинчи босқич, деб белгилайди. Бу босқичга Собир Мирвалиевнинг «Ўзбек романи» китобидан тортиб 70-йилларнинг бошида «Ўзбекистон маданияти» газетасида эълон қилинган социалистик реализм ва Абдулла Қодирий ижоди мавзусидаги баҳс-мунозараларгача киради. Бешинчи босқич эса, 80-йиллардаги мафкураравий курашни ва Қодирий, Чўлпон, Фитрат ижодларига бағишланган мунозараларни ўз ичига олади. Ниҳоят, олтинчи босқич сифатида М.Қўшжонов мустақиллик йилларида қодирийшуносликнинг том маънода янги даври бошланганини, бунда Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги Президентимиз Фармони-

¹ Қўшжонов М. Қодирий осмони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 29 сентябр.

² Ўша манба.

нинг улкан аҳамият касб этганини, адиб ижодини эмин-эркин, янгича тафаккур асосида қайта баҳолаш жараёнлари бошланганини таъкидлайди.

Албатта, муҳтарам олимимизнинг ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида Абдулла Қодирий ижоди ўрганилишини босқичларга бўлиши, яъни даврлаштириши шартли характерга эга. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Матёқуб Қўшжонов қодирийшуносликни даврлаштиришда йиллар ва саналарни эмас, балки, биринчи гада, адиб ижодини баҳолашдаги чекланишлар, бирёқдамаликлар ва уларнинг синфий, мафкуравий моҳиятини очиб бериш жараёнларини назарда тутган. Мунаққид тилга олган олтинчи босқич, яъни истиқлол арафалари ва истиқлолдан кейинги давр моҳият эътибори билан етмиш йилдан зиёдроқ вақт мобайнида давом этган қодирийшунослик заминидан пайдо бўлган илғор қарашлар ва айни чоғда, ўша пайтда йўл қўйилган камчилик ҳамда нуқсонларни бартараф этишга ҳаркат қилинган, умуминсонийлик тамойиллари асосида Қодирий ижодиётини бадиий-эстетик мезонлар воситасида тадқиқ этувчи янгича танқид тафаккурига асосланилган даврдир. Бинобарин, бу даврда адабий танқид етмиш йил ҳукмронлик қилган марксча-ленинча методологиядан воз кечиш баробарида, адабий жараёнга янгича методологик тамойиллар асосида ёндаша бошлаганлигини кўришимиз мумкин. Бу ҳол фақат Қодирий асарларига эмас, балки умуман жаҳид адабиёти намояндалари ижодига муносабатда ўз аксини топди.

Шу боис, 80-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошларидаёқ Қодирий ҳаёти ва ижодига боғлиқ ҳақиқатларни тўлатиклаш, асарларини бадиий-эстетик мезонлар, тамойиллар асосида қайта баҳолашга жиддий эътибор берилди бошланди. Бунда адабий танқид жаҳон адабиётшунослиги ва танқидчилигига хос илғор методологик тамойилларга таянди, хорижда шакланган қодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг етакчи концепцияларни ўрганиш орқали эътиборли жиҳатларини ижодий ўзлаштириш йўлидан борди. Адабий танқид бу адиблар ижодини баҳолашда, айниқса, Қодирий асарлари тадқиқида мувофиқлик ва тўлдирувчанлик тамойилларга таянди. Бу хусусият, айниқса, шўро

даври қодирийшунослигига ҳам ўз ҳиссаларини қўшиб келишган М.Қўшжонов, С.Мирвалиев, А.Алиев, У.Норматов сингари мунаққидлар ижодига хосдир. Натижада ёзувчи таржимаи ҳолининг шу пайтгача ошкор этилмаган қирралари янги факт ва маълумотлар билан тўлдирилди, илгари маълум бўлмаган фактлар, қўлёзмалар, ҳужжатлар, архив материаллари илмий муомалага киритилиб, муайян хулосалар чиқарилди. Илгари ўрганилган манба ва талқинлар қайта таҳлилдан ўтказилди.

Натижада, адабий танқидда бу давр адабиётига системали ёндашувнинг сифат жиҳатдан янгиланган намуналари яратилди.

Кейинги давр танқидчилигида адабий ҳодисаларга тарихийлик принциплари асосида ёндашувнинг кучайгани янги адабий танқид методологиясининг муҳим тамойилларидан бири-қиёсий-тарихий метод шаклланаётганидан далолат беради. Зеро, ижодкор ҳаёти ва асарларига доир манбаларни аниқлашда бу метод муҳим аҳамият касб этади. Мазкур давр танқидчилиги фаолиятида Қодирий, Чўлпон, Фитрат биографиясига тааллуқли, бироқ яшириб келинган, ёритилмаган маълумотларга эътибор қаратилганига гувоҳ бўламиз. Чунончи, уларнинг қанақа айбловлар билан қачон, қандай вазиятда қамоққа олингани, тергов жараёнида уларга қандай айблар қўйилгани, кимлар билан юзлаштирилгани, қайси «гуноҳлари» учун отилганликлари тарихий давр билан боғлиқ ҳола чуқур таҳлил этиладики, бу улар биографиясининг очилмаган томонлари эди. Шу боис, адабий танқид 80-йиллар охири 90-йилларнинг бошларидаёқ архив материаллари асосида сир тутиб келинган муаммоларга ойдинлик киритди.

Бу борада кенг ўқувчилар оммасига ошкор этилган материалларни янгича нуқтаи назар ва янгича концепция билан тадқиқ ҳамда таҳлил этишга ҳаракат қилингани муҳим аҳамиятга эга. Шу маънода, айниқса, Наим Каримов, Ҳамидулла Болтабоев, Шўхрат Ризаев, Ислом Усмонов сингари мунаққидларнинг кузатишлари характерлидир.

Наим Каримовнинг «Ўзбек зиёлиларининг жаллодлари»

туркуми сирасидан «Қодирий боши-янги йил совғаси»¹, «Чўлпон учун кишан»², Исломо Усмоновнинг «Қодирий қаерда отилган?»³ мақолалари, Мажид Ҳасановнинг «Ватан менинг саждагоҳим»⁴ сарлавҳаси билан эълон қилинган Фитратнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги суҳбатида атоқли адиблар ҳаётининг энг қайғули, фожеали вазиятларига оид маълумотлар берилган. Хусусан, Наим Каримовнинг мақолаларида Қодирий ва Чўлпон ҳаётининг халқдан сир сақланган саҳифалари ёритилган. Қодирийнинг қамоққа олиниши ва шўро хавфсизлик хизмати бошлиғи Апресян ва унинг гумашталари Агабеков, Триғулов кабиларнинг Қодирий, Чўлпон ва Фитрат тақдирида ўйнаган машъум роллари ишончли таҳлиллар билан кўрсатилган. Бинобарин, қатағон қурбонлари бўлган бу адиблар қисматини ёритишда ушбу мақолаларнинг аҳамияти жуда катта бўлди. Бошқа тарафдан эндигина истиқлолга эришган халқимиз ўша пайтда бу фактлардан воқиф бўлиб, ҳурриятга эришганимиз тасодифий эмаслигини, балки Ватан озодлиги йўлида фидойи зиёлиларимиз ўз жонларини қурбон қилишганини, мустақиллик оғир ва машаққатли курашлар эвазига қўлга киритилганини далилловчи манбалар билан танишишга муяссар бўлди.

Шунингдек, Ҳ.Қодирийнинг «Қодирийнинг сўнгги кунлари»⁵ Н.Боқийнинг «Қатлнома»⁶ каби асарларида ҳам Қодирий ҳаёти ва қисматига оид муҳим маълумотлар қамраб олинган. Ҳ.Қодирийнинг хотира қиссасида улуғ адиб ҳаёти, ижодий лабораториясининг айрим қир-

¹ Каримов Н. Қодирий боши — янги йил совғаси // Фан ва турмуш. 1992, — №3-4.

² Каримов Н. Чўлпон учун кишан // Фан ва турмуш. 1991, — № 10-11.

³ Усмонов И. Қодирий қаерда отилган // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, — 28 сентябр.

⁴ Ҳасанов М. Ватан менинг саждагоҳим // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, — 28 сентябр.

⁵ Қодирий Ҳ. Қодирийнинг сўнгги кунлари // Ёшлик. 1989. — №. 4,5,6,7.

⁶ Боқий Н. Қатлнома. — Т.: Нашриёт матбаа бирлашмаси, 1992.

ралари ўз аксини топган. Чунончи, «Хитой консули» бобида адиб асарларининг Шарқий Туркистонда ҳам кенг ёйилгани, ёзувчининг Амир Умархон канизи ҳақида роман ёзиш нияти бўлганига оид маълумотлар шу жиҳати билан қимматлидир. Н.Боқийнинг «Қатлнома» китоби, гарчи адабий танқид материали бўлмаса-да, унда ҳам халқ кўзидан сир тугилган ва хавфсизлик хизмати архивида санланаётган материаллар билан таништириш нуқтаи нақаридан қимматли материаллар жамланган. Унда А.Қодирийнинг қамоқда кечган кечмиши ойдинлаштирилади.

Адабий танқиднинг иккинчи муҳим тамойилларидан яна бирини, шубҳасиз, энг аввало, ижодкор дунёқараши, поэтик олами ва воқеликни бадий-эстетик кашф қилиш жараёни-асарларнинг таҳлил ва талқин қилишда янгича мезон ва методологик тамойилларга асосланиш ташкил қилади. Бу борада, айниқса, Қодирий, Фитрат, Чўлпон ижодларига муносабат характерлидир. Аслини олганда, шўро даври танқидчилигида ҳам Қодирий ижодий оламини ёритишга бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилганди. Ушбу мавзудаги мақола ва баҳс-мунозараларда асосий эътибор ёзувчи дунёқараши, мафкураси, методи ва ниҳоят маҳорати масаласига қаратиларди. Бироқ уларда марксча-ленинча методология устуворлик қилгани учун, гарчи Қодирий улкан истеъдод соҳиби сифатида эътироф этилган бўлса-да, ҳукмрон мафкура талабларидан келиб чиқиб, унинг ижодидаги чекланганликлар алоҳида уқтирилар эди. Қодирийшунос олим Баҳодир Каримовнинг «XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси» (Қодирийшунослик мисолида) мавзусидаги докторлик иши ва шу илмий тадқиқотга асос бўлган «Абдулла Қодирий» номли монографиясида адиб ижодининг ўзбек ва хориж адабиётшунослиги ҳамда танқидчилигида қандай талқин этилганлиги ҳар томонлама очиқ берилган. Тадқиқотчи тўғри таъкидлаганидек, «XX аср ўзбек адабиётшунослигида, умуман, собиқ иттифоқдаги миллатлар адабиётшунослигида бадий асар талқини кўпинча давр сиёсатига мувофиқ

бўлганлиги кўринади. Шу маънода, адабиёт ва сиёсат жуфт-лиги филология илмида ҳар вақт ёнма-ён келди»¹.

Биобарин, истиқлол даврига келиб, Қодирий ижодини таҳлил қилишда қандай методологик тамойилларга таянила бошланди, адиб ижодий маҳоратининг қайси қирраларига эътибор қаратилди, деган масала жуда муҳимдир. Шу нуқтаи назардан кейинги йилларда чоп этилган мақолалар, тадқиқотлар ва баҳс-мунозараларни кўздан кечирсак, уларда ёзувчи биографиясининг янги қирраларини очишдан ташқари, адиб бадий оламининг талқинида ҳам умумбашарий мезонларга таянила бошлаганини кузатамиз. Аввало шуни таъкидлаш керакки, истиқлол даври танқидчилигида Қодирий ижодий маҳоратига бағишланган бир қанча мақола, тадқиқот юзага келди. Уларнинг айримлари монографик характерда бўлиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодини яхлит ҳолда ўрганишга бағишланган очерклар ва монографиялар бўлса, айримлари ижодкор бадий оламининг муайян қирраларини ёритган тадқиқотлардир. Жумладан, М.Қўшжоновнинг «Ўзбекнинг ўзлиги»², И.Фаниевнинг «Рухий гўзалликнинг қисмати»³, А.Муродхоновнинг «Истеъдод жозибаси»⁴, Ф.Лутфиддинованинг «Гулларнинг раъноси»⁵, «Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси»⁶, Б.Каримнинг «Қодирий қадри»⁷, «Абдулла Қодирий»⁸, «Адабиёт, бадийят, абадият»⁹ каби китобларда адиб поэтик олами тадқиқ этилса, У.Норматовнинг «Қодирий боғи»¹⁰, А.Алиевнинг «Истиқлол ва адабий мерос»¹¹ каби китобларидаги «Абдулла Қодирий» очерки,

¹ Каримов Б. XX аср ўзбек адабиётшунослигида таҳлил ва талқин муаммоси: Филол. фанлари д-ри ... дисс. автореф. — Т., 2002. — Б. 3.

² Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. — Т., 1994.

³ Фаниев И. Рухий гўзалликнинг қисмати. — Т., 1994.

⁴ Муродхонов А. Истеъдод жозибаси. — Т., 1992.

⁵ Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. — Т., 1997.

⁶ Абдулла Қодирийнинг бадий дунёси. — Т., 1992.

⁷ Карим Б. Қодирий қадри. — Т., 2003.

⁸ Карим Б. Абдулла Қодирий. — Т., 2006.

⁹ Карим Б. Адабиёт, бадийят, абадият. Хотиралар, бадиалар, мақолалар. — Т., 2004.

¹⁰ Норматов У. Қодирий боғи. — Т., 1995.

¹¹ Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. — Т., 1997.

С.Мирвалиевнинг «Абдулла Қодирий»¹ каби тадқиқотлари системали ёндашув намуналари сифатида адиб ҳаёти ва ижодини батафсил ёритишга йўналтирилганлиги билан характерлидир. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, истиқлол йилларида Қодирий ижодини янгича тафаккур тарзи, янгича методологик тамойиллар асосида талқин этиш шўро даври қодирийшунослиги шаклланишига катта ҳисса қўшган атоқли мунаққидлар фаолиятига ҳам хос хусусиятдир. Улар мустақилликнинг илк йилларидаёқ ўз дунёқарашларини қайта қура олган, аввалги айрим мафкуравий қарашларидан воз кеча олган олимлардир. Уларнинг тадқиқотларида шўро давридаги қодирийшуносликка хос сиёсий-мафкуравий ёндашувдан батамом воз кечишга интилишни ҳам, ёзувчи поэтик оламини бадийлик, миллий ўзликни англаш ва қадриятлар, халқ ва ватан манфаатлари билан боғлиқ ҳолда ёндашишга уринишни ҳам кузатиш мумкин. Бу эса, истиқлол даври қодирийшунослиги концепциясининг етакчи хусусиятларидандир. М.Қўшжонов, А.Алиев, С.Мирвалиев, У.Норматов, Б.Каримов, И.Фаниев ва бошқа мунаққидларнинг кузатишларида шу хусусиятга амин бўламиз.

Албатта, Қодирий шахси ва ижоди таҳлиliga доир тадқиқот ва мақолаларни тўла-тўқис анализ қилиш бизнинг вазифамизга кирмайди. Қолаверса, Б.Каримов тадқиқотларида бу масала муфассал тадқиқ этилган. Биз бу ўринда истиқлол даври танқидчилигида қодирийшунослик қайси методологик тамойилларга кўра ривожланди, деган масалага кўпроқ эътиборни қаратдик. Таъкидлаш жоизки, истиқлол даврида қодирийшунослик, фитратшунослик ва чўлпоншуносликнинг мукамал намуналарида, шўро давридагидан фарқли равишда, фақат ижтимоий таҳлилга эмас, балки эстетик талқинга кўпроқ эътибор қаратилди. Улар ижодига ёндашишда бадий-эстетик қонуниятларга таяниш етакчилик қила бошлади. Муайян асарда ижодкорнинг маҳорати, аввало, руҳият тасвирлари қай даражада ҳаққоний акс этган, деган масала устуворлик қилди.

¹ Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. — Т., 2004.

Таъкидлаш зарурки, адабий танқиднинг миллий уйғониш даври адабиёти намояндалари ижодига бағишланган кузатишларида қадриятли ёндашув етакчилик қила бошлади. Яъни бу ижодкорларнинг ижодий меросини миллий қадриятларимизнинг гўзал намуналари сифатида эъзозлаш, асраб-авайлаб халққа етказиш устувор вазифага айланди. Хусусан, М.Қўшжоновнинг «Ўзбекнинг ўзлиги» китоби ана шу хусусияти билан қимматлидир. Унда Қодирий романлари эзгу қадриятлар, ўзбекона урф-одатлар ва миллий руҳият нуқтаи назаридан талқин этилади. Мунаққиднинг ютуғи шундаки, у асар қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш қалбида кечган туғёнларни, руҳий ҳолатларни роман сюжети ва композициясидан ажратмай, яхлит ҳолда таҳлил қилишга эриша олган. Етакчи қаҳрамонлар қалб кечинмаларининг ишонарли таҳлилларида мунаққиднинг ёзувчи маҳоратини изчил кашф этиб борганига гувоҳ бўламиз. Китобда эстетик таҳлил устувор, бироқ ижтимоий талқин ҳам эътибордан соқит этилмаган. Жумладан, асарнинг ғоявий мотивини очишда, Отабек дунёқарашининг етакчи хусусиятларини таъкидлашда, романга сингдирилган миллат, ватан тақдири билан боғлиқ концепцияни далиллашда мунаққид ижтимоий талқинга урғу берган. Бу табиий ҳол, албатта. Чунки бадий асар талқини «соф эстетик таҳлил»дангина иборат бўлиши ғоят қийин ҳодиса. Бадий асарда, айниқса, насрий асарларда, хусусан, йирик жанр ҳисобланмиш романда қаҳрамон бевосита ташқи муҳит, ижтимоий борлиқ билан муайян тарзда муносабатга киришади. Демакки, асар таҳлилида мунаққид ҳам ижтимоий ҳаёт ҳақида фикрлашга бурчли. Бироқ ижтимоий талқин илмий таҳлилнинг ўзагига айланмаган. М.Қўшжоновнинг мазкур тадқиқоти Қодирий ижодига миллий қадриятлар нуқтаи назаридан ёндашишнинг гўзал намуналаридан биридир. Мунаққид талқинида ёзувчининг поэтик маҳорати ҳар томонлама далиллаб кўрсатилганини таъкидлаш зарур. Айни чоғда, романга шўро даврига хос мафкуравий мезонлар билан ёндашилган ўринлар ҳам учрайди. Бу, айниқса, Отабек билан Кумушнинг фожеасига сабаб бўлган омилларни белгилашда кўзга ташланади. Му-

наққид Отабек билан Кумуш фожеасига зулмкор ижтимоий муҳит, эски урф-одатлар, ота-она орзуси кабиларни асосий сабаб сифатида кўрсатади. Ваҳоланки, Отабек билан Кумуш фожеасининг сабабларини фақат ташқи муҳитдан ахтариш унчалик тўғри эмас. Роман қаҳрамонлари фожиаси ҳақида гап кетганда Отабек билан Кумушнинг қалби, руҳияти, маънавий оламининг ўзига хослиги масаласини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди.

Зеро, Отабек ва Кумушнинг қалблари шундай жавоҳирки, унда Зайнабларга ўрин йўқ. Тасаввур қилайлик, Отабек ҳам ўз замонасининг фарзанди. Ўша замонда савдогарлар юртларни кезиб юришган. Отабекка ўхшаган савдо аҳли нафақат Марғилон ёхуд Қўқон, балки Россия, Шарқий Туркистон, қолаверса, Афғонистон, Эрон, араб давлатларида тижорат билан машғул бўлишиб, бир кетишда ойлаб, йиллаб, ҳатто ўзга элларда ўн йиллаб юришган. (А.Фитратнинг отаси Қашқарда 15 йил тургани ҳақидаги фактни эсланг — Қ.Қ.) Демак, ўша давр ҳаёти савдогар аҳлининг, ислом ақидаларига кўра, бошқа юрт шаҳарларида ҳам оилали бўлишларини тақазо этган. Бу ҳол табиий бўлиб, Отабек ва Кумушнинг замондошларини ҳеч бир қийноққа солмаган. Шу нуқтаи назардан, Отабекнинг Тошкентда Зайнабга уйлантирилиши анъана ва урф-одатларга хос ҳол бўлиб, бунда на «мажбурият», на «зулмкор муҳит» ва на «ота-она орзуси»нигина айблаб бўлмайди. Фожеага сабаб шуки, Отабек билан Кумуш қалблари шундай буюк севги билан лиммо-лимки, улар ўз замонасининг тартиб-қоидалари ва тамойилларини сингдира олишмади.

Бинобарин, Отабек билан Кумуш фожеаси ҳақида фикр юритганда асосий эътиборни фақат ташқи омилга эмас, балки ички омил ҳисобланган улар қалбининг ўзига хослигига ҳам қаратиш лозим бўлади.

У.Норматовнинг «Қодирий боғи» номли китоби ёзувчи ижодига системали ёндашувнинг ўзига хос намуналаридан биридир. Мунаққид китобда ижодкор асарларини таҳлилга тортар экан, асосий эътиборни бир бутун ҳодисага-ижодий бутунлик, ғоявий-эстетик мақсад, дунёқараш ва эстетик

идеал каби масалалар билан боғлаб ўрганади. Жумладан, «Калвак маҳзум...» ва «Тошпўлат тажанг...» ҳажвиялари давр ва шахс концепцияси нуқтаи назаридан талқин этилади. Мунаққид фикрича, адиб Калвак Маҳзум ва Тошпўлат Тажанг образлари орқали фақат мутаассиб руҳоний ёки чапани образларини яратиш билан чекланмаган, айна чоғда, бу характерлар воситасида даврнинг фожеали жиҳатларини ҳам ёритиб берган. Китобда У.Норматов Калвак Маҳзум ва Тошпўлат Тажангнинг ўзига хос инсоний қиёфаси яратилганлигини, гарчи бу образлар ҳажвий характер касб этган бўлсада, нуқул қора бўёқлар билан чапаланган схематик характерлар эмас, балки ҳаётий, ҳаққоний қахрамон даражасига кўтарилган образлар эканини асослаб беради.

Адабиётшунос Б.Карим ҳам «Қодирий қадри» номли китобидаги «Ким нимадан куладир»¹ («Хотира дафтар»ини ва рақлаганда) мақоласида У.Норматов фикрларини мантиқан давом эттириб, Калвак Маҳзум образи орқали Қодирийнинг давр иллатларини ҳажвий йўсинда асосли, ишонарли фош этганини бадий маҳорат нуқтаи назаридан талқин этади. Таъкидлаш жоизки, Қодирий ҳажвиётига доир бу талқинлар, фикрлар адабий танқид тафаккуридаги эврилишлар, янгича мезонларни ўзига дастуриламал қилиб олаётган методологик тамойилларнинг илк намуналаридир.

У.Норматов «Қодирий боғи» китобида адиб ижодининг моҳиятини ижтимоий, бадий-эстетик концепциясини тарихийлик тамойиллари асосида ёритишга, асарларига эстетик принциплардан келиб чиқиб ёндашишга ҳаракат қилади. Хусусан, Қодирийнинг 20-йиллардаги ижодининг бир йўналиши-журналистлик фаолиятини таҳлил қиларкан, унинг октябр инқилобинини қувонч билан кутиб олганлигини ва унга сидқидилдан хизмат қилганини мақолалари таҳлили орқали таъкидлайди. «Абдулла Қодирий Октябр инқилобини шу тарзда кутиб олди, ундаги социализмга, большевик-

¹ Қаранг: Карим Б. Қодирий қадри. — Т.: Халқ мероси, 2003. — Б. 54-59.

ларга, Ленин ишига эътиқод шу тариқа шаклланди, совет ҳокимиятининг дастлабки пайтлариданоқ сидқидилдан унинг хизматида бўлди»¹. Мунаққид бу фикрларини Қодирийнинг таржимаи ҳолига таяниб, унинг «Рўста», «Иштирокуюн», «Қизил байроқ», «Инқилоб», «Коммунист» ва айниқса, «Муштум» журналидаги фаолияти давомида эълон этган мақолалари асосида далиллашга ҳаракат қилади. Жумладан, китобдаги ёзувчининг хурфотга қарши ёзилган мақолалари таҳлили шу жиҳатдан характерлидир.

Бироқ таъкидлаш жоизки, «Қодирий боғи» рисоласида мунаққиднинг ўзини ўзи инкор этган ўринлар ҳам бор. Хусусан, 20-йилларнинг биринчи чорагида яратилган «Ўтган кунлар»нинг эстетик принципларига доир кузатишларида У.Норматов бу роман шўро даври фожеаларини фош этувчи, миллий мустақиллик ғояларини ифодаловчи асар эканлигини таъкидлаб, Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабекка қарата айтган хитобномасидан каттагина кўчирма келтириб, ўз фикрини асослашга ҳаракат қилади². Мунаққид ҳатто рисоласининг мазкур бобини «Истиқлол қайғуси» деб номлайди. У «Меҳробдан чаён» романини ҳам худди шу нуқтаи назаридан талқин этади. Ушбу талқинлардан гўё ёзувчи бир вақтнинг ўзида ҳам инқилобни олқишлаган, унга хизмат қилган (мақолалари билан), ҳам истиқлол учун кураш олиб борган (романлари билан), деган хулоса келиб чиқади. Албатта, масалага бундай ёндашиш методологик жиҳатдан ўзини оқламайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бу хил ёндашув фақат У.Норматов қарашларигагина хос бўлмай, балки бошқа мунаққидлар фаолиятига ҳам хос эди. Жумладан, А.Алиевнинг «Истиқлол ва адабий мерос», «Маънавият, қадрият ва бадиият» номли китобларига назар ташласак, унда Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Беҳбудий, Ғози Юнус, Элбек, Боту каби ижодкорлар асарлари янгича тамойиллар асосида баҳоланганига гувоҳ бўламиз.

А.Алиев ҳар иккала китобида ҳам А.Қодирий ижодига

¹ Норматов У. Қодирий боғи. — Т., 1995. — Б.13.

² Ўша манба, Б. 118-136.

юксак баҳо беради, унинг XX аср ўзбек адабиётида реалистик романчиликни бошлаб берганини таъкидлайди. Адиб ижодини таҳлил ва талқин этишда мунаққид унинг адабий-эстетик қарашларидаги етакчи тамойилларга, ҳаққонийлик, миллийлик, тилдан фойдаланиш маҳорати сингари мезонларга урғу беради. Бироқ айтилганда У. Норматов каби Қодирий октябр инқилобини тўғри қабул қилди ва 20-йиллардаги ижоди билан шўро даврига хизмат қилди, деган фикрни илгари суради: «У октябр инқилоби ғалабаларига ишонди ва уни ҳар томонлама ҳимоя қилиш ва сақлаб қолишда қатнашди.

А.Қодирий сира иккиланмай бутун онгли ҳаётини, ижодий фаолиятини, таланти, қобилиятини барча қийинчиликларга чидаган ҳолда янги давр адабиётини, янги давр маданиятини яратишга бағишлаган энг илғор, энг етук зиёлиларимиздан эди»¹. Ушбу фикрдан келиб чиқадиган хулоса шуки, демак, Қодирий октябр тўнтаришидан кейинги давр адабиётини яратишга хизмат қилган ижодкорлардан бири. Дарвоқе, А.Алиев ҳам У.Норматов сингари «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романи таҳлилда бу асарларнинг етакчи концепцияси уларда истиқлол ғоялари илгари сурилганида, деб ҳисоблайди. Жумладан, мунаққид «Маънавият, қадрият, бадиият» номли китобида Отабек ва Юсуфбек ҳожи образларига тўхталиб, шундай ёзади: «Отабек, Юсуфбек ҳожилар умр бўйи ватан деб унинг равнақига тўсиқ бўладиган ёвузларга қарши аёвсиз кураш олиб борадилар, шу юксак қиёфалари билан софдил китобхонни эргаштирадилар... Уларнинг бутун хатти-ҳаракатлари миллий истиқлолга бориб тақалаверади...»².

Ушбу мулоҳазадан аён бўлаётирки, мунаққид талқинида А.Қодирий бир вақтнинг ўзида октябр инқилоби ғояларини қабул қилган, унга сидқидилдан хизмат қилган ва ўша пайтда яратган романларида эса шўро сиёсатига қарши кураш

¹ Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — Б. 6.

² Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. — Т.: Академия, 2000. — Б. 312..

олиб бориб, истиқлол ғояларини илгари сурган. Бир қатор қодирийшуносларнинг сўнгги даврда яратган тадқиқотларида мана шу икки хил, қарама-қарши фикрларнинг мавжудлиги адабий танқид методологияси тамойилларининг, янгича танқид тафаккурининг юзага келишидаги мураккабликлардан, зиддиятлардан далолат беради, танқиднинг ўзини қайта қуриши осонлик билан юзага келмайдиган жараён эканини кўрсатади.

А.Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди тадқиқига бағишланган С.Мирвалиевнинг «Абдулла Қодирий» номли монографияси ҳам қодирийшуносликдаги эътиборли ишлардан бўлди.

Маълумки, С.Мирвалиев 60-йилларда чоп этилган «Ўзбек романи» номли китобида ҳам Қодирий романларини анча кенг таҳлил қилган эди. Бу китобда ҳам ўша давр адабиётшунослигига хос бўлган айрим чекланганликлар кўзга ташланади. Жумладан, муаллиф «Ўтган кунлар» романида ёзувчи меҳнаткаш халқ вакилларини етакчи қаҳрамон қилиб олганини, тарихни синфийлик принциплари асосида ёритмагинини, ўтмишни идеаллаштирганини айтади.

«Абдулла Қодирий» монографиясида муаллиф шўро давридаги камчиликлар ҳақида фикр юритиб, адабиётшуносликда бадий асарга сиёсий-мафкуравий йўсинда ёндашиш етакчилик қилганини таъкидлайди ва истиқлол даврига келиб бу салбий оқибатлар барҳам топганлигини, бадий асарга холис ёндашиш имконияти пайдо бўлганлигини, бинобарин, адиб ижодига объектив баҳо бериш ниятида эканини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, ушбу тадқиқотда муаллиф шўро даври адабиётшунослигига хос бўлган қарашлар «жанг»ини четлаб ўтиб, асосан матн билан иш кўришга астойдил ҳаракат қилганини кузатиш мумкин. Бир неча бобдан ташкил топган ушбу монографияда Қодирийнинг оилавий шажараси, авлодлари, ижодга кириб келиш вақтидаги шарт-шароит, ижодининг илк намуналари, шеърлари таҳлили, ҳажвий асарларида кулги яратиш маҳорати мухтасар таҳлил этилади. Муаллиф ёзган маълумотларнинг аксарияти китобхонга аввалдан маълум бўлса-да, Абдулла Қодирий шеърларнинг

давр билан ҳамоҳанг тарзда, жади́дчилик ҳаракати билан уйғун ҳолда талқин этилиши мазкур ишнинг оригинал-лигини таъминлаган. Қолаверса, адибнинг насрий асарлари-даги, жумладан, романларидаги шеърлари таҳлиliga ҳам эътибор қаратилиши аҳамиятга молик. Мунаққид бу шеър-ларни мумтоз адабиёт анъаналари билан қиёслаб, ижод-корнинг поэтик маҳоратини кашф қилишга интиланганки, бу ҳам тадқиқотнинг ютуқларидандир. С.Мирвалиев китоби-да Қодирийнинг романлари таҳлиliga кенг ўрин ажратил-ган. Хусусан, у «Ўтган кунлар» романининг мазмун-моҳи-ятига тўхталиб: «Биобарин, «Ўтган кунлар» эпик жанр турига кўра ҳам ижтимоий-тарихий, ҳам ишқий роман-дир»¹, деб асарнинг ижтимоий-тарихий ва бадиий-эстетик қимматига бирдай баҳо беради. Демак, мунаққид талқинда ижтимоий таҳлил ҳам, бадиий таҳлилга ҳам эътибор қарат-ганини кўришимиз мумкин.

Романнинг ғоявий мотивини тарихийлик ва ижтимоий-лик мезонлари асосида таҳлил қиларкан, С. Мирвалиев асар-нинг ижтимоий мазмунини белгилайдиган ғоя-миллий ис-тиқлол учун курашнинг етила бошлаганлигини кўрсатиш-дан иборатдир, деган хулосани беради.

Тадқиқотдаги таҳлил, образлар таснифи, қаҳрамонлар нутқидан келтирилган парчалар барчаси шу фикрни асос-лашга хизмат қилдирилган.

Романнинг бадиий-эстетик қимматини белгилашда му-наққид масалага оригинал ёндашишга ҳаракат қилади ва буни системали таҳлил билан асослайди. Тадқиқотчи ро-мандаги алоҳида тасвирлар, иборалар, манзараларнинг ўзига хослигини таъкидлаш орқали рамзий мазмунни очишга уринганига гувоҳи бўламиз. Хусусан, романнинг «...1264 ҳижрия...» деб бошланувчи илк жумласи билан асар хоти-масидаги жумлаларни қиёслаш, Отабекнинг «Бобурнома» китобини ўқиши, Кумуш кўз ёраётганда Отабекни тушида кўриши каби деталлар, ҳолатларга сингдирилган рамзий мазмунни очишга ҳаракат қилган. Дарҳақиқат, бу борада

¹ Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. — Т., 2004. — Б. 79.

муаллиф кейинги давр танқидчилигида «Ўтган кунлар» романининг янгича талқинини беришга уринаётган мунаққидлар билан ҳамқадамдир.

Айни чоғда китобда, С.Содиқ ҳақли равишда таъкидлаганидек¹, қодирийшуносликда аввалдан маълум бўлган факт ва хулосаларнинг мавжудлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Китобда ёзувчининг бадиий- эстетик оламини белгилашда фақат асарда учрайдиган шаклий белги ва деталлар таҳлиliga урғу беравериш ҳам ўзини оқламаган. Асардаги етакчи қаҳрамонлар қисмати гўзаллик ва фожиавийлик мезонлари асосида қилинган таҳлил орқалигина ўзининг ҳақиқий жозибасини топиши мумкинлиги эътиборга олинмаган. Бу каби нуқсонлар адабий танқид методологияси қийинчилик билан амалга ошадиган жараён эканлигидан далолат беради.

Бу давр танқидчилигидаги янгиланиш тамойилларидан яна бири миллий уйғониш адабиёти нимояндалари ижодини ўрганиш ва қайта баҳолашда хориж жадидушunosларининг изланишларига эътиборнинг кучайганлигида кўринади. Мустақиллик даврига келиб ўзбек мунаққидлари шўро даврида фаолият юритган ҳамкасblаридан фарқли равишда, чет элик олимларни ўзларига рақиб эмас, балки ҳамкор деб билиб, уларнинг тадқиқотларига ҳам холислик ва илмийлик билан ёндаша бошладилар. Жумладан, Б.Каримов, Ҳ.Болтабоев, З.Мирзаева каби олимлар хориж адабиётшуносларининг Қодирий, Фитрат, Чўлпон ва Бехбудий каби ижодкорлар ижодига оид тадқиқотларини ўргандилар. Баъзи мақолаларни таржима қилиб, ўзбек китобхонларига тақдим этдилар. Жумладан, Б.Каримов «Абдулла Қодирий» монографиясининг бир бобини чет элик қодирийшуносларнинг фаолиятига бағишлади. У ўтган асрнинг 30-йилларидан бошлаб сўнгги паллаларгача хорижий қодирийшуносликда яратилган мақола ва тадқиқотлар мазмунини, моҳиятини, концепцияси ва тадқиқ йўналишларини умумий тарзда бўлсада, холис шарҳлаб берган.

¹ Бу ҳақда қаранг: Мустақиллик даври адабиёти. — Т.: Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. — Б. 169-170.

Мунаққиднинг кузатишича, 30-40-йиллардаёқ Парижда чоп этилган «Ёш Туркистон», Берлинда нашр қилинган «Миллий адабиёт», «Миллий Туркистон» каби журнал ва тўпламларда босилган Қ.Исроилжон, Боймирза Ҳайит сингариларнинг мақолаларида Қодирий ижоди таҳлилга тортилган. Америкалик олим Эдувард Оливорд, Эден Наби, Майкел Мурфе, олмон адабиётшунослари Ниота Тун, Ингеборг Балдауф каби тадқиқотчиларнинг турли даврларда Қодирий ижодига оид турлича муносабатлари ифодаланган мақолалари ўзбек олимлари тадқиқотлари билан қиёсланиб ўрганилди, хорижий қодирийшуносликнинг ўзбек адабиётшунослиги билан муштарак ва ўзига хос жиҳатларига аниқлик киритилади. З.Мирзаеванинг номзодлик тадқиқоти эса ўзбек жадид адабиётининг Америкада ўрганилиши муаммосига бағишланган. Унда ёш тадқиқотчи жадид адабиётининг америкалик олимлар томонидан ўрганилишини тадқиқ қилар экан, уни уч босқичга бўлади: биринчи босқичга 50-70-йиллардаги илмий кузатишларни киритади; иккинчи босқичга 70-90-йиллар; учинчи босқичга эса, 1991 йилдан то бугунги кунгача бўлган жараён қамраб олинган.

Қизиғи шундаки, тадқиқотчининг кузатишича, биринчи босқич, яъни 50-70-йилларда миллий уйғониш даври адабиётини тадқиқ этган америкалик олимлар ҳам худди ўзбек олимлари сингари асосий эътиборни ижодкор дунёқараш билан боғлиқ ҳолда мафкуравий нуқтаи назаридан таҳлил этишганлигини ишончли кузатишлар орқали асослайди. Иккинчи босқич, яъни 70-90-йилларда эса, синергетик ёндашув, яъни ҳам мафкуравий, ҳам поэтик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш кучайганлиги кўрсатилади. Учинчи босқич, яъни мустақиллик даврига келиб америка олимларининг тадқиқотларида ҳам мафкуравий кузатувлар барҳам топиб, асосан, бадиият муаммолари тадқиқ этила бошланглигини кўриш мумкин¹.

¹ Мирзаева З. Ўзбек жадид адабиётининг америкада ўрганилиши: Филол.фанлари номзоди ... дисс. автореф. — Т., 2006. — Б. 9-10.

Айни ҳолат хорижий ўзбек адабиётини ўрганувчи олимларнинг кузатувлари ҳам шўро адабиётшуносларининг кузатувларига монанд тарзда-акс тадқиқот сифатида юзага келганлигидан далолат беради. Айни чоғда, улар ўзбек адабиётчилари назарига тушмаган кўпгина қимматли манбаларни ҳам илмий муомалага киритиб адабиётшунослигимиз тараққиётига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Ушбу тадқиқотдан иккита блок ўртасидаги мафкуравий кураш жараёнлари адабиёт илмига ҳам кўчганлигини ва бу курашда икки томон ҳам бирдек фаолият юритганлигининг гувоҳи бўламиз.

Хориж адабиётшунослигида фақат Қодирий ижодигина эмас, балки Фитрат, Чўлпон каби намояндаларнинг ижоди ҳам тадқиқ этилганлигини кузатиш мумкин. Бу тадқиқотлар ҳам мустақиллик даври ўзбек танқидчилигида ҳар томонлама ўрганила бошлади. Жумладан, Ҳамидулла Болтабоевнинг «Фитрат ва жади́дчилик»¹ номли китобининг битта фасли хориж адабиётшуносларининг Фитрат ижодига оид тадқиқотлари таҳлилга тортилган. «Хорижий фитратшунослиқдан лавҳалар» номли тўлдирилган мақолада Фитрат ижодининг Туркия ва Олмониядаги ўрганиш жараёнлари манзараси чизилади. Бунда кўпроқ Туркистондан кетган олимларнинг, жумладан, Мустафо Чўқай, Аҳмад Заки Валидий, Темир Хўжа, фаранг олими Элен Каррер д Энкоус, олмон олимаси Ингеборг Балдауф кабиларнинг Фитрат ва бошқа ижодколар ҳақидаги тадқиқотлари ҳақида фикр юритилади.

«Фитратнинг америкалик дўсти» мақоласида эса машҳур америкалик туркшунос олим Эдивард Олворднинг «Замонавий ўзбеклар: ўн тўртинчи асрдан ҳозиргача маданий тарих» номли китобидан Фитратга оид ўринлар таҳлилга тортилади. Бунда Фитратнинг Беҳбудийнинг шогирди сифатида таништирилиб, унинг «Мунозара» ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарлари таҳлиliga бағишланган кузатишлари ҳақида фикр юритилади. Мазкур мақоладаги қарашлардан аён бўли-

¹ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жади́дчилик. — Т.: Миллий кутубхона, 2007.

шича, хорижлик фитратшунослар ҳам асосий эътиборни Фитрат ижодидаги ижтимоий муаммоларга қаратганлигини, хусусан, жамиятда тобора иддиз отиб бораётган жиноятчилик, саводсизлик, диний масалаларга эътиборсизлик каби муаммоларга эътибор қаратган ижодкор сифатида кўришимиз мумкин. Ҳ.Болтабоев «Япон олимнинг ўзбекча шижоти» мақоласида япониялик таниқли профессор Хисао Куматсунинг «Мунозара» ва бошқа асарлар тадқиқига бағишланган кузатишлари таҳлил қилинган ва япон олими мазкур асарнинг ҳам ижтимоий, ҳам бадиий жиҳатларига бирдек диққат қаратганлиги таъкидланган.

Ҳ.Болтабоевнинг яна бир хизмати шундан иборатки, америкалик ва япониялик олимларнинг мақолаларини ҳаммуаллифликда ўзбек тилига ўгириб, китобининг илова қисмида чоп эттирган. Бу ҳам ўзбек танқидчилиги хорижлик туркшунос олимларни жалб эта бошлаганлигидан, мустақиллик даври ўзбек адабиёт илми жаҳонга юз тутаётганлигидан далолат беради.

Шуни таъкидлаш керакки, ўзбек олимлари хорижлик туркшуносларнинг барча фикрларига шунчаки эргашаётгани йўқ. Айни чоғда, улар фаолиятидаги чекланишларни-изланишларида кўпроқ сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий таҳлил устувор бўлиб қолаётгани кўрсатиб ўтилади.

Жумладан, Б.Каримнинг «Ингеборг Балдауф айтадики...»¹ мақоласида Фитратни атеист шоирга чиқариб қўйилганлиги, унинг ижодидаги рамзий талқинларга эътибор қаратилмаганлиги асосли танқид қилинади.

Ушбу кузатувларимиздан маълум бўлаётирки, истиқлол даври танқидчилиги методологиясининг янгиланиш тамойилларидан бири хориж адабиётшуносларининг жадид адабиёти намояндаларининг ижодига оид кузатишларига қизиқиш кучайди ва шўро давридагидан фарқли равишда, уларга ғоявий душман деб эмас, балки илмий ҳамкор, касбдош сифатида ёндашиш тамойили етакчилик қила бошлади. Ҳатто

¹ Баҳодир Карим. Ингеборг Балдауф айтадики... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 2 июль.

қиёсий таҳлиллар орқали ўзбек олимларининг уларга кўрсатган таъсирлари ҳам холис талқинини топди. Бу ҳол ўзбек танқидчилиги мустақиллик даврида шўро давридагидан тамоман фарқли равишда ўз қарашларини умумбашарий мезонлар билан бойитаётганлигидан далолат беради.

Айни чоғда, ушбу кузатишлар бугунги кунда зўр бериб инкор этилаётган ижтимоий таҳлил, мафкуравий ёндашувлар нафақат шўро танқидчилигига хос, балки умумжаҳон адабиётшунослиги ва танқидчилиги учун ҳам хос хусусият эканлиги ва бу ҳол истиқлол даври танқидчилигида бадиий-эстетик таҳлил билан бир қаторда ижтимоий талқинларнинг ҳам мавжудлигини инкор қилиш методологик жиҳатдан ўзини оқламаслигидан далолат беради.

Хуллас, ана шундай тадқиқотлар истиқлол даври қодирийшунослигининг ўзига хос жиҳатларини белгилашга имконият яратди. Жумладан, бу давр танқидчилигида Қодирий биографияси ва ижодий лабораториясининг ҳали очилмаган саҳифаларига эътибор қаратилди ва кўплаб хотиралар, мақолалар, эсселар яратилди.

Иккинчидан, шўро даври қодирийшунослиги ривожига ҳисса қўшган кўплаб мунаққидлар ўзларининг олдинги қарашларини назардан ўтказиб, янгича нуқтаи назар асосида яратилган тадқиқотларини чоп этдилар. Жумладан, бундай адабиётшунослар қаторида М.Қўшжонов, С.Мирвалиев, А.Алиев, Ҳ.Абдусаматов, У.Норматов кабиларни тилга олиш мумкин.

Учинчидан, бу даврда етишиб чиққан ёш мунаққидлар изланишларида қодирийшунослик масалалари янгича методологик тамойиллар асосида талқин этила бошлади. Бу ўринда ёзувчи Х.Султоновнинг адабий-танқидий мақолаларини, М.Қаршибоев, Б.Каримов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини мисол келтириш мумкин.

Жадид адабиётининг йирик намояндаларидан Фитрат ижодини ўрганишга ҳам 80-йилларнинг охиридан киришила бошланди. Бу пайтга келиб Б.Қосимов, Э.Каримов, Н.Каримов, Ш.Турдиев сингари таниқли фитратшунослар сафига Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниев, Г.Раҳимова каби кўплаб ёш олим-

лар қўшилди. Айни ўша йилларда эълон қилинган мақола-ларда бошқа жаҳидлар каби Фитратнинг ҳам ҳаёти ва ижоди, биографиясининг очилмаган қирралари ҳақида маълумотлар берилиб, унинг асарлари билан халқни таништириш асосий мақсад қилиб белгиланган эди.

Таъкидлаш жоизки, мустақилликкача ёзилган мақолаларда янгича тафаккур тарзига хос белгилар билан бир қаторда, шўро даври танқидчилигидаги адабий эҳтиёткорлик, Фитратнинг шўро ҳукуматига хизмат қилган ижодкор эканлигини исботлашга уриниш тенденциялари бўрттирилганини кўрамиз. Бу жиҳатдан тадқиқотчи Г.Раҳимованинг «Мунозара» уйғониш даракчиси», Н.Каримовнинг «Мавлоно Фитрат», Б.Қосимовнинг «Тарих ва тақдир» рукни остидаги суҳбати, Ҳ.Болтабоевнинг «Номаълум Фитрат» мақолалари характерлидир. Бу мақолаларда Фитрат, бир томондан, жаҳидчилик ҳаракати билан боғлиқ ҳолда халқни истибдодга қарши уйғонишга чақиргани айтилган бўлса, иккинчи томондан, унинг аста-секинлик билан шўролар позициясига ўта бошлаганини исботловчи қарашлар илгари сурилган. Бундай ҳол 80-йиллар охирига келиб адабий танқидда эскича методологик тамойиллар (марксча-ленинча методология) билан янгича методологик қарашлар ўртасида кураш жараёни кечганлигини кўрсатади.

Г.Раҳимова «Мунозара» асари талқини асосида Фитрат дунёқарашининг шаклланиш жараёнларини тадқиқ этишга ҳаракат қилади. Чунончи, Фитратнинг Истанбулда таҳсил олгани, у ердаги ижтимоий-сиёсий воқеалар адиб дунёқарашининг шаклланишида асосий омил бўлгани ва «Мунозара» асарининг яратилишига туртки бергани қайд этилади. Мақолада «Мунозара»га муносабат билдирган В.Б.Андреев, В.Климович каби рус олимларининг фикрларига муносабат билдирар экан, муаллиф Фитратни диний мутаассибликка қарши курашувчи материалист сифатида таърифлайди. Характерли жиҳати шундаки, у ўз фикрини Шарқ мумтоз фалсафаси, Бедил, Хайём каби алломалар қарашлари билан асослашга уринади, бироқ улар фалсафий қарашларининг асосини нотўғри талқин этади. «Шахс давр маҳсули экан, шу

жамиятнинг жароҳати-ю дардлари, ўсиш-ўзгаришларини ўзида ҳис қилади. Бинобарин, Фитрат ҳам материализмга бирдан келиб қолган эмас, у бунга классик меросимизни, хусусан, Бедил, Хайём фалсафасини, дунёвий билимларни чуқур ўрганиш асосида ҳамда ижтимоий-сиёсий воқеаларга қизғин аралашиб асносида эришди. Ҳозирги кунда биз учун Фитратнинг атеист сифатида намоён бўлишидан кўра, ислом эътиқодининг тарафдори мусулмон зиёлисидан ўзи сиғинган дин доғмаларини инкор эта бориб, даҳрийлик позициясида туриб курашган ёзувчи даражасига кўтарилгани муҳимроқдир»¹. Кўчирмадан кўриниб турибдики, олима Фитрат ижодини нотўғри талқин қилиш баробарида уни ўлиб-чириб бораётган шўро мафкураси талабларига мослаштиришга ҳам уринганки, бу ҳол шўро сиёсатининг ўзига хос қиёфасини кўрсатишга хизмат қилади. Н.Каримов ҳам «Мавлоно Фитрат» мақоласида адиб ҳаёти ва ижоди, унинг дунёқараши ҳақида маълумот беради, шунингдек, унинг «Заҳронинг иймони» ҳикоясини ўқувчилар эътиборига ҳавола этади. Мақолада муаллиф сўнгги давр танқидчилигида Фитрат ва Чўлпон ижоди жиддий ўрганила бошланганини, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли танқидий тафаккурда ҳам эврилишлар юз кўрсатаётганини тўғри қайд этиб, Фитратнинг ҳаёти, ижодий фаолияти ва дунёқарашининг шаклланишини янгича мезонлар асосида ёритишга интилади. Бироқ олимнинг фикр-мулоҳазаларида, гарчи бу мақола мустақиллик арафасида ёзилган, қолаверса, унда Фитрат фаолиятини жаҳидчилик ҳаракатининг етакчи ғоялари билан боғлашга ҳаракат аниқ кўриниб турса-да, бошқа тарафдан, адибнинг шўро мафкурасига хизмат қила бошлаганини ҳам кўрсатиш, жумладан, 1923-1924-йилларда Фитратнинг Москвадаги Шарқ тиллари институтида ишлагани, яъни «давр хизматида» бўлгани қуйидагича таъкидланади: «У ўша йиллари Октябр инқилобининг халққа берган ва бераётган самараларини ўз

¹ Раҳимова Г. Мунозара — уйғониш даракчиси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. — 29 декабр.

кўзи билан кўрди. Ленин ва коммунистик партиянинг шарқ халқлари ҳаётига янгилик шабадаларини олиб кирганлигига ишонди, ижодининг илк босқичидаги айрим миллий биқиқлик ҳолатларини бартараф қилди, адиб имкони борича халқ ва давр хизматида бўлишга интилди»¹.

Н.Каримов Фитрат ижодидаги атеистик йўналишга урғу беради ва уни атеист ижодкор даражасига кўтаради. Хусусан, насрий асарларида Фитратнинг диний ақидалар устидан кулганини «...худо, пайғамбарлар ва малоикалар ҳақидаги афсоналарнинг меҳнаткаш халқ оммаси онгини заҳарлаш, унинг ижтимоий озодлик ва бахтли турмуш сари интилишларини кишанлаш учун ўйлаб топилган қурол эканини кўрсатади»², дея алоҳида таъкидлайди.

Албатта, фитратшунослиқда бундай фикрларнинг учраши бежиз эмас. Зеро, адибнинг «Қиёмат» каби ҳикоялари, «Шайтоннинг тангрига исёни» драмасининг зоҳирий мазмунида юқорида айтилган ғоя етакчилик қилаётгандек таассурот қолади. Бироқ уларнинг ботиний мазмунига, рамзий жиҳатларига назар ташласак, бошқачароқ манзаранинг гувоҳи бўламиз. Фитрат диний мавзу воситасида жаҳолат батқоғига ботган кишиларнинг маънавий инқирозини, иймонсизлигини, шунингдек, шахс эрки масаласини кўрсатишга ҳаракат қилган. Буни машҳур «Қиёмат» ҳикоясида ҳам, Н.Каримов нашрга тайёрлаган «Заҳронинг иймони» ҳикоясида ҳам кўриш мумкин. Чунончи, «Заҳронинг иймони» ҳикоясида жодугарга айланган Заҳро охир-оқибат одамга нон эмас, иймон керак, деб тавба қилишга уринади. Умуман, бу асарнинг етакчи концепцияси Оишанинг қуйидаги сўзларида ўзининг аниқ ифодасини топган: «-Кампир, энди сенинг тавбанг қабул бўлмайди. Бобулинг билан чиқиб кўкка учиб кетган бўз отли одам сенинг иймонинг эди. Сен имонсиз бўлиб қолгансан. Имонсизнинг тавбаси қабул бўлмайди!»³.

¹ Каримов Н. Мавлоно Фитрат // Фан ва турмуш. 1989. — №7. — Б. 7- 8.

² Ўша манба. — Б. 11.

³ Ўша манба. — Б. 11.

Демак, бу ҳикояда ҳам гап атеистик мазмуннинг ифодаси борасида эмас, балки мусулмончиликда одамлар имон-эътиқодларини пок сақлаши зарурлиги ҳақида кетмоқда.

Таниқли фитратшуносларидан бири Ҳ.Болтабоевнинг «Номаълум Фитрат»¹ мақоласида Фитрат ижодининг умумий концепцияси методологик жиҳатдан тўғри белгиланган. Жумладан, ижодининг илк намуналаридан бўлган «Сайҳа» тўплами ҳақида фикр юритар экан, мақола муаллифи мажмуадаги ватанпарварлик ва истиқлол мотивлари учун Фитратни нафақат Бухоро ҳукумати, айти пайтда, Чор Россияси ҳукумати ҳам таъқиб қила бошлаганини Файзулла Хўжаев фикрларини келтириш орқали асослайди. Адибнинг «Мунозара» асари, диний мавзудаги «Қиёмат» ва бошқа бир қанча ҳикоялари ҳақида мулоҳаза юритаркан, Ҳ.Болтабоев Г.Раҳимованинг фикрларига эътироз билдириб, Фитратнинг асарлари динга қарши эмас, балки диний хурофотга, бидъатга қарши курашувчи асарлар, дея тўғри хулосаларга келади.

Муаллиф Фитрат дунёқараши халқчил дунёқараш эканлигини алоҳида таъкидлайди, унинг драмалари, адабиётшунос ва тилшунос сифатидаги фаолиятига, мумтоз адабиётимизнинг билимдони сифатида ёзган мақолаларига урғу беради. Мақоласи якунида Ҳ. Болтабоев Фитратнинг бой ижодий меросини ўрганиш кун тартибидаги асосий вазифалардан эканлигини айтarkan, биз ҳам шу ўринда олимнинг бу борада кейинги йилларидаги саъй-ҳаракатлари ибратли эканини, унинг фитратшуносликка муносиб ҳисса қўшиб келаётганини эътироф этишни жоиз, деб биламиз.

Истиқлол даврига келиб Фитрат ижоди жиддий ўрганилди, фитратшунослик янги босқичга кўтарилди. Ушбу йўналишда докторлик ва номзодлик тадқиқотлари яратилди, мақола ва рисоалар чоп этилди, ёш фитратшунос олимлар етишиб чиқди. Энг муҳими, Фитрат ижодини ўрганишда холислик, теранлик, матн билан ишлаш етакчи принципга

¹ Болтабоев Ҳ. Номаълум Фитрат // Ёшлик. 1990. — № 4.

айланди. Қолаверса, адиб ижоди хориждаги фитратшунослик билан қиёсий аспектда ўрганила бошландики, бу янги давр танқидчилигининг муҳим ютуқларидан биридир.

Фитрат ижоди таҳлиliga бағишланган хорижлик ва ўзимизнинг олимларнинг тадқиқотларини қиёсласак, уларда кўпгина муштарак жиҳатлари билан бирга, тафовутли томонлар ҳам борлигига гувоҳ бўламиз. Чунончи, хорижлик адабиётшунослар Фитратни атеист ва материалист, деб узил-кесил хулосани берадилар. Жумладан, олмон тадқиқотчиси Ингеборг Балдауф «Абдурауф Фитрат: шайтоннинг тангрига исёни» номли мақоласининг бошланишидаёқ «Абдурауф Фитратнинг 1924 йилда нашр этилган «Шайтоннинг тангрига исёни» номли драмаси билан ўзбек «худосизлик адабиёти» ўзининг ҳадди аълосига кўтарилганини инкор қилиб бўлмайди»¹, деб ёзади. Муаллиф ушбу концепциядан келиб чиқиб, асарни таҳлил қилар экан, унинг ғоявий мотивини Фитрат ҳаёт йўли билан қиёслашга ҳаракат қилади.

«Шайтоннинг Тангри тасарруфидан чиқиш йўли Фитрат босиб ўтган ҳаёт ва тарбия йўли билан муштарак»², деган хулосага келади. Ваҳоланки, ўзбек адабиётшунослари сўнгги даврдаги тадқиқотларида Фитрат диний мавзудаги асарларида турли хил рамзий образлар, поэтик кўчимлар воситасида миллий истиқлол мотивларини илгари сурганлигини, давр фожеаларини очишга хизмат қилганлигини асослаб беришди.

Умуман, бу даврнинг янгича методологик тамойилларни ўзида мужассамлаштиришга интилаётган, тафаккурини қайта қураётган адабий танқид олдида нафақат Қодирий, Фитрат ёки Чўлпон ижоди ҳақида маълумотлар бериш, балки уларнинг таржимаи ҳоли, қатағон қурбонига айланишганининг туб сабаблари, қолаверса, уларнинг бутун ижодий меросидан кенг китобхонлар оммасини хабардор қилиш вазифаси

¹ Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. — Т.: Маънавият, 2001. — Б. 58.

² Ўша манба — Б. 62.

ҳам туради. Зотан, истиқдолга эришиб, ўз дунёқарашини қайта қураётган халқ ўзининг озодлиги йўлида фидойилик намунасини кўрсатган ижодкорлар ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмоғи лозим эди.

Адабий танқиднинг бу йиллардаги миллий уйғониш даври адабиёти намояндалари, хусусан, Чўлпон ижодига доир фаолиятида герменевтик ва тарихий-биографик методлар етакчилик қилганини кўришимиз мумкин.

80-йилларнинг охирларидан бошлаб ва, асосан, мустақилликка эришилганидан сўнг Чўлпон ижодига бағишланган юзлаб мақолалар, ўнлаб китоблар чоп этилди. Уларда улуг шоир ижодий меросига, асосан, умуминсоний қадриятлар асосида ёндашув етакчилик қилганлигини кўриш мумкин. Бироқ шуни таъкидлаш керакки, Чўлпон ижодини халққа қайтариш осон кечгани йўқ. Уни миллатчи, пантуркист, халқ душмани, деб айблаб келган қатағончи кучларнинг «меросхўр»лари шоирга нисбатан ушбу ноҳақ тамгаларни қаттиқ туриб сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. Лекин истиқлол арафаларидаёқ янгича фикрлашга мойил бўлган тараққийпарвар зиёлиларимиз-ижодкорлару адабиётшунослар, мунаққидлар Чўлпон ижодини халққа қайтариш йўлида жиддий кураш олиб бордилар ва муайян натижаларга эришдилар. Шу боис, 80-йилларнинг охиридаёқ Чўлпон ҳаёти ва ижодий биографиясига, асарларига бағишланган мақолалар бирин-кетин эълон қилина бошлади. Бу давр танқидчилигининг муҳим хизматларидан бири шундаки, адабий танқид қисқа вақт ичида халқда, кенг китобхонлар оммасида Чўлпон ҳақида янги тасаввурларни уйғотди. Бундай муҳим ишни мунаққидлар шоир замондошларининг хотираларини, у ҳақида ўз даврида чиққан мақолаларни, баҳс-мунозараларни чоп этиш ва уларга муносабат билдириш, Чўлпоннинг асарларидан, мақолаларидан намуналар эълон қилиш, у ҳақдаги архив ҳужжатларини ва стенограммаларни босиш орқали амалга оширишди. Бу борада таниқли олимлар О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Э.Каримов, Ш.Турдиев, У.Норматов, Б.Назаров, А.Алиев, Б.Дўстқораев, С.Аҳмад билан бир қаторда Д.Қурононов, Б.Ка-

римов, З.Эшонова, Н.Йўлдошев каби ёш адабиётшунослар ҳам фаоллик кўрсатдилар.

Жумладан, 80-йиллар охиридаёқ «ЎзАС» ҳафталигида «Қайта қуриш ва маданий мерос» рукни остида Чўлпоннинг шеърларидан намуналар эълон қилинди¹. Чўлпоннинг 1938 йил Ёзувчилар уюшмасида сўзлаган нутқи «Нутқ» сарлавҳаси остида чоп этилди². Шунингдек, унинг шеърлари³, «Кеча ва кундуз» романи⁴ ҳам баъзи жузъий таҳрирлар билан эълон қилингани китобхонларнинг Чўлпон ҳақида тасаввурлари бойишига хизмат қилди.

Булардан ташқари, мустақилликкача бўлган даврдаёқ Чўлпон шеърлари жамланган «Баҳорни соғиниб» (нашрга тайёрловчи — И.Ҳаққулов) тўпламининг чоп этилгани ҳам унинг ижоди ҳақида ўқувчиларда муайян тасаввурларни шакллантирди. Шунингдек, Чўлпонга замондош бўлган, уни кўрган, билган кишиларнинг хотиралари, мақолаларининг топилиб, эълон этилгани ҳам шоир ҳаёти ва ижоди тадқиқотига доир материалларнинг тўпланишига имкон туғдирди.

Жумладан, «Ёшлик» журналида Чўлпонга замондош бўлган Лазиз Азиззоданинг «Чўлпон ким эди» мақоласида⁵ шоирнинг дунёқараши, шахсияти, ижоди ҳақида фикр юритилади. Чўлпоннинг рус, татар, озарбайжон, турк адабиётидан баҳраманд бўлгани, рус ва турк тиллари орқали Ғарб адабиётини ўргангани ижодий камолотига катта таъсир қилгани айтилади. Гарчи мақолада Чўлпон ҳам октябр тўнтаришидан кейин шўролар сиёсатига хизмат қилди, деган фикрга урғу берилган бўлса-да, унинг айрим шеърлари ўша даврда йўл қўйилган камчиликни фош қилганига эътибор қаратилади. А.Лазиззоданинг ушбу мақоласи Чўлпон ҳақида мухтасар маълумот берувчи дастлабки мақолалардан бири сифатида қимматлидир.

¹ Қайта қуриш ва маданий мерос // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987. — 4 декабр.

² Чўлпон. Нутқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1981. сентябр.

³ Ёшлик. 1987. — № 10.

⁴ Шарқ Юлдузи. 1988. — № 2,3

⁵ Азиззода Л. Чўлпон ким эди? // Ёшлик. 1988. — №10.

Шунингдек, Абдуазиз Холмуҳаммедовнинг «Букилган бардош», Қ.Норхўжаевнинг «Мен билган Чўлпон»¹ мақолаларида ҳам Чўлпон ҳақидаги хотиралар баён этилган.

Бу давр матбуотини кузатганда Чўлпон ҳаёти ва ижоди билан кенг халқ оммасини таништириш изчил давом этганини кўриш мумкин. Жумладан, Сирожиддин Аҳмад томонидан нашрга тайёрланган Заки Валидий Тўғоннинг «Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон)» сарлавҳали мақоласида Чўлпонни шоир сифатида бирдан порлаган улкан истеъдод соҳиби эканлиги қайд этилган. Заки Валидий шоир дунёқарашини ҳақида фикр юритаркан, унинг қозоқ шоири Мағжон билан ҳамфикр, ҳаммаслак эканлигини таъкидлаб шундай ёзади: «Чўлпон мафкуравий жиҳатдан Мағжоннинг ўзи кабир. Буларнинг ҳар иккаласини адабий фаолиятдан асл мақсади турк миллий маданиятининг фикрий уйғонишидир»².

Муаллиф ўз фикрини Мағжон шеърларидаги «кун» ва «тун» образларининг Чўлпон ижодида ҳам «Шарқ ва Ғарб», «мазлум ва золим» тарзида келишини таъкидлайди. Ушбу мақола ва бошқа хотираларнинг эълон қилиниши кенг китобхон оммасини Чўлпон шахси билан, унинг бетакрор ижоди билан таништиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Чўлпоннинг Ёзувчилар уюшмасида сўзлаган «Нутқ»ининг чоп этилиши шоир ҳақидаги тасаввурларни кенгайтирди. Мазкур «Нутқ» ва унга ҳамоҳанг бўлган ижодкор ҳаётига оид айрим архив материаллари Чўлпоннинг ҳаёти ва ижодининг сир тутиб келинган жиҳатлари ҳақида маълумот бериш баробарида, шўро мафкурасининг манфур башарасини ҳам очишга хизмат қилади. Бу борада, айниқса, Н.Каримовнинг «Чўлпон учун кишан»³, М.Қаршибоевнинг «Муҳит эркидаги тутқинлик»⁴ мақолалари характерлидир.

М.Қаршибоев мазкур мақоласида ижодкорнинг қисмати

¹ Норхўжаев Қ. Мен билган Чўлпон // Шарқ Юлдузи. 1990. — № 6.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988. - 3 апрел.

³ Каримов Н. Чўлпон учун кишан // Фан ва Турмуш. 1991. — №10, 11.

⁴ Қаршибоев М. Муҳит эркидаги тутқинлик // Шарқ Юлдузи. 1990. — № 10.

ҳақида фикр юритиб, асосий эътиборни «шоир ва муҳит» муносабатларининг айрим жиҳатларига қаратади. Унинг «Сомон парча» шеъри таҳлили воситасида шўро тузумининг қаттол сиёсати 20-йилларнинг аввалидаёқ бошланганлигини шеърнинг 1923 йилда ёзилганлиги санаси билан асослайди. 30-йилларга келиб собиқ иттифоқ ҳудудида давр ва шахс муносабатлари кескин тус олганини таъкидларкан, мақола муаллифи қосимовчилик, бадридиновчилик, Мунавварқори, Рамз, Боту «иши» каби суд жараёнлари пайтида Чўлпоннинг қамалмай қолгани сабабларини архив материаллари, хусусан, Давлат хавсизлик қўмитасида сақланаётган Чўлпоннинг жиноят ишидаги материаллар асосида кўсатади. Таҳлилий қийматга эга бўлган М.Қаршибоевнинг мазкур мақоласида 20-30-йилларда ижтимоий-сиёсий ва адабий муҳитида зўравонлик авж олганини, сиёсий қатағонлар билан адабий муҳитдаги қатағон сиёсати бир-бирига боғлиқ бўлгани, бири иккинчисини тақозо этгани, тўлдиригани қатор далиллар билан исботлаб берилган. Чунончи, Чўлпоннинг бошида қора булутлар айлаган 1927 йилда матбуотда «Айн» ва Усмонхон каби мунаққидлар унга сиёсий айблар қўйишади, 30-йилларга келиб М. Шевердин, А. Саъдий сингари ёзувчи ва мунаққидлар «қосимовчилик» деган тамғага ўхшаш «чўлпончилик» атамасини ўйлаб топишиб қўллай бошлайдилар. М. Қаршибоев мақоласида архив материалларини ўрганиб, уларни таҳлил ва талин қилиш ба-робарида, Чўлпоннинг КП(Б) Марказкомининг Ўрта Осие бюроси котиби Бауманга йўллаган баённомаси матнини ҳам тўлиғича келтиради. Бундан ташқари мақолада келтирилган Фитрат ва Чўлпон билан қилинган тергов протоколлари матни ҳам ўша давр адабий ва ижтимоий муҳити ҳақидаги тасаввурни кенгайтиради, бойитади.

Н.Каримовнинг «Чўлпон учун кишан» сарлавҳали таҳлилий мақоласи ҳам янгиланаётган танқид тафаккурининг муҳим жиҳатларини ўзида намоён эта олган. Унда ҳам, М.Қаршибоев мақоласидаги сингари, 20- 30-йиллар ижтимоий-сиёсий ҳаётида ва адабий муҳитида авж олган, бир-бирини тақозо этган, қатағон сиёсатининг моҳияти очиб

берилади. Ўша пайтдаги сиёсатнинг машъум кўриниши- «наркомпрос иши» тугагандан сўнг, «Миллий истиқлол» ва «Миллий иттиҳот» ташкилотлари аъзоларини қамаш бошланганлигини таъкидларкан, муаллиф 1929 йилнинг нояб-ридан 1930 йилнинг февралига қадар, яъни 4 ой давомида 87 нафар ўзбек зиёлиси «халқ душмани» сифатида қамоққа олинганини қайд этади.

Мана шундай қалтис вазиятда ҳаёти хавф остида қолган шоир ўзини асраш учун қандай кўрган чора-тадбирларни кўргани, хусусан, Файзулла Хўжаевнинг қўллаб-қувватлагани туфайли бу сафар қамалишдан омон қолгани Н.Каримов мақоласида ҳужжатлар, маълумотлар асосида далиллаб кўрсатилади. Мақолада Чўлпонга «аталган» кишан, аслида, ўша давр ҳаёти учун характерли ҳол бўлгани, бу кишан бир неча йил давомида айғоқчи хуфиялар томонидан тайёрлангани, ўз жонини сақлаб қолиш илинжида шоирга туҳмат тошларини айнан касбдошлари отгани (масалан, Насрулло Охуний тақризи) характерли далиллар билан асослаб берилади. Ўткир фош қилувчи пафос билан ёзилган, истиқлолнинг илк кунларида эълон қилинган бу хилдаги мақолалар халқимизнинг мустақилликка бўлган интилишларини қўллаб-қувватлашда, шўро даври фожеаларини тўлароқ ҳис қилишида муҳим аҳамият касб этади.

Бу давр танқидчилиги халқни фақат Чўлпон биографияси, унинг тақдири билан таништирибгина қолмай, айна пайтда, адиб асарлари таҳлили, тарғиб-ташвиқини ҳам эътибордан соқит қилмади. Бу борада О.Шарафиддинов, Ш.Турдиев, Н.Каримов, А.Алиев, Б.Дўстқораев каби таниқли адабиётшунослар билан бир қаторда Б.Каримов, Н.Йўлдошевдек ёш тадқиқотчилар ҳам фаол изланиш олиб бордилар.

1992 йилда ёш тадқиқотчи Н.Йўлдошев томонидан «Чўлпон ҳаёти ва ижодий библиографияси»нинг¹, «Фан ва турмуш» журналида Ш.Турдиев нашрга тайёрлаган «Чўлпоннинг ада-

¹ Йўлдошев Н.Чўлпон ҳаёти ва ижодий библиографияси. — Т., 1992.

² Чўлпоннинг адабий-танқидий мақолаларидан намуналар // Фан ва турмуш. 1989. - № 10.

бий танқидий мақолаларидан намуналар»¹ нинг эълон қилиниши, 1988 йилда «Баҳорни соғиндим»², 1991 йилда «Яна олдим созимни»³ каби тўпламларнинг чоп этилиши, халқни Чўлпон ижоди билан таништиришга жиддий киришилганидан, ўз навбатида, адиб асарларига қизиқиш ортиб бораётганидан далолат беради.

Қисқа фурсатда Чўлпоннинг икки жилдлик асарлари, «Адабиёт надир» номли адабий-бадиий мақолалар тўплами нашр этилди. 80-йилларнинг охири, 90-йилларнинг аввалида бошланган чўлпоншунослик қизгин илмий тадқиқот соҳаларидан бирига айланди. Тез орада О.Шарафиддинов ва Н.Каримовнинг «Чўлпон» номли тадқиқотлари, «Чўлпон дунёси» номли мақолалар тўплами, «Чўлпонни англаш», «Рухий дунё талқини» каби рисоалар чоп этилди. Матбуотда кўплаб мақолалар эълон қилинди. Жумладан, қисқа фурсат ичида кетма-кет чиққан О.Шарафиддиновнинг «Кеча ва кундуз»⁴, «Кўнгилда қолғуси унинг бир изи»⁴, «Адабиёт яшаса, миллат яшар»⁵, «Тирик сатр»ларнинг қийин қисмати»⁶, «Чўлпон»⁷, «Чўлпон таржимон»⁸, «Чўлпон драмалари»⁹ ва бошқа мақолалари ўша даврдаги адабий муҳитда алоҳида салмоқ касб этиб, танқид тафаккурини янгилашга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

¹ Чўлпон. Баҳорни соғиндим. — Т.: Юлдузча, 1988 (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Иброҳим Хаққул.)

² Чўлпон. Яна олдим созимни — Т.: Адабиёт ва санъат, 1991 (Тўловчи Н.Каримов, Ш.Турдиев, масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи О.Шарафиддинов.)

² Шарафиддинов О.Кеча ва кундуз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. — 16 феврал.

³ Шарафиддинов О. Кўнгилда қолғуси унинг бир изи // Шарқ юлдузи. 1990. — № 3.

⁴ Шарафиддинов О. Адабиёт яшаса миллат яшар // Шарқ юлдузи. 1993. — № 9.

⁵ Шарафиддинов О. «Тирик сатр»ларнинг қийин қисмати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991. — №51.

⁶ Шарафиддинов О. Чўлпон // Ёш Ленинчи. 1989. — 19-29 декабр.

⁷ Шарафиддинов О. Чўлпон таржимон // Гулистон. 1990. — №2.

⁸ Шарафиддинов О. Чўлпон драмалари // Санъат. 1990. — № 4.

О.Шарафиддинов Чўлпон ижодининг етук билимдони сифатида истиқлол арафасида ва истиқлолнинг дастлабки йилларда ушбу мавзуда жонбозлик кўрсатиб ижод қилди. 1991 йилда «Чўлпон» номли рисоласини чоп эттирди. Унинг мақолалари ва бу рисола икки жиҳати билан ғоятда аҳамиятлидир.

Биринчидан, олимнинг Чўлпон дунёқараш ва истеъдодига оид кузатишлари 80-йиллар охирида танқид тафаккурида кечган эврилиш ва янгиланиш жараёнини ўзида намоён этиш билан қимматли. Маълумки, шўро даври танқидчилигида Чўлпон ижоди, асосан, дунёқараш ва ижодий метод билан боғлиқ ҳолда айбланиб келинган эди. Унинг асарлари ҳақида ижобий фикр айтиш мумкин бўлмаган ҳодиса саналарди. Номи эса фақат миллатчи, пантуркист ва «халқ душмани» сифатида тилга олинар эди. Бинобарин, ижодини халққа қайтариш имкони пайдо бўлган 80-йилларнинг охирларида Чўлпон дунёқарашини ва маслағи, ижодий методи ва асарларининг ғоявий мазмунини белгилаш долзарб масалалар сифатида танқидчилик олдида кўндаланг бўлди. Шу боис, танқидчилар, ўз хоҳиш-иродаларига зид тарзда бўлса-да, бор имкониятдан фойдаланиб, Чўлпонни ҳам худди Қодирий, Фитрат сингари шўро мафкурасига яқинлаштириб, шўро ғояларига хизмат қилган, деган эътирофлар билан юзага олиб чиқишига уриндилар.

О.Шарафиддинов ҳам Чўлпон ҳақидаги илк мақолаларида, шунингдек, «Чўлпон» номли рисоласида адиб дунёқарашини, ижодининг ғоявий мотивига тўхталаркан, унинг октябр инқилобини катта умидлар билан кутиб олганлигини, дастлаб инқилобга сидқидилдан хизмат қилганлигини таъкидлайди. Айни чоғда, мунаққид шоир шеърларининг таҳлили орқали унинг миллий истиқлол мотивларини илгари сурганини ҳам таъкидлайди.

Чўлпоннинг миллатчиликда айбланиб келинганига ўз муносабатини билдириб, О.Шарафиддинов унинг дунёқарашини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Мунаққид, умуман, миллатчиликка хос белгилар нималарда намоён бўлишини шарҳлаб, шундай ёзади: «...Унда муқаррар тарзда бир

халқ бошқа бир халққа қарама-қарши қўйилади, бир халқни камситиш ва таҳқирлаш эвазига бошқа халқ кўкларга кўтарилиб мақталади, ҳатто унинг ирқий устунликлари ва бошқа афзалликлари ҳақида сафсата сотилади»¹. Шоир ижодига шу нуқтаи назаридан ёндашилганда унинг на шеърятда, на прозаси ва мақолаларида бирон-бир миллатчилик унсурларини учратмаганини таъкидларкан, мунаққид, аксинча Чўлпоннинг миллатпараст шоир эканини ишончли далиллар орқали асослаб беради.

Чўлпоннинг дунёқараши ва ижодининг ғоявий мотивини белгилашда унинг миллатпарварлиги нуқтаи назаридан келиб чиқиб, асарларини талқин қилиш адабий танқид методологиясининг янгиланаётганлигидан далолат беради. Зеро, узоқ вақт мобайнида шўро даври танқидчилиги Чўлпонни миллатчиликда айблаб келган бўлса, бу давр танқидчилиги унинг миллатчи эмас, балки миллатпарвар эканлигини ижтимоий-эстетик таҳлил асосида асослашга ҳаракат қилди, қолаверса, миллатпарварлик байналмилал ижодкор бўлишга монелик қилмаслиги ҳам эътироф этилди. Бу давр танқидчилигида нафақат Чўлпон ижодини, шунингдек, Фитрат, Қодирий асарларини ҳам тарихий-биографик ёндашув асосида талқин этишга уриниш кучайганлигини кўриш мумкин. Чўлпон ҳаётини, унинг ижтимоий фаолиятини ижоди билан, айниқса, асарларининг ғоявий мотивлари билан боғлиқ ҳолда талқин этиш бу давр танқидчилигининг муҳим хусусиятларидан биридир. Чунончи, О.Шарафиддинов Чўлпонга айб тақашда далил сифатида келтирилган «Бузилган ўлкага» шеъри ҳақида фикр юритар экан, шеърда «...баландпарвоз оҳанглар, кўтаринки кайфиятлар, ҳайқириш ёхуд фахриялар йўқ, аксинча, унда кўм-кўк ўтлоқлари топталган, подачилари осилган, шарақ-шарақ булоқлари қайнашдан тўхтаган, тоғу тошларида ўйин қилган, чопқиллаган гўзал қизлар, ёш келинлар ғойиб бўлган хароб аҳволи тасвирланган. Шеърда шу ҳақсизликларга,

¹ Шарафиддинов О. Кўнгилда қолғуси унинг бир изи // Шарқ Юлдузи. 1990, — № 3. — Б. 191

адолатсизликларга қарши курашга ундовчи эҳтиросли мисралар бор»¹, деб тўғри талқин этади. Шеърда гўё Фарғона водийси манзаралари тасвирланган, деган қарашларга муносабат билдирар экан, мунаққид 56 мисра шеърнинг бирор жойида «Фарғона» сўзининг учрамаслиги, эҳтимол, шоир «Шарқнинг бошқа бирор ўлкасини назарда тутган ҳам бўлиш мумкин», деган мулоҳазани айтади.

Бу каби мулоҳазалар ўша пайтда Чўлпон ижодини тарғиб-ташвиқ қилиш, ўрганишга эҳтиёткорлик билан ёндашилганидан далолат беради. Зеро, танқидчиликнинг бу борадаги саъй-ҳаракатларини 1987 йилда Чўлпон ва Фитрат ижодини ўрганиш бўйича тузилган комиссия хулосалари билан мувофиқлаштириш лозим эди. Чунки 1987 йил 7 феврал куни Марказкомда ўттиз икки нафар олим ва ижодкор иштирокида ўтган йиғилишда «Чўлпон ва Фитрат асарларини нашр этиш ва ижодларини янгича баҳолаш тўғрисида» бир қарорга келинган эди².

Шу нуқтаи назардан адабий танқиднинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошидаги фаолиятида Чўлпон зиддиятли ижодкор сифатида талқин этила бошланди. Бу ҳол, айниқса, шўро даврида ҳам Чўлпон ижодига имкон қадар муносабат билдирган мунаққидлар фаолиятига хос эди. Уларнинг мақола ва рисолаларида шоир ижоди, дунёқараши мураккаб, зиддиятли эканлиги, 30-йилларга келиб Чўлпон батамом совет позициясига ўтганлиги ижобий ҳодиса сифатида баҳоланади. Бироқ бундай мазмундаги қарашлар ва эҳтиёткорликлар қисқа фурсатда барҳам топди. Мустақиллик эълон қилингандан сўнг эҳтиёткорликнинг зарурати қолмади. Адабий танқид энди баралла Чўлпонни истиқдол куйчиси сифатида таърифлашга, бу таърифни асослашга киришди. Бироқ таъкидлаш керакки, адабий танқид истиқдол арафасидаёқ Чўлпоннинг истиқдол куйчиси эканлигини алоҳида қайд эта бошлаган эди.

Чунончи, О.Шарафиддинов «Кеча ва кундуз» мақола-сида: «Бу роман бугунги кунда бизнинг қалбимизда жўш

¹ Шарафиддинов О. Ўша мақола. — Б. 192.

² Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. — Т.: Шарқ, 2004. — Б. 60.

ураётган эркинлик ва мустақиллик оҳангларига эшдир. У ўзимизни танишимизга ёрдам беради. Юраклардаги инсоний гуруримизни янада авж олдиради»¹, дея асарнинг тарбиявий аҳамиятини алоҳида таъкидлаганди. Шунингдек, ёш мунаққидларнинг мақолаларида ҳам Чўлпон истиқлол учун курашган шоир эканлиги, шеърларида давр ва шахс фожеаси тасвири етакчилик қилиши баралла айтила бошланган эди.

Умуман олганда, бу давр танқидчилигида Чўлпон дунёқараши, ижодининг ғоявий мотивини белгилашда, бир томондан, унинг ижодига тарихийлик тамойиллари асосида ёндашилганини кузатсак, иккинчи томондан, ижтимоий таҳлил билан эстетик таҳлилнинг уйғунлашган ҳолдаги талқини, ижтимоий-эстетик таҳлил адиб ижодини баҳолашдаги етакчи методга айланганлигини кўрамыз. Бу тарздаги ёндашувлар таниқли мунаққидлар билан бир қаторда ёш чўлпоншунослар изланишларига ҳам хосдир. Жумладан, М.Қаршибоев, Д.Қуронов, З.Эшонова, Н.Йўлдошев сингари ёш чўлпоншуносларнинг мақолалари, қўлланма ва рисоалари айна шу хусусиятлари билан эътиборни тортади

Хулоса қилиб айтганда, истиқлол даври танқидчилигида Миллий уйғониш даври (жадид) адабиёти намояндалари ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама таҳлил ва талқин этиш етакчи йўналишлардан бирига айланди. Адабий танқид Бехбудий, Авлоний, айниқса, Фитрат, Қодирий ва Чўлпон сингари миллий уйғониш (жадид) адабиёти намояндалари ижодини ўрганар экан, асосий эътиборни муҳим масалаларга қаратди.

Юқорида таъкидланганидек, истиқлол даври танқидчилиги фаолиятининг яна бир йўналишини шўро даври адабиётини қайта баҳолаш ташкил этади. Зеро, шўро даври адабиёти ҳам XX аср ўзбек адабиётининг ажралмас қисмидир. Бугунги кун юксаклигидан туриб назар ташлаганда, бу давр адабиётининг бебаҳо ютуқлари ва улкан фожеалари

¹ Шарафиддинов О. Кеча ва кундуз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990, — 16 феврал.

яққол намоён бўлади. Кейинги йилларда адабиёт ҳақида жуда кўп баҳс-мунозаралар бўлди ва улар ҳануз давом этмоқда. Эҳтиросга берилиб кетилган ҳолатлар эндиликда барҳам топиб, босиқлик билан таҳлил қилинаётган шўро даври ўзбек адабиётининг улуғворлиги-ю, фожеали нуқталарига адабий танқидчиликда бир қадар ойдинлик киритилди.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, шўро даври адабиёти ўзининг ижодий принципларини шаклантирган ва уларни ижод жараёнига тадбиқ этган ҳамда бу принциплар шўро мафкураси ғояларига ҳамоҳанг эди. Истиқлол даври адабий танқидчилигида мафкуранинг адабиётдаги ўрни масаласида қарашларнинг турли-туманлиги, умуман, «адабиётда мафкура», деган тушунчага салбий муносабатнинг кучлилигини шўро мафкурасининг адабиётга етказган зарарли оқибатлари таъсири билан изоҳлаш лозим бўлади. Бироқ шуни унутмаслик керакки, ҳар қандай мафкуранинг етакчи тамойиллари назарийчилар томонидан ишлаб чиқилса-да, унинг амалиётдаги кўриниши узоқ вақт давомида муайян соҳалар фаолиятида шаклланиб, ҳаётга тадбиқ этила боради. Большевиклар партиясининг асосчиси бўлган В.И.Ленин 1905 йилдаёқ «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» номли мақоласида адабиётнинг мафкуравийлиги унинг синфийлигида эканлигини назария сифатида олдинга сурган эди. Ушбу ғоянинг амалиётдаги кўриниши фақат ижтимоий жараён билан боғлиқ бўлмасдан, ўша даврда адабиёт ва санъат, илм-фанга кучли таъсир кўрсатиб, янги-янги қоидалар билан бойитиб борилган.

Бу ғоя октябр тўнтаршидан кейин юзага кела бошлаган шўро адабиётида, хусусан, Ҳамза Ҳакимзоданинг:

*Ҳой, ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамиз.
Кимки бизга қарши турса,
Шарта-шарта отамиз-*

сингари ҳайқириқли сатрларида, Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» номли шеърига қарши ёзилган Файратийнинг «Тузалган ўлкага» каби шеърларида ўзини намоён қила бошлаган эди. Демак, туғилиши ҳамано шўро адабиётининг танг-

лайи, таъбир жоиз бўлса, синфий кураш, синфий душман излаш ғояси билан кўтарилган эди. Бу ғоя нафақат 20-30-йилларда, балки бутун шўро даври адабий ҳаётида байроқ бўлиб келганини таъкидлаш лозим. Масалан, Уйғуннинг олти-мишинчи йилларда ёзилган «Буюк вазифа» шеърида шоирнинг асосий мақсади қаламни найза қилиб душманнинг кўксига санчмоқдир, деган фикр илгари сурилади. Уйғун ижоди тадрижини кўздан кечирсак, айти концепция шоир ижодининг етакчи принципларидан бирини ташкил этганлигини кўриш мумкин. Демак, шўро даврида яшаб ижод этган ва унинг ғояларига хизмат қилган ижодкорлар ижодининг бир йўналишини синфий кураш мотиви ташкил этади.

Бинобарин, улар ижодида замонасозлик мотивлари, ҳар қандай чақириққа «шеър» билан «лаббай» деб жавоб бериш кайфияти устувор. Натижада шўро даври адабиётининг бир қанотида замонасозлик, лаганбардорлик, шахсга сифиниш иллатларини ўзида намоён этган ижод намуналари юзага келди.

Шуниси қувончлики, бу давр адабиётининг иккинчи йўналишини чинакам бадиият намуналари, инсон руҳияти, қалбдаги эврилишларни санъаткорона тасвирлаган, XX аср ўзбек адабиётининг улуғворлигини намоён қилган асарлар ташкил этади. Бу давр адабиётининг буюклиги ҳам, фожиаси ҳам ана шунда.

Таъкидлаш керакки, шўро даври адабиётининг ўзига хос ижодий-эстетик принципларни белгиловчи намуналари ва унинг етакчи намоёндалари бор. Назаримизда, 20-30-йиллардаёқ бу ижодий принципларни шакллантиришга хизмат қилган ижодкорлар ҳақида гап кетганда, аввало, буюк истеъдод соҳиблари — Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ва Ҳамид Олимжонлар кўз ўнгимизда намоён бўлади.

Дарҳақиқат, шўро даври ўзбек адабиётининг вужудга келиши, шаклланиш ва ривожланишининг биринчи босқичи-20-йиллардан токи 60-йилларнинг охиригача бўлган давр адабиётининг шакл-шамойилини, улуғворлиги-ю фожеасини биз ана шу тўрт буюк сиймо ижодида кўришимиз мумкин. Бу ижодкорларнинг асарлари ҳар доим адабий танқиднинг

диққат назарида бўлиб келган. Шу боис, ўзбек адабий танқидчилиги уларнинг ижодига турли даврларда турлича муносабатда бўлган: гоҳида адабий танқид «ур тўқмоқ»қа айланиб, бу ижодкорларнинг асарларини аёвсиз «дўппослаган» бўлса, шундай пайтлар ҳам бўлганки, улар шахси ва ижоди беҳад мақталиб, танқиддан холи ижод намуналари сифатида таърифланган. Шу боисдан ҳам, 80-йилларнинг охири 90-йилларнинг бошларида юзага кела бошлаган янгича танқид тафаккури шўро даври адабиётини қайта баҳолашга киришганда, асосий эътиборни ана шу ижодкорлар ижодига қаратиши, уларнинг асарларини талқин қилиш орқали шўро даври адабиётининг етакчи тамойилларини белгилашга уриниши табиий ҳол эди.

Хўш, танқидчилик фаолиятида бу жараён қандай амалга ошди? Адабий танқид бу ижодкорлар ижодини қайта баҳолашда, талқин қилишда қандай методологик тамойилларга таянди? Мазкур жараёнда методологик тамойилларнинг янгиланиши қандай кечди?

Аввало шуни таъкидлаш керакки, бу давр танқидчилигида шўро даври адабиётига муносабат бир хил бўлгани йўқ. Танқидчиликда шўро адабиётни баҳолаш жараёни ниҳоятда мунозараларга бой, эҳтиросли, кескин қарама-қарши фикрлар курашига айланди. Бир томондан, бу давр ижодкорлари асарларини янгича мезонлар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга интилиш кўзга ташланса, бошқа тарафдан, уларни ёппасига инкор этиш тенденцияси ҳам бўй кўрсатди. Адабий танқиднинг шўро даври адабиётига муносабатида синергетик йўналиш устуворлик қилганини таъкидлаш жоиз. Тасдиқ билан инкор, мувозанат билан мувозанатсизлик, бутун билан бутунсизлик (хаос) ҳолати бу давр танқидчилигига хос хусусиятдир.

Юқорида қайд этганимиздек, 70-йиллар танқидчилигида айрим мансабдор ижодкорлар норасмий тарзда, танқиддан «муҳофаза» этилган эди. Улар ижоди ҳақида айтилган жиндек танқидий фикрга ҳам ноҳолислик сифатида қаралар, танқидчига ҳар хил тўғаноқлар қўйилар эди. Бундай ижодкорлар рўйхатида биз юқорида тилга олган тўрт нафар атоқли

адиб ҳам бор эди. Шу маънода, 80-йиллар охири ва 90-йилларнинг бошларида бу ижодкорлар асарларига янгича қарашларнинг бўй кўрсата бошлаганини кузатиш, уларни таҳлил қилиш ва янгича танқид тафаккурининг методологик принципларини белгилаш муҳим аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз.

Бу пайтга келиб адабий танқид бу ижодкорлар орасида, айниқса, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг адабий меросига жиддий эътибор қаратди.

Бу бежиз эмас, албатта. Чунки бу ижодкорлар улкан истеъдод соҳиби сифатида XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида улкан мавқега эгадирлар. Жумладан, Ойбек барча тур ва жанрларда, шеъриятда ҳам, насрда ҳам энг сермаҳсул ижодкор эди. Бундан ташқари, унинг йирик фан арбоби сифатида адабиётшуносликнинг ривожига қўшган ҳиссаси ҳам салмоқли эди. Бу масаланинг бир томони. Бошқа жиҳатдан эса, Ойбек шўро даврида кўп жабр кўрган, тазйиққа учраб азоб чекканди. Ушбу жиҳатлар боис, қолаверса, улкан истеъдод эгаси сифатида унинг поэтик маҳоратини кашф этиш танқидчиликнинг долзарб вазифаларидан саналарди.

1985 йили Ойбек таваллудининг 80 йилигини нишонлаш муносабати билан унинг ижоди таҳлил этилган мақолаларда янгича адабий тафаккурнинг илк куртаклари намён бўлди. Танқид тафаккурида рўй бера бошлаган бундай эврилишни Ойбек ижодига бағишланган Наим Каримовнинг «Шаффоф туйғулар жилоси»¹, Одил Ёқубов ва Умарали Норматовнинг «Ойбек даҳоси»², Суннатилла Анорбоев, Ўлжас Сулаймонов, Б.Қурбонбоевларнинг³ ҳамда Матёқуб Қўшжоновнинг «Улуғворлик»⁴ каби мақолаларда кузатиш мумкин.

Жумладан, Н.Каримовнинг мақоласида Ойбекнинг шоир, носир, етук адабиётшунос олим ва таржимон сифатидаги улкан истеъдоди таъкидланади ва асосий эътибор

¹ Каримов Н. Шаффоф туйғулар жилоси // Ёшлик. 1985. — №5.

² Ёқубов О. Норматов У. Ойбек даҳоси // Ёшлик. 1985. — № 5.

³ Анарбоев С., Сулаймонов Ў., Қурбонбоев Б. // Шарқ юлдузи. 1985. — №2. — Б.142—149.

⁴ Қўшжонов М. Улуғворлик // Фан ва турмуш. 1985. — № 5-6.

унинг шоир сифатида нафис туйғулар куйчиси эканлигига қаратилади. Айни шу фазилат, мунаққид таъкидлашича, шоирнинг шўро даври танқидчилигида мақталган «Курашади икки тўлқин», «Фанга юриш», «Днепрострой» каби шеърларида эмас, балки дарсликлардан ва адабий танқид назаридан четда қолган шеърларида кўпроқ намоён бўлган. Н.Каримов шоирнинг оддий кўз билан илғаш қийин бўлган поэтик манзараларни нозик ҳис қила олганини «Наъма-так» ва бошқа шеърлари талқини орқали кўрсатади. Мақолада Ойбекнинг узоқ йиллар давомида олқишлаб келинган шеърлари эмас, балки инсон руҳиятининг нозик товланишлари кашф этилган шеърларининг таҳлилга тортилгани ўша пайтдаёқ танқидда сифат ўзгариши рўй бера бошлаганидан далолатдир. Бироқ ушбу мақоладаги баъзи бир фикрлар танқид тафаккури ҳали шўро мафкурасидан батамом халос бўла олмаганини ҳам акс эттиради.

Жумладан, мунаққид тун манзаралари тасвирланган шеърларида учрайдиган «Юлдузлар чамани гуллаган» ташбеҳи ҳақида фикр юритар экан, буни ҳатто Ленинград осмонига нисбатан ҳам ишлатиб бўлмаслигини, шу боис, бундай ташбеҳ рус шоирлари ижодига хос бўлмаган хусусият эканлигига урғу беради: «Гап шундаки, «Юлдузлар чамани гуллаган» ибораси билан фақат шарқ, эҳтимол, фақат совет шарқининг беғубор... тунги манзараси ифодаланиши мумкин»¹. Бу ўринда мунаққид ушбу манзара кўпроқ шарқ табиатига хос бўлгани учун ҳам шоир томонидан поэтик идрок қилинган, деган фикрни айтмоқчи. Бироқ мунаққид ўз қарашини рус адабиёти, Ленинград осмони билан боғлаганлиги боис эҳтиёткорлик билан «Совет шарқининг беғубор...» манзараси, деган иборани қўллайди. Бу қарашни Ўлжас Сулаймоновнинг «Ойбек» номли мақоласида ҳам кўришимиз мумкин. У Ойбек ижодининг поэтик қудратини, кенгликларини бир жиҳатдан она замин билан, Ўрта Осиё кенгликлари билан боғласа,

¹ Каримов Н. Шаффоф туйғулар жилоси // Ёшлик. 1985. - №5. — Б. 59

иккинчи томондан, инқилоб Ойбекка шу кенгликларда дадил ҳаракат қиладиган курашчан руҳга хос куч ато этганини таъкидлайди.

Одил Ёқубов билан Умарали Норматовнинг «Ойбек даҳоси» номли суҳбатида асосий эътибор адибнинг буюк истеъдод соҳиби ва катта шахс эканлигига қаратилади. Айни чоғда, Умарали Норматов «Қутлуғ қон», «Навоий» сингари романларнинг яратилиш жараёнидаги маънавий-руҳий, ижодий-психологик ҳолатларни белгилашга ҳаракат қилади. «Қутлуғ қон»даги ворисийлик, анъанавийлик масалаларини Қодирий романлари билан қиёслаб талқин этади. Мунаққид Ойбекнинг Қодирий ижодига оид кузатишлари, баҳс-мунозараларини унинг ўз ижодий принципини белгилашга уриниши сифатида талқин этади. Суҳбатда «Қутлуғ қон» ва, айниқса, «Навоий» романи билан боғлиқ ҳолда тарихий романларда бадиийлик ва илмийлик муаммоларига, тарихийлик тамойилларига эътибор қаратилади.

М.Қўшжоновнинг «Улуғворлик» номли мақоласида Ойбекнинг шахс ва ижодкор сифатидаги салоҳияти ҳаётий лавҳалар орқали кўрсатилади. Ойбек ижодига хос бўлган бағрикенглик ва улуғворлик унинг шахсияти, руҳияти билан чамбарчас боғлиқлиги таъкидланади. М.Қўшжонов талқинидаги Ойбек билан илк танишувидаги руҳий ҳолатлар Ойбек шахсига хос болаларча соддалик, турмушнинг иккирчикирларидан батамом юқори турувчи, бутун дарду дунёси ижод билан чамбарчас боғланган сиймоси, ўзига ёмонлик қилган, ё панд берган рақибларига нисбатан кечиримлиги — унинг катта қалб эгаси эканлиги кўрсатилади. Бу фазилатларни муаллиф Ойбек шахсиятининг улуғворлигига далил сифатида талқин этади.

Бу давр танқидчилигида Ойбек ижоди ҳақида энг кўп ва хўп ёзган мунаққидлардан бири Наим Каримов бўлди. Олимнинг мақолаларида адиб ҳаёти ва ижодининг ҳали очилмаган қирралари янгича мезонлар асосида талқин этилади. Таъкидлаш жоизки, шўро салтанати адабиётимиз бошига солган қора кунлар, қатағон сиёсати жабр-ситабла-

рининг архив материаллар асосида кенг жамоатчиликка маълум қилинишида, илмий муомалага киритилишида Н.Каримовнинг хизматлари жуда катта бўлди. Хусусан, унинг «Ойбек: тош экан бошим»¹ номли туркум мақоласи шу жиҳатдан характерлидир. Мазкур мақолада мунаққид, Ойбек ҳаётининг кўпчиликка маълум бўлмаган ёки тўла ёритилмаган кўпгина саҳифаларини қайта варақлайди. Тарихий-биографик ёндашувнинг яхши намуналаридан бири бўлган бу мақолада Ойбек шахсиятига, ижодига 30-50-йилларда қўйилган айбловлар, туҳматлар ва уларнинг зарарли оқибатлари таҳлилий мулоҳазалар воситасида баён этилади. Ўзбек адабиётининг жаллодлари бўлган, Ёзувчилар уюшмасига ишга юборилган В.Мильчаков ва унинг атрофига тўпланган маҳаллий хушомадгўйларнинг қабих кирдикорлари фош этилади.

Умуман олганда, Наим Каримовнинг бу даврда яратган ҳар бир мақоласида янги фикр, янги концепция илгари сурилганини кўриш мумкин. Олим, аввало, асарнинг яратилиши ижодкор ҳаётидаги бирор-бир ҳаётий факт билан боғлиқлигига эътиборини қаратади. Бундай ёндашув ижодкор фаолиятининг очилмаган саҳифаларини ёритишга хизмат қилади. Чунончи, мунаққиднинг «Боболарим отлар сурган чексиз дашт бу...»² мақоласида Ойбекнинг 1943 йил сентябрда тирикчилик ғами билан Қарши ва Бишкек шаҳарларида бўлгани ва ўзи учун ёзган беш-олтита шеъри талқини орқали шоир руҳиятига хос кечинмалар сувратини чизишга муяссар бўлган. Хусусан, «Қарши туркуми»даги айрим шеърларда шоир руҳияти, қалбининг оддий тирикчилик ташвишларига боғланиб қолмай, юксакликка, улувворликка кўтарилганлигини, «Боболарим от сурган дашт бу...», дея Амир Темур бобомиз билан хаёлан ҳаммаслак эканлигини таъкидлайди.

¹ Каримов Н. Ойбек: тош экан бошим // Фан ва турмуш. 1992 . – № 5,6,7,8,9,10.

² Каримов Н. «Боболарим от сурган чексиз дашт бу » // Халқ сўзи 1995. - январ.

Наим Каримовнинг яна бир «Ойбек ва жади́дчилик»¹ номли мақоласида ҳам «Қутлуғ қон» романидаги Абдушукур образининг янгича талқинига гувоҳ бўламиз. Мунаққид характерли мисоллар орқали Абдушукур образида жади́длар тимсоли ифодалангани, ёзувчи бу орқали ўзининг асғоявий-эстетик мақсадини ифодалаганини ишончли далиллайди. Унинг фикрича, Ойбек Абдушукур образи билан 1910 йиллардаги маърифий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаракатда жади́д зиёлиларининг ўрнини тўғри кўрсатишга муваффақ бўлган. Бундай ёндашув шўро даврида Абдушукур образи баҳонасида ёзувчига айтилган тана-дашномларга муносиб жавоб сифатида юзага келганди.

«Ойбек номли чўққи»² мақоласида эса, мунаққид «Қутлуғ қон» романининг адиб ижоди ва ўзбек адабиётидаги ўрни масаласида фикр юритиб, асардаги Мирзакаримбой ва Йўлчи ўртасидаги зиддият тасвири синфий моҳиятга эмас, балки ҳаётий асосга эгаллигини таъкидлайди ва бу қаҳрамонларни шу нуқтаи назаридан баҳолайди. Шунингдек, Н.Каримов Петров образининг романга киритилгани ўша пайтда асар Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинганида «айрим ҳакамлар»нинг саъй-ҳаракати билан «амалга ошгани»ни атрофлича асослайди. Мақоладаги «Қутлуғ қон» романига оид бу каби янгича қарашлар олимнинг олдинги мақолалардаги кузатишлар билан ҳамоҳанглигини ҳам таъкидлаш зарур. Н.Каримов мақолада «Навоий» романини яратишда Ойбек жасоратини алоҳида таъкидлайди. Навоий образининг кенг планда тасвирланиши ва темурийлар авлодининг улуғланиши шунинг далилидир.

Мунаққиднинг янги даврда Ойбек ҳақидаги кузатишларининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у ойбекшунос олим сифатида ўз қарашларини маълум даражада қайта кўриб чиқа олган ва жаҳон танқидчилиги методологиясининг муҳим тамойилларидан бўлган умумбашарий мезон-

¹ Каримов Н. Ойбек ва жади́дчилик // Мулоқот. 1996. — № 4.

² Каримов Н. Ойбек номли чўққи // Тил ва адабиёт таълими. — 1999. — № 1.

лар, энг аввало, инсонийлик, қадр-қиммат, халқчиллик, мувофиқлик ва тўлдирувчанлик принципларига мос тарзда янгилай олган мунаққидлардан биридир. У Ойбек ҳақидаги аввалги илмий концепциясининг ўзак қисмини сақлаб қолган ҳолда, уни янги-янги фактлар, тафсилот ва талқинлар билан бойитиб бормоқда.

Бу даврда Ойбек ижодига оид кўплаб мақолалар чоп этилди. Уларда Ойбек шахсиятига хос хусусиятлар, ижодидаги етакчи концепция, унинг адабий муҳитдаги ўрни ва таъсири, поэтик олами ва маҳорат сирлари каби ғоят муҳим масалалар қамраб олинди. Жумладан, О.Шарафиддиновнинг «Миллатни уйғотган адиб»¹ номли мақоласида адибнинг ижодига хос бўлган миллатпарварлик мотивлари етакчи тамойиллардан бири сифатида талқин этилади. Мунаққид адибни миллатни уйғотган ижодкор сифатида қайта кашф этади. «Қутлуғ қон», «Навоий» романлари, «Наъматак» каби шеърлари таҳлили асосида ўз қарашларини далиллайди. Мақолада биз фақат Ойбек даҳоси ҳақидаги кузатувларни эмас, балки улкан адабиётшунос олим, етук мунаққид Озод Шарафиддинов шахсияти билан ҳам, унинг дил иқрори, ушалган орзулари ва чексиз армонлари изҳори билан ҳам танишамиз. Аввалги ёзганларидан қониқмаслик, «эски дарди кўзиб» ажал билан рўбарў келган пайтларда ҳам илмий ижод ҳақида ўйлаш, ёза олиш улкан олимларга хосдир. О.Шарафиддинов шундай олимлардан бири эди. У Ойбек даҳосининг буюклиги, миллатпарварлиги фақат ижодида эмас, балки шўро салтанати ҳукм сурган қийин бир даврларда ҳам Чўлпон ва Қодирий ижодига бўлган чексиз ҳурмати, теран илмий кузатишлари, «Тирик сатрлар»га тап тортмай ёзилган ижобий тақризларида ҳам намоён бўлишини фахр билан ёзади.

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари охири тўқсонинчи йилларнинг бошларида Ойбек қатори Фафур Фулом ижодига ҳам қизиқиш катта бўлди. У ҳақидаги баъзи бир мақолаларда шоир шеъриятида замонасозлик, шахсга сифиниш ил-

¹ Шарафиддинов О. Миллатни уйғотган адиб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 5 ноябр.

латларининг акс этиши, шунингдек, унинг Абдулла Қодирий ва Махсуд Шайхзодага бўлган муносабати ҳақида турли хил фикрлар баён этилди. Бу хил қарашлар аста-секин барҳам топиб, мустақиллик арафаларида фикрлар анча тиниқлаша борганини кузатиш мумкин.

Истиқлол даври танқидчилигида Фафур Фулом ижоди ҳар томонлама холис, ҳаққоний қайта баҳолана бошланди. Унинг ижодига ёндашувда ҳам халқимизга хос бағрикенглик тарихийлик тамойилига асосланиш, чинакам халқчилик ва инсонийлик мезонлари устувор мавқе эгаллади. Бу даврда кўплаб мақолалар, хотира ва тадқиқотлар¹³² чоп этилди. Бу мақола ва тадқиқотларда системали ёндашув етакчи бўлиб, унинг поэтик маҳорати, истеъдоди, шахсияти, ижод психологияси таржимаи ҳоли билан бир бутунликда талқин этила бошланди.

Ўзбекистон Қаҳрамони, атоқли шоир Абдулла Орипов мақоласини «Ўзбекнинг ўз шоири» деб номлаган. Таҳлилий қимматга эга бўлган мазкур мақолада шўро даврининг маккор сиёсати ва ҳоким мафқуранинг адабиётга етказган зугуми, ўзбек ижодкорлари қадр-қимматининг топталиши, ижод эркинлигининг бўғилиши оқибатида кўплаб шоирлар замонасозлик руҳида асарлар битишга мажбур бўлганликлари алоҳида таъкидланади. Фафур Фулом ҳам ўз замонасининг фарзанди сифатида бу каби нуқсонлардан холи эмас. Мақолада Президентимизнинг бир гуруҳ ижодкорлар билан учрашувида айтган: «Биз яқин ўтмишимизни тафтиш қилмасдан халқимизни порокандалиқдан сақлаб қола олдик», деган пурмаъно фикрларини келтириб, шу асосида шўро

¹ Орипов А. Ўзбекнинг ўз шоири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 28 май; Расулов А. Гўзаллик нимада. Бир шеър шарҳи // Ўзбекистон ажабиёти ва санъати. 1993. — 30 апрель; Олимов М. Мен етим ўтганман // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 23 апрель; Мирзаев С. Бу умр боқийдир // Мулоқот. 2003. — №3; Рўзимухаммад Б. Келажакка аталган шеър // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 23 июл; Нурматов М. Фафур Фулом нафосати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003. — 31 октябр; Раҳмон Қ. Узилган бир киприк... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003. — 31 октябр.

замонида яшаб ижод қилган адиблар ижодидаги чинакам бадият намуналарини қайта баҳолашимиз зарур, деган фикрларни илгари суради: «Биз яқин ўтмишда яшаб ўтган алломаларимиз, адибларимиз ижодидаги муваққат ғуборларни ювиб ташлаб, ёмби олтинларимизнинг асл жамолига тўйиб-тўйиб боқишимиз, уларни келажак авлодлар ҳукмига, муҳими вақт ҳукмига авайлаб узатмоғимиз шарт»¹³³.

Абдулла Орипов Фафур Фулом ижодига ана шундай умуминсоний мезон билан назар ташлаб, энг аввало, шоирнинг жуда катта истеъдод соҳиби сифатида ҳоким мафкура тазйиқларига қарамасдан ўлмас асарлар яратгани, унинг ижод намуналари ўткинчи майда туйғулар билан эмас, балки қадим Шарқ шеърлятига хос бўлган фалсафийлик, кенг қамровлилик, донолик билан нурланиб тургани шеърини ва насрий асарлари мисолида кўрсатилади.

Абдулла Орипов мақоласида илгари сурилган концепция, яъни энг аввало, Шарқ, ислом фалсафасига хос бўлган инсонийлик, қадриятларни асраб-авайлаш туйғуси бошқа мақолаларда ҳам ўз аксини топа бошлади.

Истиқлол даврида Фафур Фулом ҳақида чоп этилган мақолаларнинг бирортасида ҳам истиқлолгача чоп этилган мақолаларга хос бўлган танқидий қарашлар, айниқса кесатик, пичинг оҳанглари акс этган эмас. Аксинча, барча мақолаларда Фафур Фулом шахсиятига хос бўлган жўмардлик, тантилик, донолик фазилатлари ижодининг ҳам асосий хусусиятларидан бири эканлигига эътибор қаратилди. Ҳатто шўро адабиётининг энг етакчи тамойилларини ўзида мужассамлаштирган, «Гўзаллик нимада» типидagi шеърларининг таҳлилида ҳам Фафур Фулом шахсиятининг улуғворлиги ва ожизлиги поэтик маҳорат нуқтаи назаридан талқин этилади. Шу жиҳатдан, Абдуғафур Расуловнинг «Бир шеър шарҳи» рукни остида «Гўзаллик нимада» шеъри талқинига бағишланган мақоласи характерлидир.

¹ Орипов А. Ўзбекнинг ўз шоири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 28 май.

Олим мазкур шеър ҳақида турли даврларда танқидчиликда айтилган фикрлардан кўчирмалар келтириб, асар ҳақидаги қарашларни аниқлаштирар экан, тақдир унга ўз даврининг фарзанди сифатида «социализмга асосланган ўзбек шўро адабиётининг устунларидан бири бўлишини раво кўрган»¹ лигини таъкидлайди. Мазкур шеър ўз даврида меҳнат мавзусида ёзилган жуда кўплаб асарлар учун намуна вазифасини ўтаганлигини кўрсатиб беради.

Танқидчи қарашларининг муҳим жиҳати шундаки, у мазкур шеърни социалистик адабиётнинг намунаси деб баҳолар экан, бу учун ижодкорни замонасозликда айблаш ёки бутун айбни ҳукмдор тузумга ағдариб оқлаш йўлидан бормайди. Барчасини қандай бўлса, шундайлигича холис, объектив талқин қилади. Мақолада яна битта муҳим жиҳат бор. Олим Умарали Норматовнинг «Ғафур Ғулом поэзиясининг эстетик принциплари» номли мақоласидаги талқинларга муносабат билдирар экан, мунаққиднинг Ғафур Ғулом гўзаллик ҳақидаги тушунчани марксча эстетикадан уқиб олди, деган фикрларни келтириб, бу хусусият шўро санъати ва адабиёти ривожига асос бўлганлигини, эстетик принципларни шакллантирганлигини ва танқидчилик методологиясининг муҳим тамойилига айланганлигини таъкидлайди. Бу тушунча бошқа кўплаб ижодкорлар томонидан ҳам кенгроқ ривожлантирилганини Эркин Воҳидовнинг «Гўзаллик» шеърини мисол келтириш орқали асослаб беради. Олим Эркин Воҳидов шеъридаги асосий мазмун — ўз меҳнати билан борлиқни гўзаллаштираётган инсоннинг ўзи ҳам тобора гўзал бўлиб бормоқда, деган концепциясидан келиб чиқиб, инсон ҳар томонлама эркин, мустақил бўлгандагина ўз ҳаётини ҳам, жамиятини ҳам фаровон қилади, дея таъкидлайди. Ва бадиий ижодда айни шу ҳақиқат содда, самимий, ҳаётий бўёқларда тасвириланиши лозим, деб ҳисоблайди. Бу даврда Ғафур Ғулом поэтик маҳоратини кўрсатувчи бир қатор ма-

¹ Расулов А. Гўзаллик нимада? Бир шеър шарҳи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 30 апрел.

қолалар чоп этилди. «Мен етим ўтганман»¹ номли мақолада инсоний дардлардан бири бўлган етимлик тушунчасининг Ғ.Ғулом ижодида пафос даражасига кўтарилгани чуқур таҳдиллар билан асослаб берилади. Шоирнинг «Сен етим эмассан» шеъридаги «Мен етим ўтганман, Оҳ, у етимлик...» мисралари билан бошланувчи лирик чекинишни ва ундан келиб чиқадиган поэтик мазмунни шеърнинг асосий пафоси, инсоний асоси дея баҳолайди. Мирзааҳмад Олимов мақолада Ғафур Ғулом ижодида етимлик тушунчасига тўхта-лар экан, бу тушунча унинг бутун ижоди тадрижида бош мавзу эканлигини таъкидлаб, илк ижод намунаси бўлган «Феликс болалари»дан бошлаб «Шум бола», «Она», «Соғиниш» каби шеърларидан тортиб, умрининг охирларида яратган «Менинг ўғригина болам» ҳикоясигача барчасига хос хусусият эканлигини таъкидлайди.

«Шоир вафоти 1966 йил эканини ҳисобга оладиган бўлсак, тўла ишонч билан айтиш мумкинки, у ижодини етимлик мавзусидан бошлади, шу мавзу билан давом эттириб авж пардасига кўтарилди ва шу мавзу билан олдинги парвозла-рига муносиб тарзда яқунлади. Бинобарин етимлик Ғафур Ғуломни Ғафур Ғулом қилиб турган энг теран дардлардан бири, бизнингча биринчиси эди»².

«Ғафур Ғулом нафосати» номли мақолада эса шоирнинг «Соғиниш» шеъри фалсафий ва эстетик қимматига кўра тал-қин қилинади. Шеърда шоир Қуёш образи орқали муҳим поэтик мазмун кашф этганлигини қуйидагича баён этилади.

«Бинобарин «Соғиниш» шеърида худди «Вақт» (1945) шеъридагидек қуёш тимсоли эстетик мазмун нуқтаи наза-ридан Аллоҳнинг маҳобатли бадий рамзидир. Бу тимсол ўша вақтда ҳукмрон бўлган марксча-ленинча диалектик моддийчилик (материализм)нинг зўравонлик зулмидан шоирни муҳофаза этувчи эстетик мажозий қалқондир»³.

¹ Олимов М. Мен етим ўтганман // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993 — 23 апрел.

² Ўша манба

³ Нурматов М., Собирова Р. Ғафур Ғулом нафосати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003. — 31 октябр.

Олимларнинг ушбу хулосасидаги Қуёш Аллоҳнинг рамзидир, деган фикрлар китобхонда унчалик эътироз туғдирмайди. Фафур Фуломнинг мумтоз шарқ шеърятини, тасаввуф илмини мукамал билиши ҳақидаги мулоҳазалар ҳам диққатга сазовордир.

Мунаққидлар ушбу қарашлардан келиб чиқиб, мазкур шеърни «Буғдой дони ва сомониға мансуб яхлитлик» мавжуд бўлган шеър сифатида баҳолашлари характерлидир. Улар фикрига кўра мазкур шеърда реалистик тасвирлар ҳам, Бедилонга тасаввуфий ғоялар ҳам, шўро мафкурасига хизмат қилувчи қарашлар ҳам ўзаро чатишиб, бирикиб кетган ва бу ҳол Фафур Фулом ижодининг ўзига хос мураккаб жиҳатларидан биридир.

Б.Рўзимухаммаднинг «Келажакка аталган шеърлар»¹ номли мақоласида шоирнинг «Қор» шеъри таҳлилга тортилган. Мунаққид фикрича одатда одамлар қорнинг совуқлиги-ю кўзни қамаштирадиган даражада оқлигини билишади. Шоир тасвирларида эса «Она ғознинг тўшидек юмшоқ қор»нинг ёғиш жараёнидаги нафосат гўзаллиги, шоирона топқирлик билан тасвирлангани таҳлилга тортилади. Шоир шеърида қиш манзараси, қорнинг ўзига хос табиати ва унинг инсон руҳиятига таъсири масаласи аниқ-тиниқ таҳлиллар билан кўрсатилган. Хусусан, қорнинг «Она ғоз тўши»га, «Қўзининг сиртидаги барра»га ўхшатилиши шеърнинг бора-бора инсон руҳиятининг ўзига хос кечинмалари билан умрнинг ўткинчилиги-ю гўзалликнинг абадийлиги, сутга мойдек синган қуёшнинг мавжудлиги-ю ижод жараёнининг ўзига хослиги билан уйғунлашиб яхлит поэтик мазмунга бирлашгани ҳам мунаққид назаридан четда қолмайди. Ушбу хусусиятларга кўра мунаққид асарни миллатнинг энг яхши шеъри — «келажакка аталган шеър» дея баҳолайди.

Умарали Норматов эса «Шум бола» «Мафкуравий-сиёсий тазйиқ шароитида руҳ эркинлиги»² номли мақоласида Фафур

¹ Рўзимухаммад Б. Келажакка аталган шеърлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 23 июл.

² Норматов У. Ижод сеҳри. — Т.: Шарқ, 2007. — Б. 145.

Фуломнинг машҳур асари «Шум бола»ни таҳлил қилар экан, уни шўро даврида яратилган бўлишига қарамасдан давр сиёсати ва мафкурасидан батамом холи бўлган ўзбек турмуш тарзининг турли қатламларини ҳаққоний ёритиб бера олган асар сифатида баҳолайди. Аини пайтда асардаги киноя кесатиклар, ҳазил мутойибалар, ҳангома, олди-қочдилар, латифанамо тасвирлар моҳиятида даврнинг ўзига хос фожеавий нуқталари тасвирланганлигини ҳам назардан қочирмайди.

Жумладан, асардаги жиннилар тасвири билан боғлиқ бўлган қарашлар, оммавий саҳналар тасвиридаги ғоялар даврни фош қилувчи маназаралар сифатида талқин этилади.

Мунаққиднинг асар воқеалари бир қарашда тартибсиз, хаос шаклида тасвирланаётгандек таассурот қолдирса ҳам аслида синергетик тафаккур хусусиятларини ёдга тушурадиган бадий тафаккур намунаси сифатида талқин этилиши ҳам янгиликдир.

Бу даврда Б.Назаровнинг «Ғафур Фулом олами»¹, Н.Каримовнинг «Ғафур Фулом ижодиёти»² номли йирик тадқиқотлар ҳам яратилди.

Б.Назаров Ғафур Фулом ижодига баҳо беришда сўнги давр танқидчилигида иккита йўналиш кўзга ташланаётганлигини таъкидлайди. «Бирида унинг шўровий қарашларига ҳамон урғу берилиб танқид қилинса, иккинчисида, шоирнинг мафкуравий жиҳатлари хаспўшланиб, уни кимлардандир ҳимоя қилиш истаги сезилади»³.

Мунаққид фикрича, ҳар иккала йўналишдаги қарашларда ҳам камчиликлар бор. Негаки, Ғафур Фулом ижодида замонасозлик мотивларининг мавжудлигини бугунги кунда ҳеч ким инкор қилаётгани йўқ. Бу хусусият Ғафур Фулом ижодигагина эмас, умуман, шўро даври адабиётига хос қусур бўлиб, унинг асосий сабаби давр, замон ва тузум билан изоҳланади.

Муаллиф талқинича, иккинчи йўналишдаги қарашнинг

¹ Назаров Б. Ғафур Фулом олами. — Т.: Фан, 2003.

² Каримов Н. Ғафур Фулом ижодиёти. — Т.: Фан, 2003.

³ Назаров Б. Ўша манба. — Б. 5.

қусурли жойи шундаки, Фафур Фулом ижоди ўзини оқлашга, кимлардандир ҳимоя қилишга муҳтож эмас. Унинг ижодида ўзини-ўзи ҳимоя қиладиган, нафақат ХХI асрда, балки кейинги асрларда ҳам яшаб қолишга лойиқ бадий мукамал асарлар кўплаб топилади.

Шунинг учун, олим фикрича, Фафур Фулом ижодини шўро даври адабиётшунослигидан фарқли равишда, мафкуравий ёки сиёсий нуқтаи назардан эмас, балки янгича концепция, янгича эстетик тамойиллар асосида тарихийлик принципларидан келиб чиқиб баҳоламоқ лозим. Ҳатто замонасозлик мотивларига эга бўлган, партия, комсомол ва «доҳий»ларга бағишланган, шунингдек, турли саналар(1-Май, 7-ноябрь ва ҳоказо) билан боғлиқ ҳолда яратилган шеърларга баҳо берганда ҳам тарихийлик принципларига таяниш ва асосий урғуни бу типдаги асарларга эмас, балки давр синовларидан ўтган чинакам бадиият намунаси сифатида халқимиз маънавиятини ўзида мужассамлаштирган, ҳақиқий шарқона инсонпарварлик мотивлари билан суғорилган асарлари талқинига қаратмоқ лозим.

Мунаққид шу нуқтаи назардан нафақат бадий мукамал ҳисобланган «Соғиниш», «Вақт», «Шум бола», «Менинг ўфрингина болам» типдаги асарларига, балки ҳали танқидчилик деярли эътибор бермаган ва Фафур Фулом феноменига хос яширин дардларни ифодалаган асарларини топиб таҳлил қиладики, бу таҳлил ўзининг холислиги, объективлигидан ташқари, талқиннинг кутилмаган натижалари билан ҳам аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан, айтиқса, китобнинг «ХХ аср ва Фафур Фулом», «Биз билган ва билмаган Фафур Фулом» каби бўлимларидаги таҳлиллар характерлидир. Мунаққид шоирнинг кўпгина шеърларида мадҳиягўйлик, «доҳийлар» ва партияга ҳамду санолар мавжудлигини инкор этмайди. Айти чоғда, бу типдаги асарларни баҳолашда шошма-шошарлик қилмасликка чақиради. Жумладан, олим бу ҳақда қуйидагича ёзади: «Шунинг учун бундай асарларни Ильич ёки партия сўзлари ишлатилгани учунгина улардан воз кечишга шошилмаслик керак. Шоирнинг бундай асарларига жиддий муносабатда бўла

билмоқ адабиётшунослик методологиясидаги муҳим нуқталардан бирини ташкил этмоғи зарур: асар асл эътибори билан мафкурани, Ильични, партияни мадҳ этишга йўналтирилганми ёки бу нарсалар асарнинг шунчаки «қутилиш» арқоғини ташкил этиб, ҳар эҳтимолга қарши ҳушёрликни мустаҳкамлашнинг бир усули, ижодий инерциянинг бир кўриниши бўлиб, аслида асарнинг туб моҳияти, мақсади, етакчи пафоси ҳаёт ва инсоннинг абадий муаммолари, инсон қалби, инсон билан боғлиқ ҳаёт завқини, яшамоқ сеҳрининг таманноларини куйлашга қаратилганми — шуни аниқ ажратиб олмақ зарур¹.

Агар эътибор берилса, олим адабиётшунослик ва адабий танқиднинг янгидан вужудга келаётган методологик тамойилларидан бири — талқинда бадиий асар матни қаърига яширинган поэтик маъно-мазмунни топишга ундаётганини сезиш мумкин. Чунки бадиий матннинг зоҳирий қатламидаги маъно шўро даври цензорларини чалғитувчи ҳолат бўлиб, ижодкорнинг асл мақсади сўзлар қатига жойланган яширин маъноларда мавжуддир. Б.Назаров ҳам ушбу методологик тамойил асосида Фафур Фуломнинг XX асрнинг глобал мавзуларига бағишланган «Поль Робсонга», «Тинчлик минбаридан», «Атом», «Ғолиблар шарафига» каби бир қатор шеърларини қайта таҳлил қилар экан, шоир шеъриятига хос бўлган асл инсонпарварлик, халқпарварлик мотивларини кўрсатиб беради. Айни чоғда Фафур Фулом ижодини фақат ижтимоий-сиёсий мавзуда битилган шеърлардан иборат деб ўйлаш хато эканлигини, оддий инсоний муносабатлар, ҳаётнинг бир парчасини меҳр билан тасвирлай олувчи шоир сифатида ҳам тушуниш лозимлигини «Олабузоқча» шеъри мисолида кўрсатади. Олим таҳлиларида шоир ижодининг мана шундай муҳим жиҳатлари — жаҳоний буюклик билан оддий инсонийлик уйғунлашиб кетганини кўриш мумкин. Шу жиҳатдан айниқса «Биз билган ва билмаган Фафур Фулом» бўлими характерлидир. Мазкур бўлимдаги таҳлиллар гер-

¹ Назаров Б. Фафур Фулом олами. — Т.: Фан, 2003. — Б. 33.

меневтиканинг сўнги давр ўзбек танқидчилигидаги гўзал намуналари дейишимиз мумкин. Бу ўринда мунаққид моҳир синчига ўхшаб иш юритади. Сўзлар қатига яширинган турли-туман им-ишоралар орқали шоир қалбининг оғриқли нуқталарини, дардларини ўқишга ҳаракат қилади. Бунда олим ғўё ўзи билан баҳслашаётган муҳолиф образини яратади, унинг эҳтимол тutilган эътирозларини келтиради ва бу эътирозларга қарши муносиб жавоб қайтаради. Шу тариқа адабий танқид талқинининг янги-янги гўзал намуналарини яратади. Шу жиҳатдан айниқса «Тишларинг тушибди десам Шукрулло», «Тинчлик минбаридан», «Тинчлик нашидаси», «Қутлуғ йил тонгида» каби қатор шеърлари таҳлили характерлидир. Мунаққид талқинида шеърларда қўлланган баъзи сўзларга катта поэтик маъно, жумладан эрк, озодлик, мустақиллик ғоялари илгари сурилганлиги ишонарли асосланади. Ушбу талқинлар ҳақида фикр юритаркан, профессор Санжар Содиқ унга қуйидагича баҳо беради.

«Демак, Б.Назаров қўллаган гипотетик таҳлил услуби китобда Фафур Фуломни замонамизга яқинлаштирган, рисола-нинг миллий истиқлол мафкурасига қўшилган салмоқдор улуш даражасига кўтарилишига хизмат қилувчи омилга айланган бўлса ажаб эмас.

Ўзига хос таҳлил услуби китоб Фафур Фулом ижодининг замонавийлиги билан бир қаторда катта умумбашарий аҳамиятга ва бадиий қимматга эга эканлигини очиб беришга ҳам қўлай восита бўлиб хизмат қилган»¹.

Бироқ танқид тафаккурида акс этаётган хурфикрлик ХХ асрда яратилган ва ўз замонаси ғоялари билан тўйинган асарларнинг барчасидан истиқлол мотивини ахтараверишга изн бермаслиги лозим. Чунки Фафур Фуломнинг «Донгли шоирга», «Конституциямиз» каби шеърларидан ҳам истиқлол ғоясини излаш таҳлилда зўрма-зўракиликка олиб келади. Айни чоғда эътибор поэтик мазмунга эмас, балки

¹ Содиқ С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. — Т.: Шарқ, 2005. — Б. 236.

ғоявийликка қаратилаётганлиги боис ижтимоий-мафкуравий талқин етакчилик қилганини кузатиш мумкин. Бу каби жузъий нуқсонлардан қатъий назар, мазкур тадқиқотнинг истиқлол даври танқидчилиги методологиясининг шаклланишида роли жуда каттадир.

Сўнги давр танқидчилигида Абдулла Қаҳҳор ижодини қайта баҳолаш ҳам асосий мавзулардан биридир. Бу даврда Қаҳҳор ҳақида юзлаб мақолалар, кўплаб рисоалар чоп этилди. Агар адабий танқиднинг Қаҳҳор ижодига муносабатини кузатадиган бўлсак, 80-йиллар охирларидан бошлаб зиддиятли қарашлар вужудга келганини кўриш мумкин. Худди Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи сингари Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарлари талқини баҳсли кечди.

«Ёш куч» журналининг «Ҳозирги ўзбек адабиётида энг маъқул учта асарни санаб ўтсангиз», деган анкета саволига жавоб берар экан, яхши асарлар ўрнига ёқтирмаган асарларни санайман, дея Олим Отахонов Қаҳҳорнинг «Сароб» ва «Синчалак» асарларини тилга олади ва буни қуйидагича изоҳлайди: «Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча истеъдодли бўлмасин замонасоз адиб эди; у аксар ҳолларда ўткинчи ақидалар, муваққат мезонлар, юқори доираларнинг кўрсатмаларида ўқтириб ўтилган ҳақиқатларга таяниб ижод қилган ёзувчи эди; у жадидлар ҳаракатини ё тушунмаган ёки мутлоқ инкор этган»¹. О.Отахонов ушбу мезон асосида «Сароб», «Синчалак» асарларига муносабат билдиради. Ҳар иккала асарда ҳам воқеликка коммунистик мафкура кўзойнаги билан қаралган, деган хулоса илгари сурилади.

Албатта, бу фикрлар кейинчалик жиддий баҳс-мунозараларга, кескин эътирозларга сабаб бўлган бўлса-да, бу хил қарашларни қўллаб-қувватловчи мақолалар ҳам чоп этилди. Жумладан, Анвар Жабборовнинг «Ўз даврининг машҳур асари»² номли мақоласида «Синчалак» қиссаси замонасозлик мотивлари билан суғорилган асар эканлиги таъкидланди.

Кейинчалик ҳам Қаҳҳор ижодига муносабатда икки хил

¹ Отахонов О. Мутуала // Ёш куч. 1989. — № 9. — Б. 14.

² Жаббор А. Ўз даврининг машҳур асари // Ёшлик. 1990. - № 11.

йўналиш давом этганлигини кузатиш мумкин. Сувон Мелиев, Ҳақимжон Каримов, Абдулла Улуғов каби мунаққидларнинг айрим чиқишларида ёзувчининг «Сароб», «Синчалак», «Ўғри», «Даҳшат» каби асарларида шўро даврига хизмат қилувчи ғоя етакчилик қилиши айтилди. Аксинча, О.Шарафиддинов, У.Норматов, С.Содиқ, И.Ҳаққулов, Д.Қуронов ва бошқа кўплаб адабиётшунослар кузатишларида Қаҳҳор ижоди янгича нуқтаи назар, янгича методологик тамойиллар асосида баҳолашга ҳаракат қилинди. Шу билан бир қаторда, бу мунаққидларнинг кузатишларида Қаҳҳорни тушунишга, унинг ижодини, етакчи концепциясини англашга интилиш кучайиб бораётганини англаш мумкин. Шунинг билан таъкидлаш зарурки, танқидчиликдаги Қаҳҳор ижодига муносабатда бир-бирига зид қарашларнинг биттаси мутлақ ҳақ, иккинчиси мутлақ ноҳақ, деб хулоса чиқариш методологик жиҳатдан нотўғри бўлар эди.

Чунончи, С.Мелиев ва Х.Каримовларнинг «Ўғри» ва «Даҳшат» ҳикоялари ҳақидаги танқидий характердаги мақолалари ва уларга жавобан ёзилган Д.Қуронов ва С.Содиқларнинг мақолаларидаги етакчи масалаларига назар ташлайлик.

С.Мелиев ва Х.Каримовнинг танқидий қарашларига хос бўлган битта муштарак жиҳат бор, у ҳам бўлса ҳар иккала олим мақолаларида Қаҳҳорнинг ўтмиш мавзусида ёзилган асарларида воқелик шўро даври тотолитар тузум ғоялари нуқтаи назаридан ёритилади, шу боис ҳам, сохта ғояга асосланганлиги учун юксак бадиийлик намуналари бўлмайди, деган хулосаларида намоён бўлади.

Мазкур мақолаларга жавоб тариқасида битилган Д.Қуронов ва С.Содиқнинг кузатишларида ҳам айни хусусият — бадиий асарни давр билан, давр ғоялари билан боғлиқ ҳолда талқин этишга интилишни кузатамиз. Бу ҳол ўз-ўзидан баҳс-мунозараларда кўпроқ эътибор ғоябозликка қаратилгани, яъни Қаҳҳор ўтмиш мавзусидаги асарларида шўро ғояларини тарғиб қилганми ёки аксинча фош этганми, деган масала етакчилик қилганлигини кўришимиз мумкин. Ваҳоланки, С.Мелиев ва Х.Каримов мақолаларида адабиётнинг асосий ядросини ташкил этувчи инсонийлик (уни С.Мели мақола-сида меҳр, Х.Каримов эса ўзбекона урф-одатлар ва мусул-

мон оламига хос яшаш принциплари шаклида талқин этади) тамойиллари ҳақида гап кетадики, уни муайян давр ғоясига боғламасдан матннинг ўзидан келиб чиқиб талқин этилганда асл моҳият ойдинлашган бўлур эди. Ваҳоланки, мазкур танқидий қарашларга ва уларнинг оппонентларининг жавобларига ҳам давр ғояси деган тушунча халақит берганлигини кўрамиз. Бироқ, айтиш мумкинки, шуни таъкидлаш лозимки, мазкур баҳс-мунозаралар Қаҳҳор ижодини англашга, унинг эстетик тамойилларини тушунишга хизмат қилади. Мазкур баҳслар шу жиҳати билан характерлидир.

Ҳ.Олимжон ҳақидаги баҳсларда ҳам шундай хусусиятни кўриш мумкин. Жумладан, Д.Қурононов «Ҳамид Олимжонни биламизми?»¹ номли мақоласида шоирнинг «Муқанна» драмасини таҳлилга тортар экан, асосий эътиборни ижодкор дунёқараши ва концепциясига қаратади. Бунда Ҳ.Олимжоннинг 30-йиллар ижодидаги асосий концепция давр руҳи билан чамбарчас боғланган ва шўро ғояларига хизмат қилган бўлса, «Муқанна» драмаси эса истиқлол ғоялари билан суғорилган, деган фикрни асослашга ҳаракат қилади. Мунаққид ўз қарашларини Гулойим, Оташ образлари талқини орқали кўрсатади.

Адабиётшунос олим Н.Каримов, Д.Қурононов мақоласига жавоб хатини «Ҳамид Олимжонни биласизми?»² деб номлайди. Мазкур мақолада Д.Қурононовнинг мақоласидаги асосий қарашларни инкор этиб, Ҳ.Олимжон ва унга замондош ижодкорлар ижоди давр билан, социалистик тузум ғоялари билан изчил боғланганлигини таъкидлайди ва нафақат «Муқанна», балки шу даврда яратилган Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасидан олинган парчалар билан фикрини асослашга ҳаракат қилади.

Кўриниб турибдики, Д.Қурононовнинг мақоласида ҳам асосий эътибор бадиий асарда ифодаланаётган ғояни очишга қаратилмоқда ва унга қилинган жавобда ҳам, табиий равиш-

¹ Қурононов Д. Ҳамид Олимжонни биламизми? // Шарқ юдузи. — 2002, № 2; 149 — 155 б.

² Каримов Н. Ҳамид Олимжонни биласизми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003, — 18 апрель.

да, асосий урғу ғоявий мақсадга қаратилади. Бу ҳол адабий танқид методологиясидаги ёндашувлар изланиш жараёнида эканлигидан далолат беради. Шу боис, бу баҳс иштирокчилардан бирортасининг фикрларини ҳам абсалют ҳақиқат, деб баҳолаш мумкин эмас. Чунки Қаҳҳор ёки Ҳ.Олимжон ҳар қанча катта истеъдод соҳиби бўлмасин, ўзига ҳар қанча талабчан ёки қатъиятли бўлмасин, барибир ижодкор сифатидаги ожизликларини, ижодларида баланд-паст эврилишлар мавжудлигини мутлақ инкор этиб бўлмайди. Шу боис, мазкур ўринда Қаҳҳор ёки Ҳ.Олимжон ижодига оид зиддиятли қарашларнинг, муҳолифатларнинг ҳаками сифатида эмас, балки сўнги ўн-ўн беш йил танқидчиликнинг тадрижий такомилида, методологик тамойилларнинг шаклланишида бу адиблар ижоди қандай муҳим роль ўйнади, деган масалага кўпроқ эътиборни қаратдик.

Шу жиҳатдан қаҳҳоршунос олим Р.Қўчқоровнинг адиб ҳақидаги туркум мақолалари ва «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисоласидаги қарашлар характерлидир.

Р.Қўчқор саксонинчи йилларнинг охири тўқсонинчи йилларнинг бошларида Қаҳҳор ижоди ҳақида, айниқса, романларига турли даврда танқидчиликнинг муносабати ва ёзувчи томонидан амалга оширилган таҳрирлар ҳақида қизиқарли изланишларни амалга оширди. Шу жиҳатдан унинг «Қўш роман ва айрича қарашлар»¹, «Саробнинг пайдо бўлиши»² каби мақолалари характерлидир.

Биринчи мақолада ёзувчининг «Қўшчинор чироқлари» романи билан унинг биринчи варианты бўлган «Қўшчинор» романи қиёсий таҳлил қилинади. Мунаққид танқидчиликда айтилган фикрларни таҳлил қилар экан, ёзувчи асарда худди М.Шолоховнинг «Очилган қўриқ» романига хос бўлган концепцияни илгари сургани, қаҳрамон танлашдаги ўхшашликлар, сюжет йўналиши ва композициядаги, конфликтдаги ва ҳатто қаҳрамонлар нутқидаги ўхшашликлар мавжудли-

¹ Қўчқор Р. Қўш роман ва айрича қарашлар // Шарқ юдузи. 1988. — №3.

² Қаранг. Қўчқор Р. Саробнинг пайдо бўлиши // Ёшлик. 1991. — № 9.

гини таъкидлар экан, бундан қуйидагича хулоса чиқаради:
«Чунки, УНДАН БУНИ ТАЛАБ ҚИЛИШДИ!

Буни қандай тушуниш керак?

Шундай тушуниш керакки, биринчидан, роман идеясига сингмайдиган бошқача табиатли романга мос бўлган колхоз қурилиши, унинг таржимаи ҳоли асарга нима қилиб бўлма-син олиб кирилиши шарт қилиб қўйилди.

Иккинчидан, бу қурилишда партиянинг роли, албатта, кўрсатилиши керак, деган талаб қўйилди. Бундай «ошкоралик»ка ўрганмаган ёзувчи, худди Давидовга ўхшаган ишчилар синфининг вакили, Ўзбекистонлик «йигирма беш мингчи» – Сафаровни яратди.

Учинчидан, синфий кураш жараёнини тасвирлаш керак эди. Бунинг учун бўлса, аввало, бу тасвирни туғдирадиган ёзувчи мақсади бўлмоғи керак эди. Қаҳҳорда эса бундай мақсад, узоқ йиллар етилган ўй йўқ бўлиб, ўз-ўзидан унинг намоён бўлиши ҳам қийин эди. Мана шу вазиятда ёзувчи замонасининг сийқа, схематик сюжетларидан кўра таланти уюштирилган жаҳон миқёсига чиқиб кетганлиги сабабли конфликтсизлик назарияси рамкаларига бўйсунмаган «Очилган қўриқ» йўлини афзал кўрди.

Ва, ниҳоят, тўртинчидан ёзувчи, ҳатто ўзини мажбурлаб оригинал синфий кураш эпизодларини тасвирлаши мумкин эди. Бироқ, унинг танқиддан ҳафсаласи пир бўлган, ундан оғзи куйганди. Бу тепса-тебранмас танқид, барибир, «тук топиши» муқаррарлигини ўйлаб, унинг энди қўли етмас бўлиб қолган романга тақлид қилиб қутилди»¹.

Мунаққид «Ёшлик» журналида чоп этилган «Уч сароб»¹⁵² номли мақоласида ҳам «Сароб романининг қайта ишланиш жараёнларида адабий танқиднинг нотўғри баҳолари сабаб бўлган, деган хулосага келган эди. Бу фикрлар қай даражада ҳақиқатга яқин? Наҳотки Қаҳҳордек атоқли ва жасоратли ёзувчи танқидчиларнинг қарашла-

¹ Қўчқор Р. Қўш роман ва айрича қарашлар // Шарқ юлдузи. — 1988. — №3. 178—179 бетлар.

² Қўчқор Р. Уч сароб // Ёшлик. 1986. — №6.

ридан келиб чиқиб асарларини қайта ишлайверса?... Бу каби саволлар, шубҳасиз, олимни тинч қўймаган ва у илмий изланишларини давом эттириб, ушбу саволларнинг жавобини топишга ҳаракат қилади. Ва ниҳоят изланишлари натижаси ўлароқ, «Саробнинг пайдо бўлиши»¹ номли мақола, шулар асосида чоп этилган «Мен билан мунозара қилсангиз...» номли рисола яратилди. Мазкур изланишларда адабий танқид методологиясининг асосини ташкил этувчи битта жиҳат бор. Муаллиф фактларга холис ёндашиб, асосий мақсадини қуйидагича ифодалайди: «Тушуниш». Дарвоқе, бу тушунча истиқлол даври танқидчилигининг бош масаласидир. Барча методологик йўналишларнинг асосидан қизил ип бўлиб ўтадиган тушунча бу — тушунишдир.

Адабий танқид методологиясининг фалсафий, илмий-назарий, бадиий-эстетик асосларини бир-бирига боғлаб турадиган тушунча ҳам тушунишдир.

Раҳмон Қўчқор «Сароб» ва «Қўшчинор»нинг қайта ишланган вариантлари ҳақида фикр юритар экан, олдинги қарашларидан воз кечишининг асосий сабабини қуйидагича изоҳлайди: «Аввало, бу мақолада ҳам «Сароб» романининг ёзилиш сабаблари очилмай қолган, фақат унинг қайта ишланиш жараёнига эътибор берилган эди. Бунда ҳам роман танқидининг кўлами асл моҳиятни кўз олдимиздан тўсган, бизни бир ёқлама ёндашув йўлига бошлаган, натижада, ҳар бир ўзгариш ва таҳрир сабабини нотўғри танқиддан излашга ўтган эканман. Ҳолбуки, мантиқли бир савол бизни доимо сергаклантирмоғи керак эди: агар ўзгаришлар сабаби фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А.Қаҳҳор «Сароб»ни ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан романнинг иккинчи нашрига ўзгартиришлар киритди? Бу пайтда қатағон деярли тугаган эди-ку?

Биз бу ва бундан бошқа яна ўнлаб саволларни энди ўзимизга бериб кўрмоғимиз, уларга холис жавоб изла-

¹ Қўчқор Р. Саробнинг пайдо бўлиши // Ёшлик. 1991. — №9.

моғимиз керак. Давр ҳақидаги, ёзувчи ва унинг асарлари тўғрисидаги ҳақиқат, нечоғли аччиқ бўлмасин, очиқ айтилмоғи, илмий таҳлилга тортилмоғи лозим, акс ҳолда, чала ҳақиқатлар занжири бизни келажақдан бенасиб қилади»¹.

Раҳмон Қўчқоров ушбу саволларга жавоб излар экан, роман яратилган даврдаги сиёсий-ижтимоий воқеликка, ёзувчи архивидан топилган қатор манбаларга, хусусан, П.Алексеевнинг «Қўқон мухторияти» (рус тилида), шунингдек, ўша даврда амалга оширилган суд жараёнлари, қосимовчилик, бадридиновчиликка оид материаллар билан романни деярли сўзма-сўз, фаслма-фасл қиёслаб таҳлил қилиб, ўхшаш жиҳатларини кўрсатар экан, қуйидагича хулосага келади: «Гап шундаки, асарнинг қайта ёзилишига ўша пайтда билдирилган танқидий фикрлар деярли таъсир этган эмас. Чунки, уларнинг аксарияти ўша даврнинг ўзидаёқ инкор қилинган бўлиб, ёзувчи томонидан ҳар иккала танқиддан ҳам кўра қудратлироқ бир куч — давлат сиёсати, унинг ҳоким мафкураси турар эди. 1938 йили омма қўлига етиб борган «Сароб» номли сиёсий, унинг устига бадий бақувват, психологик нуқтаи назардан таъсирлигина роман, Ленин ибораси билан айтганда, «айни вақтида ёзилган асар» эди. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир уюштирилган муҳокама ва мақоладан янчилиб, муаллифини бўлса маҳкум қилиб чиққан асарлардан фарқли ўлароқ, «Сароб» нафақат ўзини, балки авторини ҳам бир эмас, бир неча марта соғ олиб чиқди, ҳатто мукофат билан олиб чиқди...

Асар кейинроқ, 1953 йилда Сталин ўлгач, мамлакатда бошқача, илиқ шабадалар эса бошлаган, КПСС XX съезди «доҳий» шахсига сиғинишни ва унинг ўтказган сиёсатини қоралаган бир пайтдагина қайта ёзилди. Чунки, тарих сал бўлса-да, энди бошқача «тилга кира бошлаган», ҳамма ишониб юрган гапларнинг аксарияти ёлғон

¹ Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз... — Т.: Маънавият, 1998. — Б. 68.

эгани, оз бўлса ҳам, айтила бошлаган эди. Ва Абдулла Қаҳҳор, замонни, унинг эврилишларини нозик ҳис қилган ёзувчи бу ўзгаришларнинг кучини, овозини, руҳини тездан сезмаслиги мумкин эмас эди. Шунинг учун ўзининг 50 йиллик юбилеи муносабати билан чиқарилажак 3 томлик «Танланган асарлар»ининг 1 томи – «Сароб»га алоҳида эътибор берди. 60-йилларнинг ўрталарига келиб бўлса қатағон қилинган ўзбек адибларининг номигина эмас, дастлабки асарлари ҳам ҳаётга қайтаётганини кузатган ёзувчи навбатдаги олти томликнинг биринчи томига яна қалам теккизди. Зеро, энди бусиз мумкин ҳам эмас эди.

Чунки... **«Ким қандай яшаса, шундай ўйлади»**¹.

Биз кузатишларимизда танқидчиликда Қаҳҳор ижодига нисбатан муҳолифатли, зиддиятли қараш мавжудлигини таъкидлаган эдик. Ана шу ҳолатнинг айнан ўзи, биргина Р.Қўчқорнинг Қаҳҳор ҳақидаги изланишларининг ўзига хос тимсоли эканлигини таъкидлаш зарур.

Бу баҳс-мунозараларнинг асосида ҳам Қаҳҳор ижодини тушуниш истаги ётади. Бундан келиб чиқадиган хулоса битта – Қаҳҳор катта истеъдод соҳиби сифатида XX аср ўзбек адабиётини бадиий мукамал, психологик жиҳатдан теран, ўлмас асарлар билан бойитди. Айни чоғда, Қаҳҳор ҳушёр дунёқараш соҳиби ва ўткир интуитив ёзувчи сифатида замонасидаги сиёсий-ижтимоий ўзгаришларни нозик ҳис қилди ва асарларининг моҳиятига буни моҳирлик билан сингдириб юборди.

Шу боис, юқорида таъкидланганидек, Қаҳҳор ижоди ҳақида зиддиятли қарашларнинг вужудга келишини табиий бир ҳол сифатида қабул қилиш керак.

Қаҳҳор ижоди ҳақида чоп этилган мақолаларда унинг шахсиятига хос етакчи хусусиятлар ижоди билан муқояса қилинган ҳолда тақдиқ этилишини ҳам кузатиш мумкин.

Шу жиҳатдан, айниқса, Озод Шарафиддиновнинг «Бир

¹ Қўчқор Р. Мен билан мунозара қилсангиз... Маънавият, 1998. – Б. 75.

нутқ тарихи»¹, «Чинорлардан бири эди...»², И.Ҳаққуловнинг «Абдулла Қаҳҳор жасорати»³ каби мақолалари характерлидир. О.Шарафиддинов мақолаларида Қаҳҳорга хос бўлган катта инсоний қалб, масъулият ҳисси, жасорат ва бошқа фазилатларга эътибор қаратилади. Жумладан, «Бир нутқ тарихи» мақоласида Абдулла Қаҳҳорнинг 1956 йили Ёзувчилар уюшмасининг III Пленумида сўзлаган нутқи ва бу нутқ таъсирида юзага келган жараён, атоқли адибнинг улкан жасорат билан адабий муҳитни соғломлаштиришга қўшган ҳиссаси батафсил баён этилади. Муҳими шундаки, мунаққид А.Қаҳҳорни Ёзувчилар уюшмасида ишлаб кўпгина ижодкорларга озор етказган В.Мильчаков кирдикорларини фош этиб қолмай, балки шу орқали шўро тузумининг қатағон сиёсати ва комфирқанинг зулмкор мафкуравий ғояларининг моҳиятини теран англаган ва янги шароитда дадиллик билан очиб ташлаган жасоратли шахс сифатида талқин этади.

«Чинорлардан бири...» мақоласида ҳам Абдулла Қаҳҳор шахсиятига хос улкан жасорат ва айни чоғда, меҳр-муҳаббатли устоз қиёфаси ўз ифодасини топган. Мунаққид сўнги давр адабий жараёнида кечаётган турли-туман қарашларга муносабат билдирар экан, XX аср ўзбек адабиётининг етук намояндалари ижоди ҳақида фикр юритганда билиб-билмай бирёқлама хулоса чиқариш ноўринлигини таъкидлайди. Таваллудининг 60 йиллиги тадбирида А.Қаҳҳорнинг: «Мен партиянинг солдати эмас, онгли аъзосиман», деб айтган машҳур гапи ва унинг акс-садоси ҳақида тўхталаркан, мақола муаллифи адиб шахсиятидаги етакчи хусусиятларни «Қўшчинор», «Сароб», «Синчалак» каби асарлари талқини воситасида ҳам далиллайди.

¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. Шарқ, 2004. — Б. 292-304.

² Шарафиддинов О. Чинорлардан бири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 15 сент.

³ Ҳаққул И. Абдулла Қаҳҳор жасорати // Тафаккур. 2004. — №2. — Б. 28-42.

И.Ҳаққуловнинг «Абдулла Қаҳҳор жасорати» мақола-сида ҳам ёзувчи шахсиятига хос фазилату жасоратлар мунаққид ўй-мушоҳадалари билан уйғун тарзда ифодаланган. Шу боис, бу мақолани Қаҳҳор ҳақида битилган ўзига хос бадиа, дейиш мумкин. И.Ҳаққулов Абдулла Қаҳҳорнинг инсоний хислатлари, курашчанлиги ва ижодий маҳорати ҳақида фикр юритар экан, бу жиҳатларни бугунги адабиёт муаммолари, ўзига хос хусусиятлари-ю, замонга қараб турланиб турувчи айрим тоифалар қисмати билан боғлаб талқин этишга ҳаракат қилади. Шундай бир турланишлар пайтида Абдулла Қаҳҳор шахсияти, унинг мустаҳкам эътиқоди, эстетик идеали ва ижодий принциплари ўзлигини ёрқин намоён этиб турганини таъкидлайди.

Бинобарин, юқоридаги кузатишлардан аён бўлаётирки, XX аср ўзбек реалистик адабиёти, гарчи етмиш йилдан зиёдроқ даврини ўз ҳукмронлигига олган тоталитар тузум тазйиқлари остида яратилган бўлса-да, бу том маънода буюк адабиётдир. Бу адабиёт халқимиз кечмиши, руҳияти, маънавияти, бахтию омадсиз қисматининг ўзига хос бадиий кўзгусидир. Шу боис, истиқлол даври танқидчилиги шўро даври ўзбек адабиётини янгиланаётган илмий концепция ва эстетик тамойиллар асосида қайта баҳолашидаги мураккабликлар, зиддиятлар табиий ҳол сифатида юзага чиқмоқда.

Адабий танқид миллий уйғониш адабиётини, жумладан, унинг Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби атоқли намояндалари ижодини холис, объектив ўрганишга киришди ва шўро даврида қатағон қурбони бўлган халқимизнинг асл фарзандларининг шарафли номи ва ижодий меросини халққа қайтаришга эришди. Айни чоғда, адабиётимизнинг ҳаққоний тарихий қиёфасини тиклади.

Адабий танқид шўро даврида яшаб ижод этган ва бу давр адабиётининг тамал тошини қўйган атоқли намояндалари ҳаёти ва ижодини ҳам янгича тафаккур ва мезонлар билан қайта баҳолай бошлади. Бу жараёнлар гарчи баҳсу мунозараларга бой кечаётган бўлса-да, адабий танқид энг мурак-

каб масалаларга ҳам пировард натижада халқимизга хос бўлган бағрикенглик, инсонийлик тамойилларига асосланиб, миллий меросимиз, қадриятларимизни асраб-авайлаш ва келажак авлодларга етказишдек улуғ мақсад билан ёндашганлигини кўришимиз мумкин. Бу тарздаги қайта баҳолашда «уриб ташлаш», «йўққа чиқариш»дек номақбул усуллар эмас, балки адабий танқид методологиясининг асосини ташкил этувчи, Раҳмон Қўчқоров ҳақли таъкидлаганидек, катта ҳарфлар билан ёзиладиган ТУШУНИШ истаги етакчи принципга айланганлигини кўришимиз мумкин.

Ш Б О Б

АДАБИЙ ТАНҚИДДА ЁНДАШУВ ВА МЕТОДЛАР ТАКОМИЛИ

Маълумки, ҳар қандай илмий изланиш ва тадқиқот ишлари турли хил ёндашув ва тамойиллар, муайян таҳлил методлари орқали амалга оширилади. Илмий текшириш методларини ўрганувчи, уни илмий-назарий жиҳатдан асословчи соҳа методологиядир.

Бинобарин, методологиянинг асосий ўрганиш объектларидан бири илмий билиш методлари ҳақидаги таълимотдир. Ҳар қандай тадқиқот ва илмий изланишлар энг тўғри танланган методлар орқали амалга оширилсагина кўзланган илмий натижани олиш мумкин, аксинча, нотўғри танланган усуллар чалғитувчи, ноилмий хулосаларни беради. Шу боис, адабий танқид методологиясини ўрганишдаги муҳим муаммолардан бири таҳлил усулларида тўғри фойдалана олиш масаласидир.

Зеро, шўро даври адабий танқид фаолиятида фақат ёндашув ва тамойилларгина эмас, балки таҳлил усулларига қўйилган талаблар ҳам маълум даражада сохталаштирилганлиги, нотўғри моҳият касб этганлиги маълум. Бадиий асарга, энг аввало, ижтимоий ҳаётнинг инъикоси деб қараш, ундан одамларнинг ўзаро ижтимоий муносабатлари тасвирини талаб қилиш, таҳлил мезонларини ижтимоийлик тамойиллари асосида белгилаш ўз-ўзидан таҳлилда ижтимоийликнинг биринчи ўринга қўйилишига олиб келди. Айни пайтда, янгиланаётган танқид тафаккури, аввало, таҳлилда ижтимоий мезонларнинг устиворлигига нисбатан танқидий тафаккурни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Жумладан, Қ.Йўлдошев «Таҳлил машаққатлари» мақоласида методологияни янгилаш зарурлигини ҳақида фикр юритар экан, «Бир пайтлар адабий ҳодисаларни соф эстетик воқеа сифатида қарашдан воз кечган адабиётшунослик эндиликда уларни фақат ижтимоий ҳодисалар сифатида ҳам ўргана олмай қолди. Эски методологиянинг яроқ-

сизлиги ва янги методологиянинг ҳали ишлаб чиқилмаганлиги оқибатида юзага келган муайян саросималик ҳолати адабиёт-шунослик ва танқидчиликка хос хусусиятдир»¹, деб ёзади.

Қ.Йўлдошев шўро даври танқидчилигида ижтимоий таҳлил устуворлик қилганлигини тўғри таъкидлайди. Айни чоғда, мунаққид фикрларидан таҳлилда ўзгаришлар рўй бера бошлагани, бадиий асарга эндиликда эстетик мезонлар асосида ёндашиш етакчилик қилиши лозимлиги англашилади.

Бироқ мунаққид ижтимоийлик билан эстетик мезонларни тамоман бир-бирига қарама-қарши қутбга қўйиб баҳо берадики, бунга қўшилиш қийин. Негаки, адабий ҳодисаларга мунаққид таъкидлаганидек, «соф эстетик воқеа» ёки «фақат ижтимоий ҳодисалар» сифатида ёндашишни шарт қилиб қўйиш хатолик бўлур эди. Чунки тоталитар тузум таълимотларига асосланган 70 йиллик «энг ашаддий консерватор» танқид ҳам, ҳар қанча уринган бўлмасин, бадиий асарни «фақат ижтимоий ҳодисалар сифатида» талқин қила олмаган эди. Негаки, санъат ва адабиётда фақат «соф эстетик воқеа» учраши қийин. Эстетика фалсафа билан адабиётнинг оралиғида «яшайди». Қолаверса, нафосатшуносларнинг фикрича, эстетика моҳиятида ҳам ижтимоийлик мавжуддир². Шунга кўра, бадиий асарга системали ёндашув ва таҳлилда бадиийликни намоён қилувчи асосий мезонлар бирдек иштирок этади, бироқ улар даражасига қараб фарқланади. Шунга кўра, адабий танқидий мақолаларда фалсафий, ҳиссий, ижтимоий, публицистик руҳ кучлироқ бўлади. Фикрни аниқроқ ифодалаш учун адабий танқиддаги таҳлил йўналишини қуйидаги схемадаги каби белгилаш мумкин.

фалсафий

эстетик

илмий-бадиий -таҳлил

ижтимоий

публицистик

¹ Йўлдошев Қ. Таҳлил машаққатлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 20 август.

² Қаранг: Умаров Э. Эстетика. Ўзбекистон, 1995. — Б. 152-155.

Бунда «илмий» ва «таҳлил» тушунчалари барча усуллар учун муштарак бўлиб, улар орасидаги тўғри чизиқ таҳлил йўналишининг ўзагини ташкил этади ва қайси йўналиш таҳлилда устувор бўлса, марказда мазкур усул етакчилик қилади. Яъни бу схемада «илмий-бадий — таҳлил» шакли кўрсатиб берилган бўлса, бошқа тадқиқотлар характеридан келиб чиқиб, «илмий-эстетик-таҳлил», «илмий-ижтимоий-таҳлил» ва ҳоказо шаклларда белгиланиши мумкин. Демокчимизки, муайян бир тадқиқотда ёки мақолада таҳлилнинг бошқа методлари ёндош йўналиш сифатида иштирок этади.

Филологик таҳлилга бағишланган назарий қўлланмаларда ёндашув ва таҳлил методлари ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Жумладан, рус олими Н.А.Николина «Матннинг филологик таҳлили» номли қўлланмасида насрий асар матнини комплекс филологик таҳлил этиш ўз ичига қуйидаги асосий босқичларни қамраб олишини таъкидлайди. «1) асар жанрини белгилаш; 2) матн қурилишини тавсифлаш ва унинг структурасидан қизил ип бўлиб ўтувчи такрорларни ажратиб кўрсатиш; 3) ҳимоя қилиш структураларини кўриб чиқиш; 4) асарнинг макон ва замон нуқтаи назаридан қандай ташкиллаштирилганлигини анализ қилиш; 5) матн образлар системаларини кўриб чиқиш; 6) кўриб чиқилаётган асарнинг рус ва жаҳон адабиётидаги бошқа асарлар билан алоқадорлигини белгилайдиган интертекст элементларини аниқлаш; 7) матн ғоявий эстетик мазмунининг умумлаштирувчи тавсифи»¹.

Олима тақдим этаётган мазкур филологик таҳлил босқичлари асар матни анализига бир неча нуқтадан ёндашишни таклиф этадики, буни шундай асар таҳлиliga системали ёндашувнинг бир кўриниши дейиш мумкин. Хусусан, бадий асарга системали ёндашув ва таҳлил тамойилларининг, албатта, қамрови кенг, у ўз ичига биографик, тарихий-функционал, маданий-тарихий, ижтимоий, қиёсий,

¹ Николина Н.А. Филологический анализ текста. — М.: Академия, 2003. — С. 9.

структурали таҳлилларни олади. Албатта, юқорида таъкидланганидек, бадиий асарни таҳлил қилишда мунаққид бадиий асар табиатидан келиб чиқиб, илмий тадқиқотда муайян таҳлил методидан фойдаланиши мумкин. Кимдир ижтимоий таҳлилга кўпроқ эътибор қаратса, кимдир фалсафий таҳлилга урғу беради, кимдир эса, эстетик мезонларга таянади. Айни чоғда, таҳлил жараёнларида ижтимоий, фалсафий, мафкуравий, бадиий-эстетик принципларнинг қайсидир маънода иштирок этиши табиий ҳол эканини назардан соқит қилиб бўлмайди. Бадиий асарга ёлғиз бир мезон, айтайлик, фақат соф эстетик мезон асосидагина ёндашилган тадқиқотларни топиш қийин.

Шунинг учун ҳам, мустақиллик даври танқидчилигида бадиий асарни баҳолашда системали таҳлил методи етакчилик қилаётганини таъкидлаш зарур. Шу боис, сўнгги давр танқидчилиги тараққиёт тамойиллари ҳақида гап кетганда кўпроқ системали таҳлил муаммосига эътибор қаратилмоқда. Дарҳақиқат, У.Жўрақулов сўнгги давр танқидчилигида адабий жараёнларда кечаётган ҳодисаларни етарли даражада баҳолай олмасликнинг асосий сабаби системали таҳлилнинг йўқлигида, деб кўрсатади¹. Филология фанлари доктори, профессор С.Содиқ эса, М.Қўшжонов ва Сувон Мелининг «Абдулла Орипов» китоби ва Б.Дўстқораевнинг «XX аср шеърятти ва Абдулла Орипов ижоди» номли мақолаларини системали таҳлилнинг яхши намуналари сифатида баҳолайди².

Маълумки «система» юнонча сўз бўлиб, қисмлардан ташкил топган бутунлик, яхлит бир тизим сифатидаги маъноларни англатади³. Система методологияда бутунликни англлатувчи фалсафий категория сифатида англашилади. Система тушунчаси илм-фанда, методологияда икки таркибий

¹ Жўрақулов У. Муаммонинг тугуни (давра суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003. — 9 июл.

² Содиқ С. Танқидчилигимизнинг машаққатли йўли // Мустақиллик даври адабиёти. 2006. — Б. 196.

³ Қаранг: Фалсафа. Қомусий луғат. — Б. 370.

қисм — системали таҳлил ва системали ёндашувдан ташкил топгандир. Системали ёндашув бадиий асарни бир бутун ҳодиса сифатида кўриб, уни тадқиқ этишда турли-туман таҳлил усулларини қўллашни тақозо этади. Бадиий асарга «бадиий коммуникация», «бадиий бутунлик» сифатида ёндашиб, таҳлилда бутун билан қисмни яхлит система сифатида ўрганади.

Системали ёндашувни, назарийетчи олимлар, метод эмас, балки методлар мажмуи сифатида таърифлашади. «Яхлит бир методологияда уларни ягона принципларнинг муқобилиги бирлаштиради. Системанинг энг муҳим хусусиятларини акс эттирадиган асосий система принциплари сирасига яхлитлик, структуравийлик, тадрижийлик, системалар ва муҳитларнинг ўзаро бир-бирини тақозо этиши, бевосита ва бавосита алоқалар, шунингдек, ҳар бир система баёнининг турли-туманлиги принциплари киради»¹.

Демак, системали ёндашувда тадқиқотчи таҳлил жараёнида бадиий асарнинг ҳам эстетик, ҳам ижтимоий, фалсафий, мафкуравий ва публицистик жиҳатларини тўлиқ қамраб олишга эътибор бериши лозим. Шу маънода, истиқлол даври танқидчилиги намуналарини кўздан кечирсак, таҳлил жараёнида барча усулларга кенг мурожаат қилинганлигини кўришимиз мумкин. Адабий жараённи, бадиий асарни комплекс ўрганиш ҳам системали таҳлилнинг асосини ташкил қилади. Системали таҳлил муайян битта асар ёки ижодкор ҳаёти ва ижодини ёки адабий жараёнда кечаётган изланишларни яхлит бир тизим сифатида ўрганишга йўналтирилган бўлади. Шу маънода, адабий танқиднинг бадиий асарни яхлит бир тизим сифатида баҳолаши, тадқиқ ва таҳлил этишида системали таҳлилдан самарали фойдаланиш адабий танқид методологиясидаги янгилиниш тамойилларидан бирини ташкил этади.

Системали таҳлилнинг асосида анализ ва синтез ётади. Қисмни таҳлил қилиш орқали бутун ҳақида хулоса чиқа-

¹ Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Методы изучения литературы. Системный подход. — М.: Изд-во «Флинта»; Наука, 2002. — С. 34.

риш ва бутун ҳақида фикр юритиб қисмнинг ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этиш системали таҳлилнинг асосий хусусиятларидандир. Агар шу нуқтаи назардан истиқлол даври танқидчилигининг фаолиятига назар ташласак, бадиий асарга системали ёндашувнинг асосий усулларидан ҳисобланган биографик, структурали, қиёсий таҳлил усулларига кўпроқ эътибор берилганини кўриш мумкин. Буни XX аср ўзбек адабиётини ёки унинг намояндалари ижодини қайта баҳолашда ҳам, адабий жараёндаги етакчи тамойилларни белгилашда ҳам, хусусан, модернизмга оид мақола ва тадқиқотларда кўрамиз. Бу давр танқидчилигида ижодкор ҳаёти ва ижоди ёки муайян бадиий асарлар яратилиш тарихи ёки тақдирига оид кузатишларда биографик методдан самарали фойдаланилганининг гувоҳи бўламиз.

Биографик метод адабиётни ўрганишнинг дастлабки усулларидан бири сифатида тан олингани каби, бу методнинг асосчиси сифатида француз танқидчиси Ш.О.Сент-Бёв тан олинади. «Дарахт қанақа бўлса, унинг мевалари ҳам шундай бўлади»¹, деган образли иборани ўзига асосий принцип сифатида белгилаб олган Сент-Бёв ўзининг таҳлил методи муайян назария кўринишида юзага келмаганини, балки танқидий амалиёт жараёнида шаклланганини эътироф этган эди². Унинг машҳур портретлари ва умуман биографик метод намуналаридан аён бўладиги, мазкур методда ижодкорнинг таржимаи ҳоли ва шахси биринчи планда туради. Олим А.Расулов ҳақли равишда таъкидлаганидек, гарчи шўро даврида биографиябозлик авжига чиққан бўлса-да, улар кўпроқ мадҳиябозлик ва офаринбозлик билан тўлиб тошган эди. Истиқлол даврида яратилган ва биографик методдаги тадқиқотларда эса, муайян даврда яшаб ижод этган ижодкорларнинг ҳаёти ва ижоди, ижодий лабораторияси, асар-

¹⁶⁶ Сент-Бёв Ш.О. Шатобриан в оценке одного из близких друзей в 1803 г // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв. Тракаты, статьи, эссе. — М., 1987. — С.40.

¹⁶⁷ Сент-Бёв Ш.О. Литературные портреты. Критические очерки. — М., 1970. — С. 41.

лар тақдири ва қисмати ҳақида чуқур илмий асосланган таҳлиллар етакчилик қилаётганини таъкидлаш зарур. Шу жиҳатдан, Бехбудий, Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби қатагон қурбони бўлган ижодкорлар ҳаёти ва қисматига, шунингдек, Ойбек, А.Қаҳҳор каби истеъдод соҳиблари ҳаёти ва ижодига оид ҳамда архив материаллари асосида тикланган биографик лавҳалар, муайян асарларининг яратилиш ёки чоп этилиши, қайта ишланишига доир изланишлар ҳам биографик таҳлил методининг ўзига хос намуналари сифатида характерлидир. Бу типдаги таҳлилларда адабий танқиднинг айниқса тарих билан ҳамкорлиги яққол намоён бўлади. Жумладан, танқидчиликда М.Бехбудий ҳақидаги кузатишларда Бехбудий ва жади́дчилик, Бехбудий ва И.Ғаспирали, Бехбудий ва унинг кутубхонаси, Бехбудий ва «Падаркуш» қисмати, Бехбудий ва унинг васиятномаси каби йўналишларда олиб борилган тадқиқотларда Бехбудий ва унинг ижодий фаолиятига оид ғоят муҳим манбалар ўрганилиб, жамоатчилик эътиборига ҳавола этилди. Шу жиҳатдан, айниқса, З.Аҳророванинг «Бехбудий кутубхонаси», Ш.Ризаевнинг «Истибодга қарши исён» каби мақолалари характерлидир. Биринчи мақолада улуғ маърифатпарварнинг нафақат мактаблар очиб, газета-журнал ташкил этиб, дарсликлар чоп қилдиргани, айти пайтда, Самарқандда ўз даврида машҳур бўлган кейинчалик «Бехбудия» деб ном олган кутубхонанинг ҳам ташаббускори ва моддий таъминотчиси бўлгани таъкидланади. Бехбудий 1908 йилда очган бу кутубхона қисқа вақт ичида зиё масканига айланиб, 1000 жилдлик нодир китоблар фондига эга бўлган. Дарҳақиқат, Бехбудийнинг бу тадбири жади́дчилик фаолиятидаги муҳим қирралардан бири эканлигига мақолада алоҳида урғу берилади¹.

Бойбўта Дўстқораевнинг «Падаркуш»нинг ғаройиб саргузашти»² мақоласида иккита масалага: а) «Падаркуш» драмаси қачон ёзилиб, қачон чоп этилганига; б) асарнинг муқо-

¹ Аҳророва З. Бехбудий кутубхонаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. – 17 февраль.

² Дўстқораев Б. Падаркушнинг ғаройиб саргузашти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2002. – 11 январь.

васидаги «Бородино жангининг 100 йиллигига бағишланади», деган ёзув нимани англатишига ойдинлик киритилган. Муаллиф ишончли далиллар орқали асарнинг 1911 йил охири 1912 йилнинг бошларида ёзилганлигини асослайди. «Падаркуш»нинг Тбилиси цензурасидан ўтганлигини ҳам ишонarli ёритган. Шухрат Ризаевнинг «Истибодга қарши исён»¹ мақоласида Бехбудийнинг «Падаркуш» асари ўзбек драматургиясидаги илк асар эканлигини Миён Бузрук Солиҳов қарашларига таяниб баён этади. Шу билан бирга, драматург бу асарида фақат маърифатчилик ғояларини илгари суриш билан чекланмай, айна чоғда, турли деталлар, тағмаъноли сўзлар воситасида миллат, ватан тақдирига боғлиқ катта ғояларни ифодалаганини таъкидлайди. Хусусан, илм-сизлик оқибатида келиб чиқадиган ичкиликбозлик, фоҳишабозлик каби бадбинликлар миллатнинг эътиқодини бузувчи илат эканлиги биргина факт — Фарғонада жиноятчиликнинг ўсиши ўн йил ичида «бутун Россия империясидан икки баробар ортиқ эканлиги...»²ни² уқтириш билан кўрсатиб беради. Умуман, биз юқорида тилга олган мақоаларнинг муҳим жиҳатлари шундаки, уларда Бехбудий ижодкоргина эмас, балки жадидчилик ҳаракатининг етакчи намоёндаси сифатида талқин этилади. Сўнгги давр адабиётшунослигида адабий танқиддаги ёндашувлар, таҳлил методларининг илмий-назарий асосларини тадқиқ этиш жиҳатидан филология фанлари доктори, профессор Абдуғафур Расуловнинг «Танқид, талқин, баҳолаш»³ номли монографик тадқиқоти характерлидир.

Адабий танқиддаги тадқиқий ёндашувлар ҳақида тўхталганда, А.Расулов тарихий-биографик, онтологик ва тарихий-функционал ёндашувларга эътиборни жалб қилади ва асосий эътиборни ижодкор билан унинг асарлари ўртасидаги

¹ Ризаев Ш. Истибодга қарши исён // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 23 июнь.

² Ризаев Ш. Истибодга қарши исён // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 23 июнь.

³ Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. Фан, 2006.

муносабат масаласига қаратади. «Бадиий асар-хоҳ у лирика, хоҳ наср, хоҳ драма бўлсин-ёзувчининг маҳсули. Фарзанд ота-онасига ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадиий асар талқин, таҳлил қилинганда, табиийки, ёзувчининг руҳий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадиий асарни талқин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти-ҳолатини ўрганувчи соҳа бор. Уни биографик метод ёхуд бадиий асарга ёзувчи ҳолати нуқтаи назаридан ёндашиш дейилади»¹. Бу жиҳатдан айниқса, Н.Раҳимжоновнинг «Бадиий асар биографияси»² номли тадқиқоти характерлидир.

Н.Раҳимжонов турли тарихий даврларга оид ижодий жараёнларни яхлит бир ҳодиса сифатида ўрганишга киришаркан, нафақат атоқли адиб И.Султон ижоди, умуман, XX аср ўзбек адабиёти ижодида акс этган образли тафаккур типлари, уларнинг эволюцияси, турғунлик ҳолатлари тадқиқотчилар эътиборидан четда қолганини тўғри таъкидлайди. «Ваҳоланки, адабий матн яхлит бадиий бутунлик, шу билан баробар, асарнинг юзага келиш тарихини кўз-кўз этувчи гўзаллик ҳодисаси ҳамдир. Унга тор ва биқиқ бир нарса сифатида, санъаткор деб аталмиш инжиқ кимсанинг хархашалари тариқасида қарамаслик лозим. У ижодкор туйғулари ва дунёқарашнинг маълум шаклга кирган кўринишидир»³.

Тадқиқотда адиб ва олим Иззат Султоннинг адабий-эстетик қарашларига таянган ҳолда унинг шахсияти, асарларининг яратилиши тарихи воситасида муҳит ва давр муаммолари ёритилади. Олим бадиий асар психологияси таҳлиliga киришганда ёзувчининг ана шу асарни ёзиш палласидаги дунёқарашини асос қилиб олиб, образли тафаккур маданиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Қўлланманинг «Ижодкор шахси» деб номланган боби беихтиёр Сент-Бёв услубини ёдга солади. Н.Раҳимжонов дараматургнинг онги шакланган жараёнларни — болалик даврини унинг ўз ти-

¹ Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. Фан, 2006. — Б. 75.

² Раҳимжонов.Н. Бадиий асар биографияси. Фан, 2008.

³ Раҳимжонов Н. Ўша манба, — Б. 10.

лидан айтган хотиралар воситасида «тиклайди». Ёзувчининг таржимаи ҳолига доир тафсилотлар унинг ижодига, конкрет асарларининг яратилишига замин ҳозирлаганини тадқиқотчи кўплаб воқеалар ва улардан келинган хулосалар орқали далиллаб кўрсатади.

Мазкур тадқиқотнинг услуби, мундарижаси ўзига хослигига қарамай, маданий-тарихий метод асосида Иззат Султон шахси, ижодий принциплари у яшаб ижод этган давр муҳити, шарт-шароити «Алишер Навоий», «Имон», «Донишманднинг ёшлиги», «Кўрмайин босдим тиканни», «Қақнус», «Ойдин кеча асрлигида», «Янги одамлар» сингари асарларининг бадиий ғоя тарзида туғилиши жараёнлари батафсил ёритилади. Адибнинг «тотли ва эзгин хотиралари» (73-бет), тадқиқот муаллифининг кўплаб саволлари, ёзувчи билан мулоқотлари, кузатишлари бутун бир маданий-тарихий жараённинг Иззат Султон шахси ва фаолияти билан боғлиқ саҳифаларига ойдинлик киритади. Энг муҳими, Н.Раҳимжонов адиб асарлари яратилган, чоп этилган, саҳналаштирилган даврдаёқ тарихий шахслар ҳаёти талқини билан боғлиқ масалаларга бугунги кун талабларидан келиб чиқиб ёндашади ва уларга қониқарли жавоблар беради. Хусусан, «Алишер Навоий» драмсининг яратилиш тарихи ҳақида сўз юритганда асар муаллифининг иқрорларини баён этади. Бу баённомалардан Н.Раҳимжоновнинг келган хулосаси шундай: «Аслида, ўзбек адабиётини яхлит ва бус-бутун жараён сифатида ўрганишга, эстетик ўзлаштиришга интилаётган эканмиз, унга башарий қадриятлар нуқтаи назаридан ва жаҳон контекстидан ёндашишга ҳаракат қилаётган эканмиз, бир неча минг йиллик адабиётимиз намуналарини «дунёвий» ёки «диний» адабиёт тарзида бўлак-бўлакларга ажратиб қараш, ўрганиш бир ёқламалиқдир. Ундан шўро мафкурасининг, социалистик реализм ижодий методининг синфийлик принципи ҳиди келади»¹.

Ўзбек танқидчилигида кейинги пайтда жадал шаклланаётган маданий-тарихий таҳлил методи намуналари талайги-

¹ Раҳимжонов Н. Бадиий асар биографияси. Фан, 2008. — Б. 92.

на. Бироқ уларнинг барчасига хос бўлган умумий хусусият-ни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқорида кузатганимиздек, Н.Раҳимжонов «Бадиий асар биографияси» тадқиқотида маданий-тарихий метод етакчилик қилса-да, унда бадиий асарга ёҳуд муайян ижодкор ҳаёти ва фаолияти таҳлилга системали ёндашганда қўлланиладиган биографик метод, комплекс ўрганиш, қиёсий-тарихий, социологик методлар, психологик ёндашув усулларидан ҳам ўз ўрни ва меъёрида фойдаланилган. Бу тариқа системали ёндашув масаланинг турли-туман қирраларини асосли ёритишга омил бўлган. Назаримизда, маданий-тарихий метод адабиётимиз тарихининг, атоқли ижодкор шахси ва ижодининг теран ва кўламли таҳлил ва ютуқларига кенг йўл очади ва замонавий ўзбек танқидчилигининг етакчи методларидан бири сифатида методологиядан муқим ўрин эгаллайди.

Д.Қуронови «Чўлпон. Ҳаёти ва ижодий мероси»¹ номли қўлланмаси ҳам биографик таҳлил методининг ўзига хос намунаси сифатида қимматлидир. Таъкидлаш жоизки, Д.Қуронови чўлпоншунос сифатида Чўлпон ижодини ҳар томонлама тадқиқ этган мунаққидлардан. Унинг номзодлик ва докторлик диссертациялари Чўлпон насри поэтикасига бағишланган. Олим Чўлпон ижодини, айниқса, насрини тадқиқ этишда янгича методологик тамойиллар, усул ва талқинларга асосланади, тарихий-биографик, тарихий-функционал, структуравий-функционал методларни муваффақият билан қўллайди. Мазкур қўлланмасида ҳам у шоир ижодини унинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига доир муҳим саналар билан боғлиқ ҳолда таҳлил этади. Чўлпоннинг ҳаёт йўли ва ижодининг илк босқичи ҳақида фикр юритаркан, чоп этилган биринчи асари сифатида «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 3-сонида босилган «Туркистонли қардошларимизга» номли шеърини кўрсатади².

¹ Қуронови Д. Чўлпон. Ҳаёти ва ижодий мероси. — Т.: Ўқитувчи, 1997.

² Шарафиддинов О. Ижодкорнинг илк асари сифатида «Садойи туркистон» газетасининг 1914 й 29 апрел сонида босилган «Қурбони жаҳолат» деб тахмин қилади. Қаранг: Чўлпон. — Б. 9.

Шу ўринда эслатиб ўтиш лозимки, О.Шарафиддинов Чўлпоннинг илк асари сифатида «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 29-апрел сонидида чиққан «Қурбони жаҳолат»ни таҳмин қилган. Адабиётшунос Б.Каримов эса «Даҳа гўзал битиклар» мақоласида «Таржимон» газетасининг 1913 йил 17 ноябри, 261-сонидаги «Андижондан ўлан савола жавоб» сарлавҳали мактуб ҳақида фикр юритиб, И.Фаспиралининг жавоб мактубини ёзишга сабаб бўлган бу хат «Сулаймонзода Абдулҳамид Юнусов» — Чўлпон эканлигини айтади ва Чўлпоннинг савол мактуби тўлиқ келтирилганлигини таъкидлайди. «Эҳтимол, ушбу мактуб Чўлпоннинг матбуотдаги илк қадамидир»¹, дейди Б.Каримов. Ушбу фикрни Н.Каримов ҳам «Чўлпон» номли маърифий романида таъкидлаган.

Н.Каримов «Чўлпон» номли маърифий романида Чўлпоннинг дастлабки асари «Ойна» журналининг 1914 йил 18 январ сонидида эълон қилинган «Андижонда янги банк» номли хабар эканлигини қайд этади². Юқорида келтирилган маълумотларнинг турли-туманлиги Чўлпон ижодий фаолияти бўйича изланишлар давом этаётганлигидан далолат беради.

Д.Қуронов Чўлпон дунёқараши билан қизиқаркан, М.Муҳаммаджоновнинг «Турмуш уринишлари»га таяниб шоирнинг 1917 йил феврал инқилобини зўр шодиёна билан кутиб олганлигини³, шунингдек, Заки Валидийнинг хотиралари асосида бу даврда шоир ниҳоятда фаол бўлганлигини таъкидлайди. Бироқ қисқа вақтдаёқ Чўлпоннинг орзу-умидлари барбод бўлганлигини унинг ижоди намуналари талқини билан асослашга ҳаракат қилади. Мунаққид Чўлпоннинг 20-йиллар бошидаги, жумладан, «Ётоқдан», «Тарих», «Кўнгил», «Бас энди», «Алданиш» каби шеърларининг яратилиш асосидаги руҳий ҳолати билан тарихий воқеаларни уйғунлаштириб, қиёслаб фикр юритадики, бу ҳам Чўлпон ижодига

¹ Карил Б. Янгиланиш соғинчи. Адабиёт жамғармаси, 2004 й.

² Каримов Н. Чўлпон. Шарқ, 2003. — Б. 39.

³ Қуронов Д. Чўлпон. Ҳаёти ва ижодий мероси. Ўқитувчи, 1997. — Б. 9.

тарихий-биографик ёндашув ҳамда ижтимоий-эстетик талқиннинг ўзига хос намунасидир.

Мунаққид фикрича, Чўлпон шеърляти XX аср ўзбек поэзиясини ўзига хос тарзда янгилаган шеърятдир. Шоир даврга мос тарздаги фикр ва туйғунинг шиддатли ифодасини бера олган, янги шакл ва вазни дадил қўллаган ҳақиқий новатор ижодкордир. Шеърлятидаги бу янги мотивларга мумтоз адабиётимизнинг энг яхши анъаналари асос бўлиб хизмат қилганини таъкидларкан, Д.Қуроноф Чўлпон поэзиясини тушуниш, унинг мазмун-моҳиятини англаш фақат «матн» орқали эмас, балки контекстда тўла намоён бўлишини, шу асосдагина мукамал талқинга эришиш мумкинлигини эътироф этади. Унинг фикрича, «контекст» тушунчасини шоирнинг шеър ёзаётган пайтдаги руҳий ҳолати, дунёқараши, ўша даврдаги ижтимоий тарихий ҳаёт, тарихий-маданий анъана ва ҳоказолар ташкил этади¹.

Мунаққид айна шу мезонлар асосида Чўлпоннинг «Гўзал», «Бинафша», «Қалаңдар ишқи», «Ўзбегим», «Бузилган ўлкага», «Виждон эрки» каби кўплаб шеърларини таҳлилга тортади.

Бироқ шу ўринда сўнги давр чўлпоншунослигида ҳам ўрни бўлса-бўлмаса ижтимоий талқинга ҳаддан ташқари урғу бериш ҳоллари учрашини таъкидлаш зарур. Ҳатто шоирнинг «Гўзал» шеърдан ҳам эрк, озодлик ғоясини излаш ножоиздир. Тўғри, танқидчидикда бу шеърнинг турли-туман талқинлари ҳам яратилди. Шундай бўлиши табиий деб қаралса-да, бироқ Чўлпонни шоир сифатида кўпроқ муайян бир ғоянинг куйчисига айлантириш ҳоллари кузатилади. Бу ҳол методологик жиҳатдан ўзини оқламаслигини шўро даври танқидчилиги мисолида кўриш мумкин.

Чўлпон ижоди ҳақида таниқли адабиётшунос олим ва мунаққид Н.Каримовнинг тадқиқотлари ҳам алоҳида салмоққа эга. Ўтган асрнинг 20-30-йилларига доир манбаларни чуқур ўрганган заҳматкаш олим 80-йилларнинг охиридаёқ Чўлпон биографиясининг тикланишида, асарлари нашр этилишида,

¹ Қуроноф Д. Чўлпон. Ҳаёти ва ижодий мероси. Ўқитувчи, 1997. — Б. 28-29.

адиб ҳаёти ва ижодини ёритиш, концепциясини белгилашда, поэтик оламини талқин этишда жуда катта хизмат қилди. У ўз тадқиқотларида Чўлпоннинг улкан истеъдод соҳиби, буюк шоирлигидан ташқари, ўз миллатини севувчи миллатпарвар, кўнгли нозик, ҳиссиёти уммон қадар кенг инсонлигини ҳам кашф эта олди ҳамда XX аср ўзбек адабиётини янгилашга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган новатор шоир ва ёзувчи сифатидаги сиймосини тўлиқ ярата олди. Назарий жиҳатдан, Н.Каримовнинг Чўлпон ҳақидаги илмий, оммабоп, маърифий асарларини ўрганар эканмиз, олимнинг ўзбек адабий танқидчилиги шўро даврига хос синфийлик ҳамда партиявийликка асосланган методологиядан халос бўлиб, янгича илғор методологик тамойилларга эга бўла бошлашда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшганини кўрамиз. Н.Каримов адабий танқид методларининг жанр имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилган мунаққидлардан биридир. Унинг Чўлпон ҳақидаги кўплаб хотираларни тўлагани, архив материаллари ва давлат ҳужжатларини ўрганиб, шулар асосида адиб ҳаёти ва ижодига доир турли жанрларда ёзган асарлари танқид фаолиятининг кўлами кенгайиб, бошқа соҳалар билан ҳамкорлиги тобора ортиб бораётганлигидан далолатдир. Бу адабий танқид методологиясининг янгиланаётган жиҳатларидан биридир.

Истиқлол даврида чўлпоншуносликнинг янги йўналишлари таркиб топганини ҳам таъкидлаш жоиз. Жумладан, мустақиллик йилларида Чўлпон ва танқид, Ҳамза ва Чўлпон, Чўлпон ва Фитрат, Гаспиринский ва Чўлпон, Чўлпон ва театр, Чўлпон таржимон, Чўлпон ва матбуот каби йўналишлар бўйича турли хил илмий ахборотлар, мақолалар, хотиралар чоп этилди¹. Уларда Чўлпоннинг ижодкор ва фаол жамоатчи

¹ Йўлдошев Н. Умид Чироқлари (Чўлпон ва Фитрат) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 20 январь; Сафтер Ногаев. Адолат — руҳият манзили // Шарқ юлзузи. 1999. — №1; Мамажонов С. Чўлпон ва ўзбек театр санъати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1998. — 30 январь; Қуронов Д. «Кеча ва кундуз» таржима тажрибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 9 март; Дўстқораев Б. Чўлпон: Газета еттинчи давлат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 22 октябрь; Каримов Б. Даҳа гўзал битиклар // «Янгилашиш софинчи». 2004.

шахс сифатидаги фаолияти таҳлил этилади. Бу типдаги мақолалар адабий танқид доираси кенгайиб, бошқа соҳалар билан алоқаси кучая бошлаганидан далолат беради. Айти пайтда, бу саъй-ҳаракатлар танқидчиликда қиёсий-тарихий методнинг ривожланишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Ана шундай изланишлар орасида, айниқса, «Гаспиринский ва Чўлпон», «Чўлпон ва Фитрат», «Чўлпон ва Ҳамза» каби мавзуларидаги тадқиқотлар Чўлпоннинг поэтик маҳоратини ёритишга хизмат қилади.

Биз юқорида муайян бадиий асар ёки ёзувчи ижодида бирор-бир таҳлил методи етакчилик қилган ҳолда, бошқа методлардан ҳам бу жараёнда ўрни билан фойдаланишини таъкидлаган эдик. Назарияга доир адабиётларда айрим методлар кўп ҳолларда ўхшаш вазифаларни бажариши таъкидланади¹. Жумладан, социологик метод билан қиёсий-тарихий методларнинг кесишган нуқталарига танқидчиликда тез-тез дуч келиш мумкин. Аслида социологик метод адабиёт билан ижтимоий онгнинг шаклларида бири сифатида боғланган. Шу билан бирга, социологик методда адабиётнинг муайян даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларга боғлиқ жиҳатларига асосий эътибор қаратилади.

Истиқдол даври танқидчилигида социал метод билан қиёсий-тарихий методнинг уйғунлигида амалга оширилган тадқиқотлар ҳам юзага кела бошлади. Танқидчиликда бу жараённинг юзага чиқишида, албатта, мустақиллик туфайли эришилган эркин ижод шароити омил бўлди. Акс ҳолда, адабиётимиз тарихидаги, собиқ шўро даврида яратилган асарлардаги ўша замон мафкураси «муҳр босган» камчиликларни рўй-рост очиш орқали жуда кўп тортишувларга сабаб бўлган муаммоларни очишнинг имкони бўлмасди.

Адабиётшунос Раҳмон Қўчқоров «Мен билан мунозара қилсангиз» номли рисоласида² Абдулла Қаҳҳорнинг икки романи — «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» романлар-

¹ Занченка В.Г., Гусман В.Г., Кирноза З.И. Методы изучения литературы. Системный подход. — М., 2002. — Б. 99.

² Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз... Маънавият, 1998.

нинг ёзилишига туртки берган, уларнинг қайта ишланишига сабаб бўлган омилларни батафсил таҳлил қилади. Тадқиқотда кўплаб тарихий ва ижтимоий фактлар, хужжатлар асос сифатида келтирилади, романларни қайта ишлашга мажбур бўлган адибнинг шахси, дунёқарashi, ижодий тақдирида комфирқа сиёсатининг шафқатсиз тазйиқи шарҳланади.

Дарҳақиқат, Р.Қўчқор тўғри таъкидлаганидек, «А.Қаҳқор романлари тақдири шуниси билан фарқланадики, улар ўз матнида замонлар нафасини, шўро сиёсатининг турфа моҳиятини, эстетик қарашларнинг ўнлаб эврилишларини бевосита акс эттиради. Асарларнинг ижодий тарихини ўрганиш фақат уларда акс этган шахс ва жамият, мафкура ва инсон тақдири муаммоларинигина эмас, балки ёзувчи ва жамият, сиёсат ва ижод, ёзувчи лабораторияси ва ижод психологияси масалаларини ҳам таҳлил этиш имкониятини беради»¹.

Р.Қўчқор «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари» асарлари таҳлилига киришишдан олдин бу ишда амал қилмоқчи бўлган тамойилларни очиқ-ошкор баён этади. Чунончи, асарларга ёндашишдан олдин «унинг муаллифи ўсган муҳит, қадриятлари ва дидини шакллантирган объектив ва субъектив омиллар»ни назарда тутганини, яъни хулосаларда холисликни таъминлашга уринишини; иккинчидан, «Маънавий қадриятлар билан боғлиқ таҳлил принциплари»га амал қилажagini уқтиради.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, Р.Қўчқоров таъкидлаган мазкур тамойил ва принциплар янги ўзбек танқидчилигида бугунга келиб шаклланди, барча метод ва услублардаги таҳлил ҳам талқинларда етакчи тенденция тусини олди. Ўтган асрнинг 90-йиллари бошида шўро даври ўзбек адабиётини баҳолашдаги баҳс-мунозараларни эсласак, Р.Қўчқоровнинг ўз принципларига алоҳида урғу бераётганининг боисини тушуниш қийин эмас.

Тадқиқотчи «Сароб» романининг ҳар учала нашрини (1937,

¹ Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз... Маънавият, 1998. — Б. 4-5.

1957 ва 1967 йиллардаги) қиёсларкан, айна шу даврлардаги ижтимоий-сиёсий вазият, ёзувчи дунёқарашига таъсир кўрсатган воқеа-ҳодисалар, роман матнига киритилган кўздан-кўп ўзгартишларнинг сабаб ва оқибатларини конкрет фактлар, қиёслар билан очиб беради. Бу тадқиқотда биз социологик таҳлил методи қиёсий-тарихий ва маданий-тарихий услублари билан уйғунлашиб кетганлигини кузатамиз. Зеро, «Сароб»нинг А.Қаҳҳор томонидан ўзгартирилган парчалари, воз кечилган саҳифалари таҳлили тарихий-поэтик анализ усулини эслатса, давр шарт-шароити ва ижодкор шахси, ижод психологияси ва ёзувчи позициясига доир шарҳлар тадқиқотчининг маданий-тарихий таҳлил методидан самарали фойдаланганини кўрсатади.

Истиқлол даври танқидчилигида фаол қўлланила бошлаган таҳлил усулларида яна бири структурал таҳлил методидир. Сўнги даврда олимларимиз структурал таҳлилнинг илмий-назарий асосларини очиб берган мақолаларни ҳам эълон эта бошладилар. Шу жиҳатдан, айниқса, А.Расуловнинг «Структура ва структурализм»¹, Сувон Мелининг «Структурализм ва структурал таҳлил» (1-мақола) каби мақолалари эътиборга молик. Бу мақолаларда структурализм ва унинг айрим назарий муаммолари ҳақида сўз юритилади.

Ҳар иккала мақолада ҳам структурализм ва структурал методнинг ўзига хос жиҳатлари, кенг ва тор маънолари илмий асосда шарҳланган, шунингдек, структурализм тушунчаси, унинг фалсафий, илмий, бадий-эстетик ҳодиса сифатидаги хусусиятлари теран тадқиқ этилган.

А.Расулов структурализмга ихчам тарзда қуйидагича таъриф беради: «Бадий асар ўзига хос микромир: санъаткор асар воситасида олам-олам фикрларни билдиради, ғояларни ифодалайди. Биз борлиқни қандай ўзлаштирадик, санъаткор матнини шунчалик синчиклаб ўрганамиз. Ҳақиқий матн — система. Борлиқ тузилишида, инсон мучаси, аъзоларининг жойлашишида изчил таркиб, тартиб бўлганидек,

¹ Расулов А. Бадийлик-безавол янгилик. Шарҳ, 2007.

бадий асар матнида ҳам тартибли таркиб мавжуд. Аниқроқ айтсак, бадий асар – бетакрор структура, система. Бу системани уқиш, ўзлаштириш йўриғи, йўсини, қоидаси структурализмдир. Структурализм мақсади адабий матнинг семиологияси – маънолар йўналиши, кўпқаватлигини англашдир. Структурализм мақсад-моҳиятини юзага чиқаришда асардаги муҳим маъно нуқталарини белгилаб олиш жиддий аҳамият касб этади»¹.

Олим структурализмнинг пайдо бўлиши, ривожланиш босқичлари ва бадий асардаги ўрни, методлараро муносабати ва ўзбек адабиётидаги қўлланиш ҳолатларини чуқур илмийлик асосида тадқиқ этади. Мақолада структурализм истилоҳи ўтган асрнинг 10-йилларида француз илмида пайдо бўлганлиги ва унинг асосчиларидан бири Фердинанд де Соссюр номи билан боғлиқ эканлигини қайд этилар экан, жаҳон фалсафаси, лингвистикаси ва адабиётшунослигида структурал таҳлилнинг ўрни ва аҳамиятига кенг тўхталади.

Мунаққид структурализмнинг тараққиёт босқичларига назар ташлаб, XX асрда унинг учта мураккаб босқични босиб ўтганини ва 70-йиллардан бошлаб, ўзбек адабиётшунослигида ҳам бу борада изланишлар олиб борилганлигини таъкидлайди. Мустақиллик даврига келиб ўзбек адабиётининг гўзал намуналарини структурал таҳлил орқали тадқиқ этиш имконияти пайдо бўлди. Жумладан, мунаққид мустақиллик даврида Қодирий, Қаҳҳор асарлари янгича нуқтаи назар билан талқин этилаётганлигига эътиборни қаратади. Мақолада З.Исомиддиновнинг «Тарас Булба: ошкор ва пинҳон қиёфа», «Чини турганда афсона нечун» каби мақолаларида танқидчининг матн замирига чуқур кириб борган сайин таркиб, ички тартиб ва таянч сўзларни аниқ кўриб таҳлил қила бошлагани ва шу асосда ҳаққоний хулосаларни баён қилганини ҳақли равишда қайд этади.

А.Расулов мақолада эксизтенциализм, структурализм ва

¹ Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Б. 29.

социалистик реализм методларининг моҳияти ҳақида фикр юритар экан, уларни бир-бирига қиёслаб, шу асосда ғоят муҳим илмий-назарий қарашларни илгари суради. Жумладан, одамнинг моҳиятини очишда эксизтенциалистик қараш билан Маркс асос солган социалистик реализмга хос бўлган ижтимоий тасвирнинг етакчилик қилиши ҳақида тўхталиб, ҳар иккала қарашга хос чекланишлару синтезлашиш лозим бўлган ўринларга эътибор қаратади. Шу асосда, бадиий адабиётнинг ўзига хослиги масаласига ўз муносабатини билдиради.

А.Расулов «структурализм» тушунчасини бир бутун ҳодиса сифатида текширади. Муаллиф фикрича, бадиий структурани яратиш матн тузишдан анча илгари бошланади. Услуб, жанр, сарлавҳа, илк жумлалар, булар барчаси семиотик белги сифатида структуранинг яратилишига замин ҳозирлайдиган жараён дир. Демак, бадиий структура семиотик нуқталар билан биргаликда келади. Структуранинг жанр, асар номи ва қаҳрамонлар тасвири билан боғлиқлиги А.Орипов, Т.Мурод, У.Азим, Фахриёр, У.Ҳамдам асарларидан олинган парчалар билан асосланади. Муаллиф структурал таҳлилга тўхталар экан, уни қуйидагича лўнда таърифлайди: «Структурализм — матнни ўқиш, ўқиш, ҳузурланиш ҳақидаги фан... Структурализм — талқин ва таҳлилнинг нозик, гўзал йўсини... Структурализм — модернизм моҳиятини ишонарли ёритиб берувчи воситадир»¹.

Шу ўринда структурал методнинг танқид фаолиятида қандай намоён бўлаётгани, пировард натижада ўзбек танқидчилигида бу таҳлил методи қандай самаралар келтириши мумкинлигини бир мақола таҳлили орқали кузатайлик. Ҳамидулла Болтабоев «Теранлик»¹⁹⁰ сарлавҳали мақоласида А.Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясини структурал таҳлил қилишга киришаркан, мазкур методнинг афзал жиҳатини мафкуравий-социал талқинни рад қилишида, «адабий матиннинг бадиийлик хусусиятини унинг таркибини ўрганиш орқали» асослашида кўради.

¹ Расулов А. Бадиийлик — безавол янгилик. — Т.: Шарқ, 2007. — Б. 55.

² Адабиётимиз фаҳри. — Т.: Ўзбекистон, 2007. — Б. 202-214.

Тадқиқотчи таҳлилга, ҳикояга эпиграф қилиб олинган гапни ва асарнинг илк жумлаларини таҳлил этишдан бошлайди, унинг ҳикоя сюжетига кескинлик олиб кирганини таъкидлайди. Бу жумланинг кейинги жумлага мантиқан боғлиқлигини изоҳларкан, ҳикоянинг ўзак нуқтасини-тугун ва ечимини мужассам этган детални аниқ белгилайди. Ҳикояда бу детал-тугунча, яъни асар қаҳрамони Туробжон қўлида кўтариб келган тугунча.

Эътиборли томони шундаки, Ҳ.Болтабоев «Анор» ҳикоясини биринчи жумласидан охириги жумласигача-асар матнининг таркибий қисмларини бирма-бир шарҳлайди. Пировард натижада бадиий бутунликнинг — ҳикоянинг моделини «тиклайди». Айни шу «тиклаш» жарёнида мунаққид ҳикояни ўқиганда китобхон назарига тушмайдиган хусусият ва маъноларни талқин этади. Мақола муаллифи ҳикояда асосий эстетик вазифани бажарган еткази унсурлар — ҳаракат ва нутқни адабий ҳодиса сифатида олиб қарайди. Ҳикоя қаҳрамони Туробжоннинг воқеалар давомида икки бор уйига кириб келгандаги вақт, ҳолат ва қўлидаги нарса (тугунча)нинг ёзувчи томонидан урғуланган талқинига эътиборни қаратади, буни ҳикоядаги қаҳрамон ҳаракатини ифодалаган урғули сўзларни ажратиб кўрсатиб амалга оширади. Худди шундай, Туробжон ва унинг хотини нутқларини ҳам алоҳида кузатади. Шундан сўнг, тадқиқотчи «Анор» ҳикоясининг анъанавий талқинига зид тарзда асарнинг қаҳрамони Туробжон ҳам, унинг бошқоронғи аёли ҳам эмас, балки анор эканини айтади: «Асар конфликтининг бош сабаби ҳам, сюжетдаги туган ҳам, ечим ҳам анорга боғлиқ... Анормулоқот воситаси, коммуникатив бирлик»¹.

Ҳ.Болтабоев структурал метод асосидаги мазкур таҳлилда модел тушунчасига урғу бераркан, бирор-бир детал («Анор» ҳикоясидаги оқсоқ мушук), предмет ёки тимсол (ҳикояда-анор) ва ҳатто ҳикоянинг ўзи бутунлик сифатида модел каби қурилиши мумкинлигини таъкидлай-

¹ Адабиётимиз фаҳри. — Т.: Ўзбекистон, 2007. — Б. 211.

ди. Моделда ёзувчи «катта ҳаёт моҳиятини» кўрсатганини, модел китобхонга ҳам «катта ҳаёт ҳақида тасаввур» беришини айтади.

Структурал таҳлилнинг моҳияти муайян асарнинг қайси замон, қандай тарихий ёки мафкуравий шароитда яратилганидан қатъи назар, унинг матнидан келиб чиқиб талқин этилиши айна шу асарнинг анъанавий талқинларидан мутлоқо ўзгача хулосалар чиқарилиши билан изоҳланади. Ҳ.Болтабоевнинг «Теранлик» мақоласидаги «Анор» ҳикоясининг структурал талқини мазкур асарнинг ғояси умуминсоний қадриятга боғлиқ эканини («муҳтожлик инсонни нафақат жиноятга, балки эркисизликка олиб келади») ва А.Қаҳҳор маҳоратининг муҳим жиҳати ҳам айна шунда намоён бўлишини тасдиқлайди.

Структурал методга асосланган ушбу таҳлил жуда кўп баҳсларга, қарама-қарши талқинларга объект бўлган ҳикоянинг туб моҳиятини фақат асар матни асосида амалга оширилган талқин воситасида ҳолис кашф этиш мумкин, деган хулосани беради. Бундай таҳлилда олдиндан режаланган мафкуравий мақсадни ўтказиш учун ҳикояни восита қилишга ўрин қолмайди. Айна шу жиҳати билан ҳам танқидчиликда шаклланаётган структурал метод, айниқса, адабий меросни қайта, ҳолис ва теран баҳолашда, тўғри талқин қилишда қўл келмоқда. Бунинг ўзи ҳам танқид фаолиятида адабий ҳодисаларга системали ёндашув етакчи методологик тамойилга айланаётганининг далилидир.

Сувон Мели «Структурализм ва структурал таҳлил» мақоласида структурализм бадиий асарда фалсафий йўналишдан кўра методологик мўлжал бўлиб, ўрганилаётган объекتلарни шаклий қурилишига кўра талқин этишни англатади, деган фикрни олдинга суради. Мазкур мақолада қадимги юнон файласуфи Плотоннинг «Тимей» асаридаги оламнинг ўзаги геометрик шакллар асосида (тўрт унсур — ер, сув, ҳаво, оловнинг) муайян учбурчаклардан ташкил топганлиги ҳақидаги ғояси асосида вужудга келган фан - микроструктурани ўрганувчи квантфизика концепциялари билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

Кўриниб турибдики, С.Мели ҳам структурализм ҳақида сўз юритганда, А.Расулов каби, бадий асарни ҳам табиатга қиёслаб ўзига хос микроолам, деб ҳисоблайди ва унинг структурал бутунлиги худди аниқ фанлардаги каби хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди. «Кўринадики, бадий асарни структура жиҳатидан тадқиқ этиш, яъни структурализм чуқур фалсафий ва ҳатто квантфизикавий асосга эга. Худди микрооламдаги бевужуд зарралар каби-уларни оддий кўз билан кўриш мутлақо мумкин эмас – бадий образлар ва умуман бадий воқелик мунайян давр ва унда яшаётган одамларни акс эттирса-да, амалда у тил воситасида яралган бевужуд реалликдан бошқа нарса эмас»¹. Айни пайтда, С.Мели бадий асарнинг структурасини ўрганиш илмий тадқиқотнинг асосий мақсади эмас, балки самарали натижага эришиш усули эканлигини тўғри таъкидлайди.

Муаллиф бадий асар структурасини ташқи ва ички структурага ажратади. Структурал таҳлилда бадий асардаги образлар ва уларнинг рамзий маъноларини аниқлаш(маъно ўчоқлари), образ замиридаги бадий куч (образ энергетикаси) ва пировард натижада бадий асарнинг поэтик асосини тутиб турувчи куч (мақолада «жон жойини топиш», деб ифодаланган) лозимлиги ва буларнинг барчаси бадий асарда етакчи структурал бирликни ташкил этиши илмий назарий жиҳатдан асослаб берилган.

Таъкидлаш жоизки, А.Расулов ва С.Мели мақолалари ўзбек танқидчилигида структурализмга бағишланган назарий характердаги илк тадқиқотлардандир. Бу мақолаларда структурализм тушунчаси жаҳон адабиётшунослиги ва танқидчилиги миқёсида қаралиб, мазкур методнинг етакчи хусусиятлари машҳур файласуфлар ва олимларнинг қарашлари билан асосланган. Шу жиҳатлари билан ҳам бу мақолалар ўзбек адабий танқидчилиги методологиясининг шаклланишида жиддий аҳамият касб этади.

¹ Мели С. Структурализм ва структурал таҳлил ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. – №2. – Б. 12.

Бу каби янгилашлар шаклланаётган танқид методологиясида жаҳон адабиёт илмида барқарор бўлган бир қатор таҳлил ва талқин методлари дадил қўллана бошлаганини далиллайди.

Кейинги пайтда Ойбек асарлари таҳлиliga бағишланган қатор мақолаларда ҳам системали ёндашув усуллари-дан унумли фойдаланилди. Бу таҳлиллар Ойбек ижодининг хилма-хил жиҳатларини қамраб олувчи чинакам илмий кузатишлар эканлиги билан характерлидир. А.Расуловнинг «Тунда чақнаган юлдуз»¹, Ҳ.Абдусаматовнинг «Тарих ва бадий талқин»², У.Норматовнинг «Персонаж меъмори»³, Нурбой Абдулҳакимнинг «Буюк бир муҳаббат талқини», Қ.Йўлдошевнинг «Очилмаган ғунчалар чиройи»⁴, Ҳ.Абсамиевнинг «Заррин нурларнинг безовта ошиғи»⁵, У.Абдуваҳобнинг «Ойбекнинг «соф лирика»си»⁶, «Кўнгил наъматаги»⁷ каби мақолалари шу жиҳатдан характерлидир. Мазкур мақолаларда ижодкорнинг поэтик олами, маҳорат қирралари янгича илмий тафаккур элагидан ўтказилади. Жумладан, А.Расулов мақоласида тарихий-биографик, структурали талқин, семиотик таҳлил асосида шоир ижодий лабораториясига чуқур кириб боради ва унинг ўттизинчи йиллардаги яшаш ва ижод шароити билан «Қутлуғ қон» романидаги боғ, бедазор тасвирига бағишланган ўринлар қиёсланади. Бу иш асар поэтикасини кашф этиш йўлидаги янгича илмий таҳлилнинг яхши намуналаридан биридир. У.Норматов мақоласида кўпда эъти-

¹ Расулов А. Тунда чақнаган юлдуз. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005. — 27-май.

² Абдусаматов Ҳ. Тарих ва бадий талқин // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005. — 13 май.

³ Норматов У. Персонаж мемори // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005. - 11 феврал.

⁴ Йўлдошов Қ. Очилмаган ғунчалар чиройи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005. — 10 июн.

⁵ Абсамиев Ҳ. Заррин нурларнинг безовта ошиғи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005.

⁶ Абдуваҳоб У. Ойбекнинг соф лирикаси // Гулистон. 1995. — №6.

⁷ Абдуваҳоб У. Кўнгил наъматаги // Шарқ Юлдузи. 1997. — № 4.

бор берилавермайдиган ёрдамчи образларнинг бадий асардаги ўрни ва вазифалари ҳақида сўз юритилади. Бунда «Навоий» романидаги Тўғонбек образининг янгича талқинини кўрамиз. Мунаққид ишонарли далиллар орқали Тўғонбек образининг Навоий тақдирида, асар конфликти, тузилиши ва сюжет йўналишларида тутган ўрнини очиб беради. Ҳ.Абдусаматов, Қ.Йўлдошев, Ҳ.Абсамиев, У.Абдуваҳобовлар мақолаларида ҳам ижодкор маҳоратининг турли қирралари билан танишамиз.

Кейинги йиллар адабий танқид фаолиятида адабий герменевтика методи етакчилик қилаётганини таъкидлаш жоиз. Мазкур метод асосида нафақат муайян асарлар талқини, балки мумтоз адабиёт намуналари, ҳатто улуғ адибларнинг ижодий фаолияти ёритиб берилаётир. Ана шундай тадқиқотлардан бири адабиётшунос Баҳодир Каримнинг «Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин»¹ номли монографияси.

Тадқиқотнинг кириш қисмида «герменевтика» атамаси, унинг тарихи, назарий асосчилари, моҳияти ҳақида фикр юритилади, йирик ғарблик олимларнинг ушбу методга берган таърифлари келтирилиб, уларга муносабат билдирилади.

Хўш, адабий герменевтика методининг имкониятини ва афзал жиҳатларини Б.Карим нималарда кўради?

Олим герменевтикада бадий асар матни талқин объекти эканини таъкидларкан, «Герменевтика асосида иш кўрилганда матн моҳияти сохталаштирилиб, қандайдир ўткинчи мафкуравий манфаатларга қурбон қилинмайди»². Тадқиқотчи Г.Гадамер олдинга сурган герменевтиканинг асосий қоидаларидан бири: «Бутунни қисм асосида ва аксинча қисмни бутун асосида тушуниш зарур»³ лигидан келиб чиқиб, алоҳида олинган сўз гап таркибида қанчалик алоқадор бўлса, асар матни ҳам яхлитлигича ёзувчи маънавий оламига шу қадар алоқадор, деган фикрни билдиради.

¹ Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. Фан, 2006.

² Ўша манба — Б. 6.

³ Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. — М, 1991. — С. 8.

Айни пайтда ўзбек танқидчилигида герменевтик метод ўзининг шаклланиш босқичида эканини эътироф этган ҳолда, Б.Каримнинг ушбу тадқиқоти мисолида, танқидчилигимиз ҳозирги даврда жаҳон адабиёти илмининг илғор мезонлари асосида иш юритаётганини таъкидлаш лозим.

«Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин» монографияси айни шу нуқтаи назардан, яъни буюк адибимиз асарлари матнига янгича назарий қарашлар асосида ёндашилгани туфайли ҳам адабиётшунослигимизнинг кейинги йиллардаги жиддий ютуғи сифатида эътироф этилишга ҳақли тадқиқот.

Эътиборли жиҳати шундаки, олим 20-йиллар бошидаги қодрийшунослик билан адиб асрларининг 30-йиллардаги талқинлари ўртасидаги жиддий фарқларни асосли шарҳлаб кўрсатади. «Чинакам санъат намунасининг талқинига сиёсат аралашса, асар замона майлига мосланса илмий ҳолислик йўқолади, эстетик моҳият очилмайди, герменевтик мувозанат бузилади»¹.

Қодирийшунослик тарихига герменевтик метод нуқтаи назаридан ёндашган Б.Карим ўтган асрнинг 90-йилларида А.Қодирий асарлари талқинида матнни, романларнинг бадий-эстетик қимматини «янгича тушунтириш бошланганини»² тўғри талқин этади. Энг муҳим жиҳати, монографияда тадқиқотчи XX аср қодирийшунослигини герменевтика методи бўйича, бир бутунлик деб олиб, уни қисмлар асосида тадқиқ этади ва қодирийшунсликка доир манбаларни таркибий қисмлар сифатида кўриб, бутун ва қисм муносабатлари шаклида таҳлил этади.

Дарҳақиқат, ҳозирги адабий жараёнда бу методнинг фаоллигини Бойбўта Дўстқораевнинг «Романнинг бир фазилати» мақоласи мисолида кузатиш мумкин. «Шўролар ҳокимияти тугагач, унинг адабий-эстетик талаблари ҳам ўз-ўзидан барҳам топди. Пировардида адабиётшуносликда гер-

¹ Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. Фан, 2006. — Б. 44.

² Карим Б. Ўша китоб. — Б. 69.

меневтика, яъни матн асосида иш кўриш йўли кенг тарқалмоқда»¹, деб ёзади мақола муаллифи.

Б.Дўстқораев «Ўткан кунлар» романининг ҳозирча «кўздан пана» фазилатларини асардан танлаб олган икки-уч парча, ибора ва сўзлар талқини воситасида очиб беради. Жумладан, Отабекнинг Зиё шоҳичнинг уйида марфилонлик савдогарлар билан танишиш саҳнаси, хусусан, Отабек билан Мирзакарим қутидорнинг савол-жавоблари мақола муаллифи томонидан асосли тарзда асарнинг кейинги воқеаларига «замин» ҳозирлагани кўрсатилади. Шунингдек, бу суҳбат матнида ишлатилган сўзлар («мени эслай оласизми, бек?», «неча ёшга бордингиз?») замиридаги нозиклик: қахрамонлар нутқидаги одоб-ахлоқ, миллий урф-одатларга амал қилиш, камтарлик бутун бир роман контекстига алоқадорлиги, яъни алоҳида диалог ва сўз иборалар асар моҳиятини, мазмунини белгилаб тургани далилланади. Мақола муаллифи таъкидлаганидек, «Ўткан кунлар» романи герменевтика методи талаблари асосида таҳлил этилса, бу асрнинг ибратли, тарбиявий аҳамияти янада улкан жиҳатлари билан очилишига шубҳа йўқ.

«Герменевтика»нинг «тушуниш», «тушунтириш»дек лугавий маъносидан келиб чиққанда ҳам, айти моҳият мустақиллик даври танқидчилигининг фаолиятида тобора кенг намоён бўлаётганини таъкидлаш жоиз. Чунончи, Абдуғафур Расулов «Бадийлик-безавол янгилик»² номли китобининг бир қисмини талқинларга бағишлаган. Мазкур талқинларда олим Абдулла Қодирий ва Одил Ёқубовнинг тарихий романларида тақдирлар талқини ҳамда ҳар иккала адибнинг бадий маҳоратини намоён этган жонли образлар, характерлар, тил ва асарлар поэтикаси билан боғлиқ санъаткорлик сирларини очиб кўрсатади.

Иброҳим Фафуровнинг «Дил эркинлиги»³ номли китобидан ўрин олган адабий мақолалардаги талқин усули ўзига

¹ Дўстқораев Б. Романининг бир фазилати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009. — 10 апрел.

² Расулов А. Бадийлик — безавол янгилик. Шарқ, 2007.

³ Фафуров И. Дил эркинлиги. — Т.: Маънавият, 1998.

хослиги билан ажралиб туради. Уларни муаллиф «Талқинлар. Кичик тадқиқотлар», деб номлаган. Мазкур мақолаларда И.Ғафуров герменевтика методига асосланади. Ҳар қандай ижодкор оламини ёхуд муайян асарни талқин қила билиш тушуниш орқали юзага келишини таъкидларкан, Алишер Навоий сингари даҳо ижодкорнинг «фикр ва тимсоллари дунёси олдида лол бўлиб бегонасираб туришимиз»нинг боиси улуғ шоир асарлари матнини тўла тушуна олмаслигимизда, «Уни тушунмоқ учун аввало юрагимизда унга муҳаббатни тарбия қилишимиз керак»¹, деб ҳисоблайди.

И.Ғафуров бошқа бир «Ноёб сўзлар поэзияси»² мақола-сида алоҳида олинган-«кам қўлланилган ёки умуман тилнинг жонли амалиётидан қолган» сўзларга эътибор қаратади. Бошқача айтганда, шеърни — бутунни ташкил этган мисралар таркибидаги сўзни изоҳлаб, маъносини очиб асар моҳиятини талқин этади. Пировард натижада шеър матнининг шоир ижодидаги ўрни, поэтик товланишлари, айрича, ўзига хосликларини қандай тушуниш лозимлигини қай этади. Жумладан, мунаққид Икром Отамуроднинг бир шеъридаги «рой», «чизилиб», «тизмоқ», «давразамон», «бардор» каби сўзлар шакли улардаги ўзгаришлар, маъно товланишларини шарҳларкан, И.Ғафуров мураккаб, унутилган, бир қадар ўзгартириб, «асл маъноларини зўрлаш орқалигина» қўлланган сўзлар ўқувчини қийнаб қўйишини таъкидлайди: «Бадиий адабиёт аввало тушунарли бўлиш орқали ўқувчиларнинг сезгилари ва ҳиссиётларига ва қолаверса, ақл-идрокига, фаҳмгузарлигига таъсир ўтказади. Адабиёт тушуниш, тушунча бериш учун яратилади»³.

«Сўз издиҳомлари ичида яшайди»ган шоир Икром Отамуроднинг ноёб сўзларни қўллашини маъқуллаган ҳолда, Иброҳим Ғафуров шеърда поэтик меъёрни сақлаш муҳимлигини уқтиради: «Кутилмаган ноёб сўз маданий му-

¹ Ғафуров И. Дил эркинлиги. Маънавият, 1998, — Б. 66.

² Мустақиллик даври адабиёти. Нашриёт-матбаа уйи, 2006. — Б. 99-101.

³ Мустақиллик даври адабиёти. Нашриёт-матбаа, 2006. — Б. 101.

ҳит, маълум йўналишдаги изчил интеллектуал тарбия, қарашлар, поэтик майиллар маҳсули бўлиб ҳам кўринади. Бир шарт: ўзини бадий, семантик оқласагина»¹. Шу боис, ўзбек модерн шеърияти атрофида кечган қизгин баҳс-мунозаралар танқидчиликда янги тамойиллар қарор топиши учун изчил изланиш жараёни давом этганидан далолат беради. Қуйида ана шу жараённинг муҳим бир нуқтасига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Ёзувчи Ш.Холмирзаев «Кечирасиз, жаноб Карпендер, вақтим зикроқ»² сарлавҳали мақоласида жуда муҳим бир масалага - модерн асарларда тил муаммосига танқидий муносабат билдиради. Бу масала нафақат модерн адабиётга, балки умуман бадий адабиётга тааллуқлилиги боис ҳамisha долзарбдир. Ҳар қандай жанрда яратилган асарнинг бадий мукамаллиги, энг аввало, унинг тилига, муаллифнинг сўздан фойдаланиш маҳоратига боғлиқ бўлади. Шунинг учун, ҳар қандай истеъдодли ижодкор ўз асарларида, биринчи галда, она тили имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Танқидчиликда эса, бу масаланинг бот-бот кўтарилиши табиий ҳол бўлиб, бадий асарда тил муаммоси мазкур соҳа фаолиятидаги долзарб мавзу саналади. Шу маънода, адабиётшунос олим Эргаш Очиловнинг «Сиз шеър айтасизму ё одам қўрқитасиз?...»³ сарлавҳали мақоласи ва унга билдирилган муносабатлар танқидчиликда кечаётган изчил янгиланишлар жараёнинг характерли жиҳатларини намоён этди.

Мазкур мақолада модерн йўналишида ижод қиладиган баъзи бир ёш шоирлар шеърларида сўз танлаш хусусиятлари ҳақида фикр юритилади. Жумладан, танқидчи ёшлар шеъриятда «ўз қонини ичиб, суюқларини майдалаётган», «ўз ёғида ўзини қовуриб тановул қиლაётган», «барча қову-

¹ Мустақиллик даври адабиёти. 2006. — Б. 102.

² Холмирзаев Ш. Кечирасиз, жаноб Карпендер, вақтим зикроқ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000. — 27 июл.

³ Очилов Э. Сиз шеър айтасизму ё одам қўрқитасиз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 17 сентябр.

рға ва умуртқаларини синдириб, ошиқ-мошиғи билан бўйнига осиб олган» лирик қаҳрамон ҳолатларини акс эттирувчи ташбеҳлар, ғайриодатий ибора ва образли ўхшатмалар мисол келтирилиб, шеърятда бадий сўз, образли ифода поэтик нафислик, гўзаллик рамзига айланиши зарурлигини таъкидлайди. Шеърда қўлланилган образли ифода ёрқин бўлишидан ташқари, поэтик мазмуннинг санъаткорона ифодаланишига ҳам хизмат қилиши лозим. Аксинча, дағал, бепарда, бачкана ташбеҳлар қўлланаётганини ташвишланиб уқтираркан, муаллиф бир қанча мисолларни келтириб, «баъзи шоирлар шеър этикасини билишмайди: аниқ нимани шеърга олиб кириш мумкину, нимани йўқ-бу ҳақда ўйламайди»¹, деб ёзади.

Таъкидлаш жоизки, мақолада жуда муҳим масала ўртага ташланган. Чунончи, мунаққид мумтоз шеърятимизда эзгулик ва гўзаллик рамзи сифатида ишлатилган қуёш, ой, юлдуз, тонг, баҳор каби жуда кўплаб поэтик образларнинг тимсолий мазмуни бузилиб, салбий маънони ифодаловчи тимсолларга айланиб бораётганини танқид қилади.

Э.Очилов нафақат модернчи шоирлар ижодида, балки умуман шеърятимизда сўз танлашда, образларга сифат беришда йўл қўйилаётган камчиликларга тўхталаркан, бундай қусурлар истеъдодли шоирлар Б.Рўзимухаммад, Ф.Афрўз, Х.Даврон, А.Саид, В.Файзулло ва бошқаларнинг ижодида ҳам учрашини мисоллар билан қайд этади.

Бу ўринда мунаққиднинг нияти холис эканлигини таъкидлаш зарур. Бироқ шунга қарамасдан, мазкур мақолага муносабат тарзида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида «Баҳс» рукнида эълон қилинган Б.Рўзимухаммад ва Қ. Йўлдошевнинг мақолалари бу мавзу ҳақиқатдан ҳам долзарб муаммо эканлигидан далолат беради.

Б.Рўзимухаммад «Танқид-яхши нарса, аммо...» сарлавҳали мақоласида Э.Очиловнинг нияти холислигини таъкидларкан, танқидчига ўзининг эътирозларни билдиради.

¹ Очилов Э. Сиз шеър айтасизму ё одам қўрқитасиз // Ўзб. адаб. ва санъати. 2004. — 17 сентябрь

Жумладан, у Э.Очилов ўз мақоласида ўттиз нафар шоир шеърларидан бир қанча мисраларни мисол келтириб, уларнинг мавқеи, истеъдоди даражасига қараб ўтирмай баб-баравар танқид тифига олинганига қарши чиқади. Б.Рўзимухаммад назарига кўра, Э.Очиловнинг мақоласида кўзда тутилган асл мақсад қуйидагича: «Таъкидлаш жоизки, Э.Очиловнинг мақсади холис. У миллий назмни қулоққа хунук эшитиладиган сўзлардан холи кўрмоқни истайди. Шеърдаги сўзлар одамни қўрқитмаса, таъбини хира тортирмаса... Аксинча, шеър ўқиб ҳузур-ҳаловат топсанг, баҳри дилинг очилса. Мана, мунаққиднинг асл муддаоси. Хўш, шеърятга ўша талабни қўймоқ мантиқан тўғрими? Бизнингча, йўқ. Чунки шеърят инсон руҳиятининг барча қирраларини ифода этиб бермоғи лозим. Шеърда кўтаринкилик ҳам, тушкун кайфият ҳам, мавҳум ҳолатлар ҳам, хуллас, одамзод қай аҳволга тушиши мумкин бўлса, барча-барчаси ўз аксини топа беради»¹.

Бу фикрлар ўз-ўзича тўғри. Бироқ уларни шеърда сўз қўллаш, образли ибораларни маъно-мазмунни доирасида меъёрида ишлатиш масаласи нуқтаи назаридан Э.Очилов мақоласида талқин этилган фикрларга ишонарли эътироз, дейиш қийин. Шунингдек, Б. Рўзимухаммаднинг мақоласида мумтоз адабиётдан мисол тариқасида келтирган мисралар, «қабих-малих» усулидаги ғазалларга доир фикрлар ҳам Э.Очилов илгари сурган истак ва талабларга тўғри келадиган рад жавоблар эмас. Муаллиф Э.Очиловнинг «ой» образининг анъанавийликдан бошқача қўлланишлари ҳақидаги танқидий фикрларига эътироз билдирар экан, қуйидаги мулоҳазаларни ўртага ташлайди: «Э.Очилов ҳақ. Аммо бир қарашда... Ўзингиз ўйлаб кўринг, ой мумтоз адабиётимиздаги каби талқин этилаберса, ахир, бу тақлидчиликни келтириб чиқармайдими? Йигирманчи асрга келиб инсон қадами Ойга тегди. Ой қанақа йўлдош эканлигини башарият билди. Телескоп орқали қарсангиз Ой

¹ Рўзимухаммад Б. Танқид яхши нарса аммо... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 8 октябр.

чумчуқ чўқиб ташлаган қовун пўчоғига ўхшаб кўринади. Демак, шундай экан, ойна турлича талқин этишга шоирнинг ҳаққи бор»¹.

Б.Рўзимухаммад анъанавий образ-тимсолларнинг янги давр шеъриятида ўзгаришга юз бураётганига ишора қилади. Зеро, модерн адабиётининг етакчи хусусиятларидан бир ҳам анъанадан узоқлашиш ва ўзининг образли ифодасини топиб ишлатиш, қолаверса, анъанавий услубдаги бадиий нутққа зид матнни тузиш билан изоҳларкан, бугунги ўзбек модерн шеъриятига мумтоз адабиёт намуналаридан келиб чиқиб баҳо бериш ўзини оқламайди.

Бугунги адабий жараёнда бўй кўрсатаётган, анъаналарга бўйсунмайдиган янги модерн шеърияти ҳамда насридаги лирик қаҳрамон, поэтик образлар, рамзлар янгича талқин ва таҳлил қилинган Ҳакимжон Каримовнинг «Истиқлол даври шеърияти», «Истиқлол даври насри» ва «Ўзбек романларнинг тараққиёт тамойиллари» рисолаларида ҳам танқид тафаккури кўламининг кенгайганлиги, чунончи, аналитик қаҳрамонлар, тимсол ва образлар таҳлилида герменевтика методининг фалсафий-назарий имкониятлари дадил қўлланиганини кузатамиз.

Тўғри, ижодкорнинг бадиий маҳорати, поэтик олами тадқиқи барча даврларда ҳам адабий танқиднинг таҳлил ва талқин объекти бўлиб келган. Бироқ айрим даврларда танқидчилик поэтик талқин масаласини асар ғоясидан келиб чиқиб белгилаган хато тенденцияларга ҳам йўл қўйгани маълум. Чунончи, собиқ шўро даврида ҳар қандай асарда кўтарилган ижтимоий проблема бирламчи саналар, жамият учун долзарб ҳисобланган ғоясига қараб бадиий асарга баҳо берилар, бадиий талқин масаласи эса, аксар ҳолларда, ана шу тенденциозлик соясида қолиб кетарди.

Таниқли рус адабиётшуноси Михаил Эпштейн ёзганидек, «Турғунликка юз тутган адабиёт назарияга зарурат сезмайди ва бундай даврда ҳукмронлик қилган назария адаби-

¹ Рўзимухаммад Б. Танқид яхши нарса аммо... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 8 октябр.

ётларнинг ривожланишига эҳтиёж сезмайди...»¹. Собиқ шўро замони таназулга юз тутта бошлаган бир пайтда айтилган ушбу фикр «умумсовет» абиётшунослигида назарий муаммолар, жумладан, поэтика масаласи қай аҳволда бўлганини лўнда ва аниқ ифодалаган.

Тўғри, ўша давр танқидчилигида ижодкорнинг бадиий-эстетик олами, сўз қўллаш маҳорати каби масалаларга ҳам ўрни билан эътибор қаратилган. Бироқ айти шу масалалар асарлардаги ижтимоий ғоянинг, долзарб муаммонинг юзага чиқишидаги ёрдамчи унсурлар қатори тилга олинган, холос.

Ваҳоланки, XX асрнинг бошидаёқ жаҳон адабиётида рўй бера бошлаган туб ўзгаришлар, бадиий адабиётнинг турлитуман оқимларга мансуб намуналарининг яратилиши бадиий асар таҳлили ва талқинига ёндашишнинг ноанъанавий, янги усулларига эҳтиёж туғдирди. Асарда тасвирланган воқеаларнинг қай даражада ҳаётийлиги, қаҳрамонлар характери, улар тушган ҳолат ва вазиятлар нечоғли табиийлигини анализ қилишдек анъанвий ёндашувлар бир қадар ортга чекинди. «Афғидан, XX асрда Фарбда адабий танқид адабиётнинг адабийлиги сирларини очишдан бошқа бирор нарса ҳақида бундай катта хоҳиш-истак билан гапирган эмас. Бунда адабий танқид ўткан асрлардаги танқидчиликдан ўзининг фарқли афзаллигини кўради»², деб ёзади М. Эпштейн. Бу «янги танқид» назарида ўтган асрлар адабий танқидчилиги мутлақо бошқа нарсалар: тарих, психология, сиёсат ва ҳоказолар билан шуғулланган. Хусусан, маърифатпарварлик даври танқиди — жамоатчилик фикр-мулоҳазаларини акс эттирган бўлса, романтик танқид яратувчи ижодкор шахсининг реаллигини, реализм даври танқиди эса, бадиий асарда тасвирланган тарихий давр, характерлар ва воқеа-ҳодисаларнинг ҳаётий реалликка қанчалик мувофиқлигини кузатган³.

¹ Эпштейн М. Парадоксы новизны. — М.: Советский писатель, 1988. — С.406.

² Ўша манба — Б. 183-184.

³ Эпштейн М. Ўша асар. — Б. 186.

XX аср ғарб адабий танқидчилиги юқоридаги принциплардан деярли воз кечди, биринчи планга «жаноб матн» (Жан Рикарду ибораси) чиқди. Яъни бадий асар таҳлили ва талқинида асар матни билан иш кўриш, асосий тадқиқ объекти сифатида асар матни доирасида қолиш, шу тариқа, бадий асарни унинг ўзига ва бошқа асарларга муносабатидан келиб чиқиб талқин этиш замонавий танқиднинг етакчи принципига айланди.

Мустақиллик даври ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги, шўро давридаги каби, бадий асарга «ижтимоий муаммолар», «долзарб мавзулар» нуқтаи назаридан ёндашишдек бирёқлама қарашлардан воз кечди. Бадий асар талқини масаласи танқидчилик фаолиятида етакчи аҳамият касб этди. Зеро, истиқдолгача бўлган даврдаёқ шакланган, бироқ тан олинмай, очиқ эътироф этилмай келинган ўзбек адабиётидаги турли ижодий изланишлар ҳам танқидчиликнинг бадий асарларга, адабий жараёнга янгича концепция ва замонавий тамойиллар билан ёндашишини тақазо этарди.

Замонавий ўзбек шеърлятида янгича шаклнинг илк намуналарини атоқли шоир Рауф Парфи ижодида кузатамиз. Ўтган асрнинг 60-йилларида машҳур шоир Абдулла Орипов ўз ижоди билан бадий тафаккурни реалистик оҳангда янгиллаганидек, Рауф Парфи ўз шеърляти билан ўзбек адабиётига ҳам шаклан, ҳам мазмунан жозиб янгиликлар олиб кириб, янги йўналишнинг қарор топишини бошлаб берди. Айни шу хусусиятлари билан ҳам Рауф Парфи шеърляти, унинг маҳорати ва поэтикаси таҳлили истиқдол даври танқидчилигининг диққат-эътибори марказида бўлди. Бу эса, ўз навбатида, адабиётда юз бера бошлаган туб янгиланишларга пешвоз чиққан танқидчиликнинг ҳам ўз тамойилларини, таҳлил методларини янгилashiга, ўзгаришга юз бурган поэтик ҳодисаларга янгича ёндашишга кучли туртки берди.

Танқидчиликдаги ана шу жараённинг илк намуналарини биз мунаққидлар Раҳимжон Раҳматнинг «Жаннат соғинчи»¹

¹ Раҳмат Р. Жаннат соғинчи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 30 июл.

ва Ботирхон Акрамнинг «Рухият мусаввири»¹ мақолаларида кузатамиз.

Бир қарашда ҳар иккала мақола ҳам Рауф Парфининг моҳир шоир сифатидаги маҳоратини очиб беришга бағишлангандек туюлади. Бироқ жиддий эътибор қаратилганда, бу мақолалар мавзу кўлами кенглиги — улар поэтик маҳорат, янги ўзбек шеъриятида янгилашни жараёнлари ҳақида экани аён бўлади. Хусусан, Р.Раҳмат мақоласининг бошидаёқ мунаққиднинг шеърга муносабати одатдагидан бошқачалигини уқамиз: «Ижтимоий ҳақиқатни тиклаш учун ўрта кўчада жиззакилик қилиш ярамайди шеъриятга», «шеъриятда инсон юрагининг сир-асрори акс этади», деб ёзади. Дарҳақиқат, ушбу мақоладаги одатдагидан бошқача, яъни шеърга ноанъанавий ёндашув, шеърни санъат, шоирни санъаткор, деб тушуниш ва шеърни ана шу мезонлар асосида баҳолаш, талқин этиш шеъриятни янгича тушунишга интилиш, уни янги услубларда кашф этиш янгиланаётган илмий тафаккурнинг бир намунасидир.

Мунаққид шоир поэтик санъатини «оҳанг, мазмун ва манзаранинг мукамал уйғунлиги»да кўради. Хусусан, шеъралардаги оҳанг ҳақида сўз юритаркан, оҳангдан маъно уқиш зарурлигини, оҳанг сўзлар жаранги эмаслиги, балки шеър оҳанги дейилганда айнан ички ботиний оҳангни тушуниш лозимлигини таъкидлайди. Айнан мана шу каби уқтирув ва талаблар ўзбек шеъриятида юз кўрсата бошлаган модерн адабиётига хос хусусиятларни англаш ва тушуниш учун зарур эди.

Р.Раҳмат мазкур мақоласида Рауф Парфи шеъриятида севги талқини ва моҳияти, шунингдек, умуман, шоирга хос ижод психологияси ҳақида диққатга молик кузатишларни илгари суради. Чунончи, мунаққид: «Рауф Парфининг ишқий шеърлари — чин севги савдосини бошдан кечирган нозик кўнгил йигитнинг шеър шаклида ёзган кундаликлари» севги шаънига битилган мадҳиялар эмаслигини таъкидлаб, чин «севги-тузоқ, шоир эса тузоққа илинган қуш кўринишида кела-

¹ Акрамов Б. Рухият мусаввири // Шарқ юлдузи. 1994. — № 1-2.

ди», деб ёзади. А.Камю ва бошқа адибларнинг севги ҳақидаги фикрларидан келтирган иқтибослар воситасида Р.Раҳмат шўро даври танқидчилигига хос бўлган севгининг ижтимоийлаштирилган, сиёсийлаштирилган талқинларини зимдан рад этади. «Инсон кўнглининг бу фаройиб хусусияти» ҳақида гапиришдан кузатган мақсадини у қуйидаги саволлар орқали уқтиришга уринади: «Хўш, янги замон ўзбек шеъриятида... нооддий севгининг белгилари учрайдими? Қайси шоирнинг севги сатрларида соғлом ақл илғай олмайдиган сирли оҳанглар бор».

Ушбу саволлар мазмунидан танқидчининг шеърятда севги талқинларига ноанъанавий ёндашишга интилаётганини илғаш қийин эмас. Ижодни, хусусан, шеър ёзишни «туш кўриш каби одамнинг ақл ва иродасига бўйсунмайди»ган ҳодиса сифатида талқин қилишга ҳаракат эса, ўз навбатида, нооддий, ноодатий тасвир ва талқин усуллари етакчилик қила бошлаган янги типдаги ўзбек шеърятини тўғри тушуниб шарҳлашга уринишнинг натижасидир.

Адабиётшунос Ботирхон Акрамов Рауф Парфининг санъаткор шоир сифатидаги ижодий стихиясини унинг шеърларидаги «фавқулодда символика, ҳайратбахш метофоризмлар (бу-шеърый умумлаштириш учун характерли усул)»да кўради, шоирнинг «васфгўйлик муҳитида ҳам ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан ҳайиқмай», баъзан умидсиз-мунгли оҳангда бўлса-да «исёнкор руҳ»да қалам тебратганини таъкидлайди. «Алалхусус, шоир ва шеърят учун ҳуррият, ватан, миллат ғоялари тақазо этган курашчан ижтимоий дард асосий мақсад, асл матлаб эмас»¹, деб ёзади Б.Акрамов.

Кўринадики, истиқлол даврининг дастлабки йилларидаёқ ўзбек танқидчилиги бадий адабиётнинг шўро даврида расм бўлган етакчи методологик тамойили-«ижтимоий шакли»га урғу беришдан воз кечган, бадий асарни, биринчи галда, санъат асари сифатида тадқиқ ва таҳлил қилишга киришган. Зотан, шоир Рауф Парфи поэтикаси, унинг шеъ-

¹ Акрамов Б. Руҳият мусаввири // Шарқ юлдузи. 1994. — № 1-2.Б. 148.

риятига хос исёнкор руҳ, символикага, метофоризмларга бой тил, мазмун кўламининг кенглиги — модерн шеъриятга хос хусусиятларни асослар, далиллар орқали кўрсатиб берган Р. Раҳмат ва Б. Акрамов мақолалари шундан далолатдир. Мунаққидлар бу шоир шеъриятининг моҳиятини олам ва одам тушунчасини бир нуқтада жамлаб тасвирлай олиш санъати ташкил этишини таъкидлашаркан, бундай умумлаштириш бевосита модерн адабиётига ҳам хошлигини айтиб ўтиш жоиздир.

Поэтик маҳорат масалалари филология фанлари доктори Нўмон Раҳимжоновнинг «Мустақиллик даври ўзбек шеърияти»¹ номли тадқиқотидаги бир қатор мақолаларда ҳам теран таҳлил этилган. Китобдаги «Иймон асири (Рауф Парфи шеърияти ва моҳиятига бир назар)», «Бадий дид ва эстетик савия» мақолаларида Рауф Парфи шеъриятининг ўзига хос поэтик қирраларини таҳлил қиларкан, мунаққид истиқлол даври ўзбек шеъриятининг янгилиниш тамойилларига янгича танқидий тафаккур билан ёндашди. «Рауф Парфи XX аср ўзбек поэзиясида фикр билан кечинманинг синтезини бадий санъат даражасига кўтарган соф туйғунинг табиий оқимини, қабарик мажозий ифодасини омухталаштирган бетакрор услуб яратди. Бу — XX аср ўрталаридан эътиборан XXI аср ўзбек шеърияти тараққиётида алоҳида йўналиш касб этди. Мустақил бадий идрок ва ифода маданияти сифатида шаклланди»², деб ёзади Н. Раҳимжонов.

Муаллиф китобида ўтган аср охири ва XXI аср бошлари истиқлол даври шеъриятида рўй берган бадий-эстетик янгилинишлар бадийят ҳақидаги қарашларни, умуман, ижтимоий-сиёсий қарашлардаги стереотипларни, қолипга айланиб қолган қоидаларни синдириш эвазига юзага чиққанини таъкидлайди. Шеърият борасидаги тушунча ва тасаввурларнинг қолақлиги, эстетик мезонларнинг жўнлашиб кетгани тубдан янгиланаётган адабий жанрларни, шеърий санъат-

¹ Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърияти. — Т.: Фан, 2007.

² Ўша манба — Б. 96.

ларни, дадил бадий тажрибаларининг вақтида ўз муносиб баҳосини олмаганини уқтиради.

Мунаққид А.Мухтор, А.Орипов, Э.Воҳидов, С.Саййид сингари бир қатор атоқли ва таниқли ижодкорларнинг ижоди, конкрет асрлари таҳлили мисолида сўнгги давр шеъриятидаги сифат ўзгаришларни кашф этишга ҳаракат қилади. Хусусан, Рауф Парфи ижодини унинг шахсияти билан бир бутунликда текширади. Мунаққид фикрича, Рауф Парфи — сир шоирдир. Унинг шеъриятининг зоҳирий томонларинигина талқин этиш мумкин, лекин ботиний маъно-мазмунни кашф этиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Шоир шеърларининг салмоғини белгилаб турган энг муҳим жиҳат — шахс эрки, ватан ёди, бутун туркий дунёсининг бирлиги каби мавзулардир.

Шоир ушбу мавзуларнинг шеърӣ талқинида фақат рост сўзлайди, мажоз воситасида ҳақиқатни куйлайди. Нўъмон Раҳимжонов шоир эстетик тамойилларини белгиларкан, унинг шеъриятидаги ростгўйлик моҳияти турли хил рамзий образлар, поэтик тимсоллар, метафорик бирикмалар орқали ифодалаганлигини, бадий сўзнинг маърифий-эстетик қиммати руҳни покловчи ижтимоий-фалсафий категориялар даражасигача кўтарганлигини «Дилимда бир сўз бор эди» сатри билан бошланувчи шеъри таҳлили орқали кўрсатиб беради.

Мунаққид фикрича, Р.Парфи эстетик қарашларининг илдизлари Шарқ ва Ғарб бадииятининг мумтоз намуналаридан сув ичади. Шу боисдан ҳам, унинг шеърларида ҳақ ва ҳақиқат куйланади, ёлғонга қарши исён руҳи етакчи тамойил даражасига кўтарилади.

Р.Парфи шеъриятида ватан туйғуси, Турон, Туркистон мавзуси турли хил поэтик тимсоллар, рамзлар орқали ифодаланганлигини мунаққид қуйидагича шарҳлайди: «Шоирнинг кўнглини, ижодини билмоқчи бўлсанг, унинг она юртини бориб кўр, деган ҳикмат бор. Шоирнинг ватани бу унинг сеҳрли, пурҳикмат маъноларни ўзига сингдирган сирли қиёфалар дунёси. Р.Парфи лирикасидаги Сўз, Кўз, Қушча, Булоқ, Дарахт, Чироқ, Хаёл, Нур сингари образлар тағдор,

пурмано мазмун ифодалашига кўра тимсолга айланаётир. Улар Туронзамин, Туркистон халқларининг тарихий ҳаёти саҳифаларини суратлантиради. Туркий халқлар тақдиридаги фожеали воқеалар моҳиятини акс эттиради. Миллат тақдирида ўчмас из қолдирган ва айна кейинги юз йилликларда мудраган жўмардлик, жангарилик, қахрамонлик руҳини қайта тирилтириш, оёққа қўйиш, фаолликка даъват Р.Парфининг Турон-Туркистон мавзуидаги шеърларининг етакчи хусусиятларидан биридир».¹

Биз адабий танқиднинг Р.Парфи шеърляти талқини билан боғлиқ изланишларига кенгроқ тўхталганимизнинг боиси шундаки, биринчидан, бу новатор шоир ижоди собиқ шўро даврида ноўрин танқидларга учради, шеърляри ўз вақтида муносиб баҳосини олмади. Иккинчидан, Р.Парфи ижоди замонавий ўзбек поэзиясида янги йўналишни бошлаб берди. Шоир ўзининг дадил ижодий тажрибалари билан ҳам шакл ва мазмун жиҳатидан шеърлятнинг тубдан янгиланишига улкан ҳисса қўшди. Унинг бу тажрибалари ўзбек шеърлятининг кейинги авлодини жиддий изланишларга илҳомлантирди. Қолаверса, Р.Парфи ижоди таҳлили ва талқини жараёнида танқидчилик ҳам ўзининг янгича усулларини «синовдан» ўтказди, ўзгаришларга юз бурган танқидий тафаккур ўзининг янгича таҳлил принципляри, методологик тамойиллярини шакллантира борди.

Адабий танқид фаолятининг бадий асар талқинига бағишланган бу каби изланишлярида, хусусан, ўзбек модерн шеърляти масалалари қизғин муҳокама этилган баҳс-мунозараларда, давра суҳбатлярида янгиланаётган бадий тафаккурнинг етакчи хусусиятлярини намоён этиш асосий тамойилга айлана борганини кузатиш мумкин.

Жумладан, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган «Ёшлар шеърляти: таҳлил ва талқинлар»² сарлавҳали давра суҳбати фикримизга далил бўла олади. Давра

¹ Н. Мустақиллик даври шеърляти — Б. 101

² Ёшлар шеърляти: таҳлил ва талқинлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2001. - 21 сентябр.

сухбатида иштирок этишган адабиётшунослар И.Ҳаққул, И.Қурбонбоев, Ш.Субҳонов, шоирлар Б.Рўзимухаммад, Р.Мусурмон, С.Оллаёр янгиланаётган ўзбек шеъриятининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида ўзларининг аниқ нуқтаи назарларини билдиришди. Хусусан, И.Ҳаққул адабиётдаги, жумладан, шеъриятдаги янгиланиш «кучли шахс» билан, яъни «руҳий имкониятлари жуда кенг» бўлган ижодкор шахси билан боғлиқ, деб қарайди ва «шеъриятда асосий нарса руҳий англаш» эканлигини алоҳида таъкидлайди. Мунаққид кучли ижодкор шахсиятига урғу бераркан, ҳақиқий истеъдодларгина бадиий юксак асарлар яратиши, пировард натижада адабиётни янгилashi мумкин, деб ҳисоблайди.

Б.Рўзимухаммад ёш шоирларнинг янгиланган интилаётганликларини уларнинг ўз эстетик қарашларини ўзгартириш лозимлигини англаб етганликларида кўради: «Кейинги ўн йилликда қандай бадиий тажрибага ҳавас уйғонган бўлмасин, бу ҳаракатларни дунёқарашни ўзгартиришга уриниш, деб билмоқ керак».

Давра сухбатида кейинги йилларда ёшлар шеъриятида фалсафий-интеллектуал оҳанг (И.Қурбонбоев), инсонга нафақат ижтимоий мавжудот, балки илоҳий ҳилқат сифатида ёндашиш кучайганлиги, Фарб ва Шарқ шеъриятининг бадиий воситаларини ўзида акс эттираётгани, уларни миллий маданиятимизга уйғунлаштираётгани (Ш.Субҳонов) таъкидланди.

Шунингдек, давра сухбати иштирокчилари ёшлар шеъриятида бўй кўрсатаётган шаклий изланишлар, адабий таъсир, тақлид, мунаққидларнинг лоқайдлиги, модерн шеъриятидаги ўзига хослик масалалари ҳақида фикр-мулоҳаза юритишди. «Айб шаклда эмас, маҳоратсизликда. Рамзни билмаган, рангларни, сўзнинг бўёқларини фарқлай олмайдиган ижодкор ҳеч қачон янги шеър ёза олмайди» (Р.Мусурмон).

Ёшлар шеъриятидаги поэтик изланишларнинг айрим масалалари қизғин муҳокама этилган мазкур давра сухбатида адабиётда кечаётган туб ўзгариш ва янгиланишларни вақтида илфоб қўллаб-қувватлашга даъват, инсон ру-

ҳиятининг бадий таҳлили янги шеърятининг асосий тамойили бўлишини эътироф этиш, танқидчиликнинг адабий жараёндаги изланишларга ҳозиржавоб муносабатини, ушбу жараённинг фаол иштирокчиси сифатида танқидчилик ўзининг янгича метод ва принципларини мустақамлаб бораётганини намоён этди.

Модерн йўналишидаги бадий асарлар таҳлили ва талқинига дадил киришган танқидчилар мазкур асарларнинг поэтикаси, мазмун-мундарижаси таҳлиliga бағишланган кўплаб мақолалари, илмий тадқиқотларида замонавий ўзбек шеърятда бу йўналиш тобора ривож топиб, бадий сўзнинг ҳам тажрибаларда синаб кўрилмаган имкониятлари очилаётганини далиллаб кўрсатиб бердилар. Жумладан, шеърятда фожеликнинг янгича талқини ҳақидаги қарашлар танқидчиликнинг мавзу кўлами кенгайиб бораётганидан далолат беради. Жумладан, тадқиқотчи Н.Маматқулованинг «Замонавий шеърятда лирик фожелик»²²⁵ сарлавҳали мақоласида фалсафий мазмун, серқатлам рамзийлик бугунги шеърятда устувор жиҳатларга айланиб бораётгани таъкидланади.

Муаллиф модернчи шоирлар Фахриёр ва Икром Отамуроднинг «Мучал ёши», «Ёбондаги ёлғиз дарахт» достонларида лирик қаҳрамонларнинг қалб эврилишлари, руҳиятларидаги туғёнлар тасвирини шеърятимизда янги ҳодиса сифатида талқин этади. «Шеър дарддан туғилади», деган азалий қарашга таянган мунаққид «Мучал ёши» достони қаҳрамонини қийнаган дард — йўлсизлик азобидан туғилган «исмсиз савол»лар шахс фожеасини ифодалашни, ушбу фожеа эса унинг маънавияти ва руҳиятига боғлиқлигини таъкидлайди.

Дарҳақиқат, «ёрқин келажак»ни ваъда қилган шўро даврида дард ўтмиш билан боғланар ёки анчайин пафос билан йўғрилган ҳолда сунъий тарзда ифодаланарди. Пировард натижада эса, қаҳрамон дардни енгиб, фожеадан енгилгина

¹ Маматқулова Н. Замонавий шеърятда лирик фожелик // Шарқ юдузи. 2003. — № 3.

соқит бўларди. Бугунги шеъриятда лирик фожеликнинг ҳаётӣй, ростгӯй талқинини танқидчи қуйидагича изоҳлайди: «Шоир ўз «сени» ва «олис келажак» манзилда адашиб юрган «у» ўртасидаги ҳақиқатни англаш учун йўл ахтаради. Бироқ улар иккиси ҳам «таҳқирланган», бири «йўлсизлик» азобига маҳкум бўлса, иккинчиси эса йўли кўплигидан жони азобда. «Инсон шахси» фонида берилган ушбу тимсол даврнинг умумий фожелигига ишорадир»¹.

Н.Маматқулова ушбу дostonларнинг бадиияти ҳам уларнинг модерн йўналишига мансублигини кўрсатишини таъкидлаб, уларда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатлари тасвири етакчилик қилишини фикрига далил сифатида келтиради. Экзистенциализм оқимига хос бўлган, инсоннинг жамиятдан, атроф-муҳитдан бегоналашуви тенденцияси ҳар иккала дostonда — бирида шоир руҳиятидаги ёлғизлик талқинида, иккинчисида ёбондаги ёлғиз дарахт тимсолида акс этганини тўғри шарҳлайди.

Ёш тадқиқотчи Муҳайё Йўлдошеванинг «Ҳозирги модерн шеъриятида тимсол»² мақоласи ва «Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари» номли тадқиқотида ҳам асосий эътибор шу масалаларга қаратилади. Муаллиф мақолада ўзбек адабиётида модернизмнинг юзага келишига омил бўлган сабабни адабий жараённинг доимий ҳаракати, ўзгариш ва янгиланишларга эҳтиёжда кўради. Айни пайтда, замонавий шеъриятда қўлланилаётган тимсоллар замиридаги миллий асосларни очиб беришга интилади: «Модернизм фақат шаклий янгиланиш, ифода услуби, сўз қўллашнинг ўзгачалигидан иборат эмас. Ўтган асрнинг 90-йиллар шеъриятида яратилган «Мовий хаёлинг билан танг қолдирдинг замонни» ёки «Кўзларинг томади юлдузга ўхшаб, жисмингни тарк этар кўм-кўк митти қуш» сингари тимсоллар сиртдан қараганда анъанавий фикрлаш тарзимизга бегона-

¹ Маматқулова Н. Замонавий шеъриятда лирик фожелик // Шарқ юлдузи. 2003, — № 3. — Б. 153.

² Йўлдошева М. Ҳозирги модерн шеъриятида тимсол // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003, — №1.

га ўхшайди. Аслида ушбу образларнинг миллий асослари мавжуд Бунинг учун бир-бирига унчалар ҳам яқин келмайдиган тасаввуф ва модерн адабиёт тушунчаларини алоқадорликда кўра билиш лозим бўлади»¹.

М.Йўлдошева ўзбек адабиёти тасаввуф таъсирида камол топганини таъкидларкан, таниқли шоир Б.Рўзимухаммаднинг шеърлари таҳлили орқали модернистик йўналишдаги ҳозирги ўзбек шеърияти ўзининг анъанавий рамзларини янгича поэтик ифодада ишлатаётганини ишонарли тарзда далиллар орқали кўрсатади. Мақоладан англашиладики, модерн «шеърлар ўзга — модерн бўлса-да, мазмунан Ўз, яъни миллийдир».

Модерн шеъриятига доир илмий кузатишларини М.Йўлдошева «Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари» номли тадқиқотида янада батафсил ва кўламли тарзда баён этади. Таъкидлаш жоизки, мазкур тадқиқот ҳозирги замон ўзбек шеъриятидаги ўзгариш ва янгилашниш жараёнлари теран тадқиқ этилган эътиборга молик ишлардандир. Тадқиқотчи модернистик йўналишдаги тажрибалар қай тарзда миллий шеъриятимиз қиёфасини ўзгартиргани, бу ўзгаришнинг ўзига хос хусусиятлари, модерн шеъриятнинг бадииятини таъмин этган омилларга асосий эътиборни қаратади.

Хулоса қилиб айтганда, истиқлол даври танқидчилигида бадиий асарни таҳлил қилиш усулларининг сифат жиҳатидан янгилана бошланганини кузатиш мумкин. Биз юқорида кўриб ўтган таҳлил ва талқин методлари бадиий асарга, ижодкор шахси ва фаолиятига системали ёндашувнинг ўзига хос усуллари бўлиб, эндиликда адабий танқид шўро даври танқидчилиги тамойилларини рад этиб, асар матнининг ўзи билан ишлашга эътибор қаратаётганлигини, матн таҳлили орқали холис хулосаларга келаётганлигини намоён қилмоқда. Бу ҳол адабий танқид методларининг такомиллашиб, сифат жиҳатидан янгилашиб, ранг-баранглашиб бораётганлигидан далолат беради.

¹ Йўлдошева М. Ҳозирги модерн шеърларда тимсол // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. - №1. — Б. 48.

Мазкур кузатишлардан аён бўлаётирки, бугунги танқидчиликда таҳлил ва талқин усуллари тубдан янгиланиб, шаклланиб келаётган тамойилларни ўзида акс эттирмоқда. Жумладан, бугунги танқидчилик анъанавий, олдиндан белгиланган ғоявий, бадий-эстетик қолиплардаги йўл-йўриқ, кўрсатмалардан мутлақо холи ҳолда адабиётдаги ўзгариш ва янгиланишларга холис ёндашиш, уларни объектив баҳолаш ва талқин этиш кўникмасига эга бўлиб бормоқда. Танқидчиликда тобора такомиллашиб бораётган мазкур принциплар ўзбек адабиётидаги намуналарни жаҳон адабиёти контекстида таҳлил этишдек мураккаб ва масъулиятли тамойилни юзага келтираётгани, танқидчилигимизнинг фаолият кўлами кенгайиб бораётганидан далолатдир.

Х У Л О С А

Адабий танқид адабиётнинг ўзи каби қадимий ва ҳамиша навқирондир. Зеро, бадиий асар борки, унинг талқинчиси ҳам мавжуд. Мумтоз адабиётшунослиқда турлича номлар билан аталган адабий танқид XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида турли хил ички ва ташқи омиллар, ўзгаришлар натижасида профессионаллаша бошлади, адабий жараён билан узвий боғлиқликда шакллана борди.

Асримиз бошларида асосий эътиборни ижодкорнинг поэтик маҳоратига қарата бошлаган танқид (В.Маҳмуд, А.Қодирий, Элбек, Боту) шўролар ҳукмронлиги даврида марксча-ленинча таълимот ва унинг ғояларини ифодалаган ҳоким мафкура манфаатларига хизмат қилишга маҳкум этилди. Бироқ мустабид тузум тазйиқларига қарамай, бу даврда ҳам бадиий асарни поэтик маҳорат ва эстетик тамойиллар асосида баҳолаган адабий-танқидий мақолалар яратилган эди.

Адабий-танқидий қарашларни, танқид тафаккурини янгилаб турадиган изланишлар шўро даврида ҳам бўлган. М.Қўшжонов, О. Шарафиддинов, Н.Худойберганов, И.Фафуров, У.Норматов каби мунаққидларнинг шўро даврида яратган мақолаларида ҳам адабиётнинг долзарб муаммоларига эътибор қаратилди. Бироқ ўзбек адабий танқидчилигида том маънодаги янгилиниш мустақилликдан кейин амалга оширилганлигини таъкидлаш лозим.

Ўтган асрнинг 80-йиллари ва мустақиллик даврида адабий танқид янгилиниш йўлидан борди. Бу янгилиниш, аввало, танқидчи тафаккуридаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлди. Таназзулга юз тутган ва синфийликка асосланган марксча-ленинча дунёқараш ўрнига эркин фикрлайдиган, бадиий асарнинг моҳиятини матндан келиб чиқиб талқин этадиган янгича танқид тафаккури шакллана борди. У ўзининг ёндашув ва усулларини, эстетик тамойилларини вужудга келтира бошлади. Бир сўз билан айтганда, янги адабий танқиднинг методологик асослари яратила бошланди.

Бинобарин, вужудга келаётган янгича адабий танқид тамойилларини, унинг методологик асосларини, бадий асарни талқин этишдаги метод ва ёндашувларини бадий-эстетик мезонларини ўрганиш ва шу асосда янгиланаётган адабиётшунослик фани тараққиётига ҳисса қўшиш долзарб масалалардан биридир.

Тадқиқотда ушбу талабдан келиб чиқиб, адабий танқиднинг методологик асосларини диалектика қонуниятлари асосида белгилашга ва моҳиятини очишга ҳаракат қилинди. Унда фалсафанинг умумий диалектик қонун ва категориялари ҳамда таҳлил усулларининг адабий танқид фанида тутган ўрнини ва алоқасини кўрсатиб, жуда кўплаб ёндашувлар, жумладан, диалектик, герменевтик, гносеологик, онтологик, синергетик ёндашувлар адабий танқид фаолиятида у ёки бу даражада хусусий, нофалсафий таҳлил усуллари билан уйғунлашган ҳолда намоён бўлиши янгича методологиянинг фалсафий асоси сифатида белгиланди. Шунингдек, тадқиқотда адабий танқиднинг оралиқ методологиясини, фалсафий методология билан хусусий методологияни бири-бирига боғлаб турадиган асосий тамойиллар, яъни бадий асарнинг образлилигини, бадииятини таъминловчи асосий тушунчалар ҳисобланган бадий-эстетик категориялар ташкил этиши кўрсатилди. Айни ҳолат адабий танқид методологиясининг бадий-эстетик асосини ташкил этиши илмий тезис сифатида белгиланди. Бу методологик асос илмий биришда ғоят муҳим ўринни эгаллайди. У бадий асарни биришнинг умумий қонун категориялари, таҳлил методлари билан адабий танқиднинг хусусий, специфик хусусиятларини, таҳлил усулларини бир-бирига уйғунлаштиришдан ташқари, бадий асарни талқин этишнинг бадий-эстетик мезонларини илмий жиҳатдан асослаб беради.

Тадқиқотда адабий танқид методологиясининг муҳим асосларидан бири сифатида илмий-назарий қарашлар белгиланди. Тадқиқотда адабий танқиднинг ижтимоий-сиёсий соҳаси сифатида бадий асарни тадқиқ этишда унинг ўзига хос жиҳатларини, поэтик унсурларини ижодкорнинг маҳорати нуқтаи назаридан талқин этиш баробарида, одам ва

олам, шахс ва жамият ҳақидаги муносабатининг ҳам акс этиши қатор мисоллар билан кўрсатилди. Айни чоғда, адабий танқиднинг ўзига хос фан эканлигини, унда илмий тафаккур билан бирга бадий тафаккур ҳам ўзлигини намоён қилиши специфик ўзига хослигини белгиловчи омиллар сифатида қаралди.

Тадқиқотда адабий танқиднинг янгиланиш жараёнлари, омиллари ва етакчи концепциялари, тамойилларига ҳам эътибор берилди. Бунда янги танқидни вужудга келтиришга хизмат қилган омиллар сифатида ички ва ташқи манбалар назарда тутилди. Жумладан, ички омиллар деганда, энг аввало, танқидчи тафаккуридаги ўзгаришлар, дунёқараш, мунаққид маҳорати, интуицияси, ўзлиги масаласи диққат марказида тутилди ва булар ҳал қилувчи омиллар сифатида қайд этилди. Адабий танқидни янгилувчи ташқи омиллар ҳақида гапирилганда, ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар инобатга олинди. Шунингдек, адабий жараёндаги янгиланишлар ҳам, яъни яратилаётган янги асарлар ҳам ташқи омил манбалари сифатида таъкидланди. Монографияда бу жараёнлар ва чоп этилаётган мақолалардаги янгича йўналишлар атрофлича талқин этилди ва керакли хулосалар чиқарилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, истиқлол даври танқидчилигининг мавзу кўлами ниҳоятда кенг бўлиб, биргина маданий меросни қайта баҳолаш муаммоларига бағишланган изланишлар ҳам ғоят кенг қамровлидир. Жумладан, мумтоз адабиётимизни қайта баҳолаш муаммоси, XX аср адабиётини қайта баҳолаш, адабиётимиз тарихида яшаб ижод этган атоқли сўз санъаткорларининг ижодини қайта баҳолаш принциплари, истиқлол даври адабиётини баҳолаш масалалари, реализмга оид баҳс-мунозаралар, ўзбек романчилиги, мустақиллик даври шеърляти, қиссачилигига оид баҳс-мунозараларнинг ҳар бири танқид фаолиятининг алоҳида-алоҳида йўналишини ташкил этади. Буларнинг барчасини биргина тадқиқот доирасида қамраб олиш мушкул ва имконсиз. Шу боис ҳам, китобда адабий танқиднинг методологик асослари ва янгиланиш жараёнларини белгилаш билан бир қаторда, етакчи тамойиллардан ҳисобланган XX аср

ўзбек адабиёти намояндалари Бехбудий, А.Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор, Ҳ.Олимжон каби ижодкорлар ижодига оид изланишлардаги етакчи концепциялар тадқиқ этилди. Улар ижодини қайта баҳолашдаги асосий ёндашув ва талқинларга эътибор қаратилди, ютуқ ва камчиликлари кўрсатилди. Чунончи, А.Қодирий, Фитрат ва Чўлпон ҳаёти ва ижодига муносабатда танқид холисликка интилди, бу адиблар асарларига бадиий-эстетик мезонлар асосида ёндашди, улар ижодининг поэтикасини кашф этишга киришди.

Хорижлик ўзбек адабиёти мутахассислари илмий изланишларига илк бор объектив муносабатда бўлди, хориж адабий танқидий тажрибаларидан ижодий ўрганди, чунончи, адабий меросга умуминсонийлик мезони асосида ёндашув ўзининг самараларини берди.

Шўро даври ўзбек адабиёти, хусусан, адиблар Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Қаҳҳор ва Ҳ.Олимжон ижодларига янгича ёндашув ва холис баҳо бериш бу давр танқидининг долзарб вазифасига айланди. Қизғин кечган баҳс-мунозараларда шўро даври ўзбек адабиётига, юқорида номлари зикр этилган адиблар ижодига икки хил қараш юзага чиқди: улар замонасозликда танқид қилинди; улар ижодига тарихийлик принципи асосида янгича концепция билан ёндашилди; бу қизғин кечган баҳс-мунозара жараёнида тўғри самарали йўл танланди, яъни шўро даври адабиёти ва адиблари ижодига хос замонасозликни яшириб кўрсатиш ҳам, уларни кескин танқид қилиш ҳам самарасиз ҳаракат; бу давр адабиётига тушуниб ёндашиш, бадиият намунаси бўлган, илғор, тараққийпарвар асарларнинг бадиий жиҳатларини ўрганиш лозим, деган хулосага келинди. Айни мана шундай фаолияти, ошқора кечган мунозаралар жараёни танқид тафаккурида илмий концепциялар, эстетик таҳлил ва талқин принциплари қарор топишига замин ҳозирлади.

Истиқдол даври танқиди бадиий асарни баҳолаш, таҳлил ва талқин этишда биографик, тарихий-функционал, маданий-тарихий, ижтимоий, қиёсий, структурал таҳлил методларини ўзида мужассам этган системали ёндашувга таянди

ва бу омил танқиднинг таҳлил усуллари янгиланишининг методологик асослари яратилишига замин бўлди; таҳлилда анализ ва синтез мужассамлиги таъкидланди, танқид методларининг жанр имкониятлари кенгайди. Танқид фаолиятида айрим методлар: социал метод ва қиёсий-тарихий методлар уйғунлиги, герменевтика методи етакчилиги кузатилади, структурал анализ методи каби методларнинг илмий-назарий асослари тадқиқ этилди.

Истиқлол арафаси ва мустақиллик даври ўзбек адабиётида бўй кўрсатган янгиланаётган бадий тафаккур, хусусан, ўзбек модерн шеърияти танқид фаолиятида етакчи мавзулардан бири бўлди. Айниқса ёшлар шеъриятига муносабат масаласида қизгин мунозаралар кечди. Поэтик изланишлар, адабий тажрибаларга муносабат жараёнида адабий танқид ўзининг таҳлил ва талқин методларини янгилади. Чунончи, янгиланаётган танқид ёшлар шеъриятидаги қувонч ва изтироблар талқинида уларни табиий ҳол сифатида таъкидлаб, таҳлилда эътиборни кўпроқ поэтика масалаларига қаратди.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I

1. Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: Маънавият, 2008. — 173 б.
2. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. — Т.: Ўзбекистон, 1998. — 480 б.
3. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсинг // Тафаккур. — Тошкент, 1998. — №2. — Б. 2-16.
4. Каримов И.А. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — 74 б.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2001. — 37 б.
6. Каримов И.А. Адабиётга эътибор-маънавията, келажакка эътибор. — Т.: Ўзбекистон, 2009. — 40б.

II

1. Адабиёт. Бадиият. Абадият. — Т.: Янги аср авлоди, 2004. — 234 б.
2. Адабиёт ва санъат. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1987. — 320 б.
3. Адабиётмиз фахри. — Т.: O'zbekiston, 2007. — 325 б.
4. Алиев А. Истиқлол ва адабий мерос. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 272 б.
5. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. — Т.: Академия, 2000 . — 630 б.
6. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. — Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. — 278 б.
7. Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш санъати. — Т.: Noshir, 2008. — 255 б.
8. Балдауф И. XX аср ўзбек адабиётига чизгилар. — Т.: Маънавият, 2001. — 69 б.

9. Баранов В.И, Бачаров А.Г, Суровцев Ю.И. Литературно-художественная критика. — М.: Высшая школа, 1982. — 206 с.
10. Борев Ю. Эстетика. Изд. 3. — М.: Изд-во Политической литературы, 1980. — 399 с.
11. Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жади́дчилик. — Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. — 284 б.
12. Болтабоев Ҳ. Қатағон қилинган илм. — Т.: Хазина, 1996. — 120 б.
13. Боқий Н. Қатлнома. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1992. — 208 б.
14. Дўстқораев Б.А. Ўзбек Совет танқидчилиги тарихи. — Т., 1989. — 88 б.
15. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. — Т.: Фан, 2006. — 203 б.
16. Зинченко В.Г, Зусман В.Г, Кирнозе З.И. Методы изучения литературы. Системный подход. Учебное пособие. — М.: Фликто, Наука, 2002. — 200 с.
17. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. — Т.: Янги аср авлоди, 2007. — 546 б.
18. Каримов Б. Қодирий қадр. — Т.: Халқ мероси, 2002. — 84 б.
19. Каримов Б. Янгиланиш софинчи. — Т., 2004.
20. Каримов Б. Жади́д мунаққиди Вадуд Махмуд. — Т.: Университет, 2000. — 103 б.
21. Каримов Б. Абдулла Қодирий. — Т.: Фан, 2006. — 231 б.
22. Каримов Н. Чўлпон. Маърифий роман. — Т.: Шарқ, 2003. — 463 б.
23. Каримов Н. Усмон Носир. — Т.: Шарқ, 1993. — 205 б.
24. Каримов Ҳ. Истиқлол даври шеърляти. — Т.: Zarqalam, 2005. — 79 б.
25. Каримов Ҳ. Истиқлол даври насри. — Т.: Zarqalam, 2007. — 96 б.
26. Каримов Ҳ. Ўзбек романларининг тараққиёт тамойиллари. — Т.: Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2008. — 122 б.
27. Лутфиддинова Х. Гулларнинг раъноси. — Т.: Ўзбекистон, 1997. — 45 б.

28. Лутфиддинова Х. Лолалар ичидаги гул. — Т.: Ўзбекистон, 1994. — 45 б.
29. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. — Т.: Фан, 2004.
30. Миллий уйғониш. — Т.: Университет, 1993. — 127 б.
31. Мустақиллик даври адабиёти. — Т.: Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. — 287 б.
32. Назаров Б. Ўзбек адабиёти танқидчилиги. — Т.: Фан, 1979. — 284 б.
33. Назаров Б. Фафур Фулом олами. — Т., 2004. — 179 б.
34. Называт вещи своими именами. — М.: Прогресс, 1986. — 638 с.
35. Норматов У. Қодирий боғи. — Т.: Ёзувчи, 1994. — 217 б.
36. Норматов У. «Ўтган кунлар» ҳайрати. — Т.: Ўқитувчи, 1996. — 79 б.
37. Норматов У. Умидбахш тамойиллари. — Т.: Маънавият, 2000. — 109 б.
38. Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. — Т.: Университет, 2000. — 49 б.
39. Норматов У. Тафаккур ёғдуси. — Т., 2005. — 119 б.
40. Норматов У. Устоз ибрати. — Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. — 126 б.
41. Норматов.У. Ижод сеҳри. — Т.: Шарқ, 2007. — 351 б.
42. Норматов У. Қаҳҳорни англаш машаққати. -Т.: 2000. 52 б.
43. Николина. Н.А. Филологический анализ текста. Учеб. пособие. — М.: Академия, 2003. — 253 с.
44. Нурматов М. Танқид ва эстетика. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1976. — 169 б.
45. Расулов А. Танқидчилик уфқлари. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. — 149 б.
46. Расулов А. Илми ғарибани қўмсаб. — Т.: Маънавият, 1998. — 64 б.
47. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. — Т.: Фан, 2006. — 231 б.
48. Расулов А. Бадиийлик — безавол янгилик. — Т.: Шарқ, 2007. — 334 б.
49. Раҳимжонов Н. Мустақиллик даври ўзбек шеърляти. — Т.: Фан, 2007. — 258 б.

50. Раҳимжонов.Н. Бадиий асар биографияси. — Т.: Фан, 2008. — 261 б.
51. Раҳмонов Б. Ўзбек адабий танқидчилиги. (қўлланма). — Т.: Янги аср авлоди, 2004. — 237 б.
52. Ризаев Ш. Жаҳид драмаси. — Т.: Шарқ, 1997. — 316 б.
53. Рўзимухаммад Б. Чўлпон — тонг юлдузи демак... — Т.: Ўқитувчи, 1997. — 71 б.
54. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. — Т., 2004. — 127 б.
55. Сафаров О., Йўлдошов Б., Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи. (қўлланма) — Т.: БухДУ, 2003. — 283 б.
56. Содиқ С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. -Т.: Шарқ, 2005.
57. Содиқ С. Сўз санъати жозибаси. -Т.: Ўзбекистон.1996, 119 б.
58. Султон И. Адабиёт назарияси (лотин ёзувида) — Т.: Ўқитувчи, 2004.
59. Скирбекк Гуннар, Гилье Нилс, Фалсафа тарихи. — Т.: Шарқ, 2002. — 718 б.
60. Умунов Х. Таҳлил санъати. — Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. — 143 б.
61. Умунов Х. Адабиёт назарияси. — Т.: Шарқ, 2002. — 252 б.
62. Улуғов А. Асл асарлар сеҳри. — Т.: Нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. — 157 б.
63. Уэллик Р., Уоррен О. Теория литературы. — М.: Прогресс, 1978. — 324 с.
64. Файзуллаев О. Фалсафа ва фанлар методологияси. — Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2006. — 122 б.
65. Фалсафа қомусий луғат. — Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, Шарқ, 2004. — 495 б.
66. Фалсафа. қисқача шарҳли луғат. — Т.: Шарқ, 2004. — 385 б.
67. Фалсафа (ўқув қўлланма). — Т.: Шарқ, 1999. — 495 б.
68. Фалсафа асослари. — Т.: Ўзбекистон, 2005. — 382 б.
69. Хализев В.Е. Теория литературы. Изд. 3. — М.: Высшая школа, 2002. — 437 с.
70. Худойберганов Н., Расулов А. Ўзбек совет адабий танқидчилиги. — Т.: Ўқитувчи, 1990. — 168 б.

71. Чўлпон ва танқид. — Т.: Адабиёт жамғармаси, 2004. — 82 б.
72. Шарафиддинов О. Чўлпон. — Т.: Чўлпон, 1997. — 112 б.
73. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. — Т.: Ёзувчи, 1994. — 48 б.
74. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. — Т.: Шарқ, 2004. — 237 б.
75. Эпштейн М. Парадоксы новизны. — М.: Советский писатель, 1988. — 413 с.
76. Қаршибой М. Талотўздан уйғунлик сари. — Т.: Маънавият, 1998. — 79 б.
77. Қосимов Б. Миллий уйғониш. — Т.: Маънавият, 2002. — 397 б.
78. Қуронон Д. Чўлпон (ҳаёти ва ижодий мероси). — Т.: Ўқитувчи, 1997. — 80 б.
79. Қуронон Д. Adabiyotshunoslikka kirish. — Т.: Халқ мероси, 2004. — 222 б.
80. Қуронон Д. Адабиёт надир ёки Чўлпоннинг мангу саволи. — Т.: Zarqalam 2006.
81. Қўшжонон М. Қодирий — эркислик қурбони. — Т.: Фан, 1992. — 96 б.
82. Қўшжонон М. Ўзбекнинг ўзлиги. — Т., 1994. — 136 б.
83. Қўшжонон М., Мелиев С. Абдулла Орипов. — Т.: Маънавият, 2000. — 135 б.
84. Қўчқоров Р. Мен билан мунозара қилсангиз... — Т.: Маънавият, 1998. — 94 б.
85. Фаниев И. Руҳий гўзаллик қисмати. — Бухоро: Бухоро, 1994. — 108 б.
86. Фаниев И. Фитрат, эътиқод, ижод. — Т.: Камалак, 1994. — 151 б.
87. Фафуров И. Дил эркинлиги. — Т.: Маънавият, 1998. — 150 б.
88. Фарб фалсафаси. — Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, Шарқ, 2004. — 718 б.
89. Ўзбек совет адабий танқиди тарихи. 1-2 томлар. — Т.: Фан, 1987. 1 том. — 345 б.; 2 том. — 328 б.
90. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. — Т.: Янги аср авлоди, 2002. — 198 б.
90. Ҳамдамов У. Янгилашни эҳтиёжи. — Т.: Фан, 2007. — 196 б.

III

1. Абдуваҳоб У. Кўнгил наъматаги // Шарқ юлдузи. — Тошкент, 1997. — №4.
2. Абдуваҳоб У. Ойбекнинг соф лирикаси // Гулистон. — Тошкент, 1995. — №6.
Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988, 3 апрель.
3. Абсамиев Ҳ. Зарин нурларнинг безовта ошиғи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003.
4. Азиззода Л. Чўлпон ким эди? // Ёшлик. 1988. — № 10.
5. Акрамов Б. Руҳият мусаввири // Шарқ юлдузи. 1988. — №10.
6. Алиев А. Ғози Юнус ҳақида сўз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988. — 6 август.
7. Аҳророва З. Беҳбудий кутубхонаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 17 февраль.
8. Болтабоев Ҳ. Юрт қайғуси // Шарқ юлдузи. 1992. — № 4.
9. Болтабоев Ҳ. Номалум Фитрат // Ёшлик, 1990, №4
10. Дўстмуҳаммад Х. Концепцияни янгилаш учун // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. — 16 февраль.
11. Тавбадан тозаришгача... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. — 13 март.
12. Дўстқораев Б. Падаркушнинг гаройиб саргузашти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2002. — 11 январь.
13. Дўстқораев Б. Чўлпон: Газета еттинчи давлат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 22 октябрь.
14. Ёқубов О., Норматов У. Ойбек даҳоси // Ёшлик. 1985. — №5.
15. Жаббор А. Ўз даврининг машҳур асари // Ёшлик. 1990. — №11.
16. Жўрақулов У. Асл адабиётнинг нашъу намоси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000. — 27 октябрь.
17. Истиқдол ва адабиёт. (давра суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993, 6 август.

18. Йўлдошев Н. Чўлпон ҳаёти ва ижодий библиографи-яси // Фан ва турмуш. 1989. — № 10.
19. Йўлдошев Н. Умид чироқлари. (Чўлпон ва Фитрат) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 20 январь.
20. Йўлдошев М. Ҳозирги модерн шеъриятида тимсол // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. — №1.
21. Йўлдошев Қ. Очилмаган ғунчалар чиройи // Ўзбеки-стон адабиёти ва санъати. 2005. — 10 июнь.
22. Йўлдошев Қ. Таҳлил машаққатлари // Ўзбекистон ада-биёти ва санъати. 1993. — 20 август.
23. Каримов Б. Ингеборг Балдауф айтадики... // Ўзбеки-стон адабиёти ва санъати. 1993, 2 июль.
24. Каримов Н. Ойбек: тош экан бошим // Фан ва тур-муш. 1992. — №5-10.
25. Каримов Н. Боболарим от сурган чексиз дашт бу // Халқ сўзи. 1995. — №1.
26. Каримов Н. Ойбек номли чўққи // Тил ва адабиёт таълими. 1999. — №1.
27. Каримов Н. Кечанинг кундузи борми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. — 28 октябрь.
28. Каримов Н. Унитилган саҳифа // Ўзбекистон адабиё-ти ва санъати. 1997. — 10 октябрь.
29. Каримов Н. Чўлпон учун кишан // Фан ва турмуш. 1991. — № 10.
30. Каримов Н. Мавлолно Фитрат // Фан ва турмуш. — Тошкент, 1989. — № 7.
31. Каримов Н. Ойбек ва жаҳидчилик // Мулоқот, 1996, №4.
32. Мамажонов С. Чўлпон ва ўзбек театри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1998. — №1.
33. Маматқулова Н. Замонавий шеъриятда лирик фоже-лик // Шарқ юдузи. 2003. — № 3.
34. Маҳмуд В. Турк шоири Ажзий // Ўзбекистон адабиё-ти ва санъати. 1989. — 10 ноябрь.
35. Мели С. Асл адабиёт — эзгуликка хизмат. Ҳасан Кар-вони. Икки йўл синтези // Ўзбекистон адабиёти ва санъа-ти. 2000. — 18 август.

36. Мирзахўжаев Ў. Чўлпон ҳақида қайдлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. — 6 май.
37. Мирзаев С. Бу умр боқийдир. // Мулоқот. 2003, №3
38. Мирзаев Т. Янги мезонлар қандай бўлмоғи керак? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 3 март.
39. Назаров Б. Замон ва адабиёт // Ўқитувчилар газетаси. 1990. — 22,26,29 сентябрь ва 3, 6 октябрь.
40. Норматов У. Ҳақиқат тақозаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 17 февраль.
41. Норматов У. Умидбахш тамойиллар // Шарқ юлдузи. 2003. — №10-12. 2000. 14 июль.
42. Норматов У. Ўтмишдан эртақлар ва абсурд // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.
43. Норматов У., Болтабоев Ҳ. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти. 2008. №3
44. Норматов У., Очилов Э. Танқид, мунаққид ва ҳозирги адабий жараён // Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. — № 4.
45. Нурматов М. Фафур Фулом нафосати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2003, 31 октябрь.
46. Норматов У. Адолатнинг йўллари машаққатли // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997. — 14 ноябрь.
47. Орипов А. Ўзбекнинг ўз шоири // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 28 май.
48. Олимов М. Мен етим ўтганман // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 23 апрель.
49. Отахонов О. Мутолаа // Ёшлик. 1989. — № 9.
50. Очилов Э. Сиз шеър айтасизму ё одам қўрқитасиз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 8 сентябрь.
51. Расулов А. Тунда чақнаган юлдуз // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005. — 27 май.
52. Расулов А. Гўзаллик нимада? Бир шеър шарҳи. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 30 апрель.
53. Раҳмат Р. Жаннат соғинчи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. — 3 июль.
54. Раҳимова Г. Мунозара — уйғониш даракчиси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1989. — 29 декабрь.

55. Ризаев Ш. Истибдодга қарши исён // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 23 июнь.
56. Рўзимуҳаммад Б. Танқид яхши нарса аммо // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — № 4.
57. Рўзимуҳаммад Б. Келажакка аталган шеърлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 23 июль.
58. Турдиев Ш. Тонг юлдузи қисмати // Ёшлик. 1991.
59. Усмонов И. Қодирий қаерда отилган? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. — 28 сентябрь.
60. Холмирзаев Ш. Жамиятнинг мақсади, яъни мафкура бобида ўйлар // Тафаккур. 1999. — № 1-2.
61. Шарафиддинов О. Адабиёт яшаса, миллат яшар // Шарқ юлдузи. 1993. — № 9.
62. Шарафиддинов О. Миллатни уйғотган адиб // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2004. — 5 ноябрь.
63. Шарафиддинов О. «Кеча ва кундуз» // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. — 16 февраль.
64. Шарафиддинов О.Кўнгилда қолғуси унинг бир изи // Шарқ юлдузи. 1990. — №3.
65. Шарафиддинов О. Тирик сатрларнинг қийин қисмати// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1991. — 51-сон.
66. Шарафиддинов О. Чўлпон// Ёш ленинич. 1989. — 29 декабрь.
67. Шарафиддинов О. Чўлпон таржимаси // Гулистон. 1990. — № 2.
68. Шарафиддинов О.Чўлпон драмалари // Санъат. 1990. — №4.
69. Қаршибоев М. Муҳит эркидаги тутқинлик. Шарқ юлдузи. 1990, №10.
70. Қодирий Ҳ. Қодирийнинг сўнгги кунлари // Ёшлик. 1989. — № 4-5-6-7.
71. Қосимов Б. Сапёрлар кўчасидаги уй // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988. — 6 август.
72. Қуронов Д. Яна кеча ва кундуз ҳақида // Шарқ юлдузи. 1996. — № 5.
73. Қуронов Д. «Кеча ва кундуз» таржима тажрибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1995. — 9 март.

74. Қўшжонов М. Улуғворлик //Фан ва турмуш. 1985, №5— 6.
75. Қўчқор Р. Уч сароб // Ёшлик. 1986. — № 6.
76. Қўчқор Р. Узилган бир киприк... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 2003, 31 октябрь.
77. Қўчқор Р. Саробнинг пайдо бўлиши // Ёшлик. 1991. — №9.
78. Қўчқор Р. Қўш роман ва айрича қарашлар // Шарқ юлдузи. 1988. — № 3.
79. Ҳасанов М. Ватан менинг саждагоҳим// Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 1990. — 28 сентябрь.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Янгиланиш жараёнлари ва омиллари.....	10
II боб. Қайта баҳолашдаги асосий мезон ва тамойиллар.....	54
III боб. Адабий танқидда ёндашув ва методлар такомили	125
Хулоса	168
Адабиётлар рўйхати	173

Адабий танқид: янги ланиш жараёнлари

Муҳаррир: Х. Ҳамрақулова
Бадиий муҳаррир: А. Жўраев
Техник муҳаррир: А. Жўрабоев
Саҳифаловчи: А. Жўраев

Босишга рухсат этилди. 28. 12. 2009 йил.
Бичими 60x84.^{1/16} Ҳажми 11,5 ш.б.т
Адади 500 нусха. Буюртма № 217.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси нашриёти

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истиқлол кўчаси 33 уй.